

યોજના

જૂન-૨૦૧૬

વિકાસને સમર્પિત માસિક

₹ ૨૨

વિવિધ ક્ષેત્રે ભારતની પ્રગતિ

આર્થિક વિકાસ માટે યુવાશક્તિનું સશક્તિકરણ
ઈ-ગવર્નન્સ દ્વારા લોકો સુધી પહોંચવું

ફોકસ લેખ

ખેડૂતોની આવક બમણી કરવાનો તખ્તો તૈયાર

યોગ પર વિશેષ લેખ

યોગ : સ્વસ્થ અને સંતુલિત જીવનની યાવી

આધુનિક જીવનના પરિપ્રેક્ષ્યમાં યોગ

યોગ : મૂલ્યાંકન અને પ્રમાણિકરણ

પ્રધાનમંત્રી ઉજ્જવલ યોજના

પ્રધાનમંત્રી ઉજ્જવલ યોજના ૧ મે, ૨૦૧૬ના રોજ વડાપ્રધાને બલિયામાં શરૂ કરી હતી. આ યોજના માટે રૂ. ૮,૦૦૦ કરોડ ફાળવવામાં આવ્યા છે અને તેનો ઉદ્દેશ આગામી ત્રણ વર્ષમાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતા પાંચ કરોડ લાભાર્થીઓને રાંધણ ગેસ કનેક્શન આપવાનો છે. આ યોજનામાં ગરીબી રેખા નીચે જીવતા દરેક કુટુંબને એલપીજી કનેક્શન માટે રૂ. ૧,૬૦૦ની મદદ કરવામાં આવશે. આ યોજનાનો લાભ મેળવવા માટે પાત્રતા ધરાવતા ગરીબ કુટુંબોની ઓળખ કરવા રાજ્ય સરકારે અને કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો સાથે ચર્ચા કરવામાં આવશે. આ યોજનાનો અમલ આગામી ત્રણ વર્ષ ૨૦૧૬-૧૭, ૨૦૧૭-૧૮ અને ૨૦૧૮-૧૯માં થશે. દેશના ઇતિહાસમાં પહેલી વખત કોઈ કલ્યાણકારક યોજનાનો લાભ ગરીબ કુટુંબોની કરોડો મહિલાઓને મળશે. આપણા દેશમાં ગરીબ પાસે રાંધણ ગેસની સુવિધા મર્યાદિત છે. એલપીજી સિલિન્ડર્સનો પ્રસાર મુખ્યત્વે શહેરી અને અર્ધશહેરી વિસ્તારોમાં છે, જેમાં મુખ્યત્વે મધ્યમવર્ગ અને સુખીસંપન્ન વર્ગ લાભ લે છે. પણ અશ્મિભૂત ઈંધણો પર આધારિત રાંધણ પ્રક્રિયાથી સ્વાસ્થ્યને ગંભીર નુકસાન થાય છે.

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાના અંદાજ મુજબ, ભારતમાં આશરે પાંચ લાખ મૃત્યુ ઈંધણના પ્રદૂષણને કારણે થાય છે. તેમાંથી મોટાભાગના અકુદરતી મૃત્યુ હૃદયરોગ, સ્ટ્રોક, લાંબાગાળાના ફેફસાના રોગ અને ફેફસાના કેન્સર જેવા બિનચેપી રોગોને કારણે થાય છે. હવાનું આંતરિક પ્રદૂષણ પણ બાળકોમાં શ્વાસોચ્છવાસની બિમારી માટે જવાબદાર છે. નિષ્ણાતોના જણાવ્યા મુજબ, ચૂલામાં રસોઈ કરવી એ કલાકે ૪૦૦ સિગારેટ સળગાવવા સમાન છે. બીપીએલ કુટુંબોને એલપીજી કનેક્શન પ્રદાન કરવાથી દેશમાં રાંધણ ગેસની સુવિધા તમામને સુલભ થશે. આ પગલાંથી મહિલાનું સશક્તિકરણ થશે અને તેમના સ્વાસ્થ્યનું સંરક્ષણ થશે. તેનાથી રાંધવા માટેની મહેનત ઘટશે અને સમય બચશે. તે રાંધણ ગેસની પુરવઠા ચેઈનમાં ગ્રામીણ યુવાનો માટે રોજગારીનું સર્જન પણ કરશે.

ઉજ્જલા (તમામ માટે વાજબી એલઈડી દ્વારા અસરકારક ઊર્જા) - ૧૦ કરોડ વિતરણ

તમામ માટે વાજબી એલઈડી દ્વારા ઉન્નત જ્યોતિ (ઉજ્જલા) ભારત સરકારનો કાર્યક્રમ છે, જેનો ઉદ્દેશ કાર્બનના ઉત્સર્જનમાં ૩૦થી ૩૫ ટકા ઘટાડો હાંસલ કરવાનો અને ઊર્જા કાર્યદક્ષતા મેળવવાનો છે. અત્યાર સુધી આ યોજનાને મહત્વપૂર્ણ સફળતા હાંસલ થઈ છે અને ૧૦

કરોડ એલઈડી બલ્બનું વિતરણ થયું છે. ઉજ્જલા યોજનાએ ઊર્જા કાર્યદક્ષ વીજળી વિશે જાગૃતિ લાવવામાં નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી છે. વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫માં કુલ ૩૦ લાખ એલઈડી બલ્બનું વિતરણ થયું હતું. ૨૦૧૫-૧૬માં એલઈડી બલ્બનું વિતરણ ૧૫ કરોડને વટાવી ગયું છે, જેમાં નવ કરોડ એલઈડી બલ્બનું વિતરણ ઉજ્જલા યોજના હેઠળ થયું છે અને બાકીના બલ્બના વિતરણમાં ઉદ્યોગોએ પ્રદાન કર્યું છે. ચાલુ વર્ષે તે વધુ ૨૦ કરોડ એલઈડી બલ્બનું વિતરણ થવાનો વિશ્વાસ છે. ઉદ્યોગોના સાથસહકાર સાથે ઉજ્જલા હેઠળ સ્થાયી પ્રયાસો દ્વારા માર્ચ, ૨૦૧૮ સુધીમાં ૭૭ કરોડ બિનકાર્યદક્ષ બલ્બને બદલવાનો ઉદ્દેશ પાર પાડવામાં આવશે. કાર્યદક્ષ સ્થાનિક લાઈટિંગ વૈશ્વિક સ્તરે ઊર્જા બચાવવામાં અસરકારક માધ્યમ બને છે અને ભારતમાં ૧૦ કરોડ એલઈડી બલ્બના વિતરણથી વર્ષે ૧,૨૮૮ કરોડ કિલોવોટ-અવરની બચત તરફ દોરી જશે. તેનાથી દેશને ૨,૬૦૦ મેગાવોટ વીજળીની બચત કરવામાં પણ મદદ મળી છે. સૌથી વધુ મહત્વપૂર્ણ બાબત એ છે કે દેશમાં વર્ષે ૧.૨ કરોડ ટન કાર્બન મોનોક્સાઈડનું ઉત્સર્જન થયું નથી, જે સૌથી મોટો ફાયદો છે. એલઈડી બલ્બ સીએફએલની સરખામણીમાં અડધી અને ઈન્કેન્ડેસન્ટ બલ્બ કરતાં ૧૦મા ભાગની ઊર્જાનો વપરાશ કરે છે. ઉજ્જલા દુનિયાનો સૌથી મોટો નોન-સબસિડાઈઝ પ્રોગ્રામ છે. આ કાર્યક્રમ ઉપભોક્તાઓ માટે ફાયદાકારક છે. રાજ્ય સરકારોએ આ યોજનાનો સ્વૈચ્છિકપણે સ્વીકાર કર્યો છે અને આ યોજના ૧૩ રાજ્યોમાં અમલમાં છે. ઈઈએસએલ એક મહિનામાં વધુ રાજ્યોમાં તેનું વિતરણ શરૂ કરશે.

ઉજ્જલા યોજના હેઠળ રાષ્ટ્રીય બચત :

અંદાજિત વાર્ષિક ઊર્જા બચત	વર્ષે ૧,૨૮૮ કરોડ કિલોવોટ-અવર
પીક લોડમાં અંદાજિત ઘટાડો	૨,૬૦૦ મેગાવોટ
ઉપભોક્તાઓના બિલના	વર્ષે રૂ. ૫,૧૮૫ કરોડ
ખર્ચમાં વાર્ષિક ઘટાડો	
ગ્રીનહાઉસ ગેસ ઉત્સર્જનમાં	વર્ષે ૧ કરોડ ટન કાર્બન ડાયોક્સાઈડ
વાર્ષિક અંદાજિત ઘટાડો	

આ યોજનાનો લાભ લેવા ગ્રાહકોએ www.delp.in ઉજ્જલા ડેશબોર્ડની મુલાકાત લેવાની જરૂર છે. ઉજ્જલા યોજના અત્યારે ઊર્જા ક્ષેત્રમાં પરિવર્તનનો પવન ફૂંકી રહી છે. એલઈડી બલ્બનો ઉપયોગ કરવાથી ઊર્જાની બચત થાય છે.

આયોજન અને વિકાસને સમર્પિત

જૂન-૨૦૧૬

વર્ષ : ૪૪ અંક : ૦૩ સર્ળંગ અંક : ૭૮૬

મુખ્યતંત્રી : દીપિકા કચ્છલ
નાયબ નિયામક : અમિતા મારુ
તંત્રી : અજય ઇન્દ્રેકર

યોજના કાર્યાલય
લોંગ લાઈફ હોસ્પિટલ બિલ્ડિંગ, યુ.કો. બેંક ઉપર,
પાલડી ચાર રસ્તા પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭.
ફોન : ૨૬૫૮૮૬૬૮, ૨૬૫૮૧૪૫૦
E-mail Address : yojanagujarati@gmail.com
Website : www.yojana.gov.in

યોજના

વિષયસૂચિ

આર્થિક વિકાસને આગળ ધપાવવા યુવાશક્તિનું સશક્તિકરણ ચરણ સીધ	૫	યોજના સિદ્ધાંતો - જીવન અને સ્વાસ્થ્યની ગુણવત્તા સુધારે	
ઈ-ગવર્નન્સ દ્વારા લોકો સુધી પહોંચવું		ડો. એચ. આર. તાગેન્દ્ર	૩૧
ડો. રણજિત મહેતા	૯	ઘરઆંગણે સમાવેશક વિકાસ અને વૈશ્વિક સ્તરે ભારતનો ઉદય	
ખેડૂત પરિવારની આવક બમણી કરવાનો તખ્તો તૈયાર		અચલ મલ્હોત્રા	૩૫
જે.પી. મિશ્રા	૧૪	કૌશલ્ય વિકાસ અને ખાનગી ક્ષેત્ર	
યોગ : યુવા પેઢીને સ્વસ્થ, સંતુલિત અને તનાવમુક્ત જીવન જીવવાની ચાવી		પ્રમોદ ભાસીન	૩૯
ડો. ઈશ્વર એન આચાર્ય, ડો. રાજીવ રસ્તોગી	૧૭	યુનિવર્સલ હેલ્થ કવરેજ : સક્ષમ વિકાસ તરફનું એક પગલું	
આધુનિક જીવનપદ્ધતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં યોગ		ડો. શંકર પ્રિન્જા	૪૨
ડો. ઈશ્વર વી. બાસવરેડી	૨૦	ભારતમાં માહિતી ટેકનોલોજી ક્રાંતિ :	
યોગ : મૂલ્યાંકન અને પ્રમાણિકરણ		પ્રગતિ, નવા પડકારો અને નવી તકો	
રવિ પી.સિંગ અને મનીષ પાંડે	૨૩	પ્રો. હસ્તીમલ સાગરા	૪૭
આધુનિક ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગુણવત્તાપૂર્ણ શિક્ષણ		ભારતમાં મીડિયા ઉદ્યોગનો વિકાસ	
દિશા નવાણી	૨૮	ડો. સોનલ પંડ્યા	૫૧

ટાઈટલ

● આવરણ ડિઝાઈન	:	—	૧
● પ્રધાનમંત્રી ઉજ્જવલ યોજના	:	—	૨
● આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ	:	શું તમે જાણો છો ?	૩
● પ્રકાશન વિભાગનાં ગુજરાતી પુસ્તકો	:	—	૪

છૂટક નકલ : રૂ. ૨૨-૦૦, વાર્ષિક લવાજમ : રૂ. ૨૩૦-૦૦, બે વર્ષ : રૂ. ૪૩૦-૦૦, ત્રણ વર્ષ : રૂ. ૬૧૦-૦૦
લવાજમની રકમ "S.B.I. A/c. No. ૫૧૫-૦૮-૧૦ Yojana (Guj.)"ના નામે મનીઓર્ડર/ચેક/બેંક ડ્રાફ્ટથી ઉપરના સરનામે મોકલી શકાશે.
યોજના તથા કુરૂક્ષેત્રનું લવાજમ હવે ઓનલાઈન ભરી શકાશે. www.yojana.gov.in

આયોજન અને વિકાસને વાચા આપતું આ માસિક ગુજરાતી, અંગ્રેજી, મરાઠી, આસામી, તામિલ, તેલુગુ, બંગાળી, મલયાલમ, ઉર્દૂ, હિંદી, કન્નડ, પંજાબી અને ઉડિયા ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે.

યોજનામાં પ્રગટ થતાં લેખોમાંના મંતવ્યો લેખકોના પોતાનાં છે. તેની સાથે તંત્રી સહમત છે એમ માની લેવું નહીં.

પ્રગતિશીલ દેશ બનવા તરફ કૂચ કરીએ.

કોઈ પણ દેશનો વિકાસ અનેક પરિબળો પર આધારિત છે અને આ તમામ પરિબળો એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે, જેમ કે આર્થિક, સામાજિક, માનવીય સંસાધન, પર્યાવરણ વગેરે. આ દરેક પરિબળ કે માપદંડનું આગવું મહત્ત્વ છે. આ પરિબળોના વિવિધ જોડાણના પરિણામે વિવિધ વિકાસશીલ દેશો જુદાં જુદાં પડકારોનો સામનો કરે છે. સામાન્ય રીતે આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક વિકાસ એકબીજાના પૂરક છે. કૃષિ, ઉદ્યોગ, વેપાર, પરિવહન, સિંચાઈ, વીજ સંસાધનો વગેરેમાં સુધારાની પ્રક્રિયા આર્થિક ફેરફાર સૂચવે છે, ત્યારે સ્વાસ્થ્ય, શિક્ષણ, હાઉસિંગ, પીવાનું પાણી વગેરેમાં સુધારો સામાજિક વિકાસ તરફ નિર્દેશ કરે છે. જોકે બંને પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે લોકોની આર્થિક સદ્ધરતા સાથે સંકળાયેલા છે.

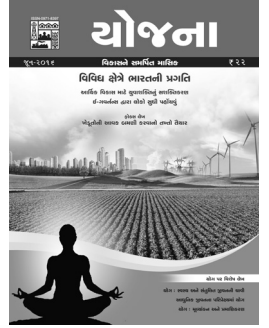
આર્થિક વૃદ્ધિનો આધાર હંમેશા વ્યાપક હોવો જોઈએ, જેથી આર્થિક વિકાસને સર્વસમાવેશક બનાવવા કે તેના લાભ છંવાડાના માનવી સુધી પહોંચે. આ માટે વૃદ્ધિ કે વિકાસની પ્રક્રિયાના લાભ દરેક વ્યક્તિ સુધી પહોંચવા જોઈએ. સર્વસમાવેશક વૃદ્ધિ એટલે એવી આર્થિક વૃદ્ધિ, જે સુખાકારી માટે મૂળભૂત સુવિધાઓની સ્થિતિમાં સુધારો કરે અને સાથે સાથે તકોનું સર્જન કરે. તેમાં શિક્ષણ અને કૌશલ્ય સંવર્ધન મારફતે લોકોને સમાન તક પ્રદાન કરવાની અને સશક્ત બનાવવાની પ્રક્રિયા સામેલ છે.

જોકે ૧.૨ અબજની વસતિમાં સમાજના તમામ તબક્કાના લોકોની વૃદ્ધિ કરવાનો અને દેશના તમામ વિસ્તારોનો સંતુલિત વિકાસ કરવાનો પડકાર સૌથી મોટો છે. તેમાં સરકાર ક્યાં ભૂમિકા ભજવે છે તે સમજવું પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે. એટલે સરકારી નીતિઓ અને કાર્યક્રમોએ આ તમામ માપદંડોને ધ્યાનમાં લઈને વિકાસ પ્રક્રિયા હાથ ધરવી પડશે. આયોજનકર્તાઓ અને નીતિનિર્માતાઓએ એ હકીકત ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ કે દેશના લોકોનો વિકાસ સુનિશ્ચિત કરવા જીડીપી અને માથાદીઠ આવક પૂરતી નથી. કોઈ પણ સમાજમાં વૃદ્ધિ માટે સૌથી વધુ જરૂર કુશળ માનવ સંસાધનની છે. તમામ માટે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ સુનિશ્ચિત કરીને માનવ સંસાધન વિકસાવી શકાશે. તમામ માટે આજીવિકાની સુનિશ્ચિતતા કરીએ ત્યારે અંતરિયાળ વિસ્તારમાં રહેતું બાળક કે ગરીબ બાળકને ધ્યાનમાં રાખવું જરૂરી છે. અત્યારે પર્યાવરણ સંબંધિત સમસ્યાઓએ વિકાસના માપદંડોની યાદીમાં વધારો કર્યો છે, કારણ કે કોઈ પણ દેશના આર્થિક અને સામાજિક એમ બંને વિકાસમાં આબોહવામાં ફેરફાર મહત્ત્વપૂર્ણ પરિબળ છે. દુષ્કાળ અને પૂરને કારણે આપત્તિઓથી અર્થતંત્ર અને ખેડૂતોના સામાજિક માળખાને નુકસાન થઈ શકે છે તથા તેને સરકારે પ્રાથમિકતાના ધોરણે હાથ ધરવી જોઈએ.

સરકારના તાજેતરનાં ઘણાં કાર્યક્રમો અને નીતિઓ છેવડાના માનવીના સર્વાંગીણ વિકાસને ધ્યાનમાં રાખીને બનાવવામાં આવ્યાં છે. જ્યારે કૃષિ અને ખેડૂતોના કલ્યાણ માટે જંગી અંદાજપત્રીય ફાળવણી કરવામાં આવી છે, ત્યારે પ્રધાનમંત્રી જન ધન યોજના, મુદ્રા બેંક, સેતુ, બેટી બચાવો બેટી પઢાઓ જેવી કેટલીક પહેલો સમાજને વંચિત તબક્કાઓને મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવાનો પ્રયાસ છે, જેથી તેમને ઝડપી આર્થિક વૃદ્ધિનાં ફળ ચાખવા મળશે. પ્રધાનમંત્રી જીવન જ્યોતિ વીમા યોજના, પ્રધાનમંત્રી જીવન સુરક્ષા યોજના અને અટલ પેન્શન યોજના દેશમાં સ્થાયી સુરક્ષા જાળ ઊભી કરવાના ઇરાદા સાથે શરૂ કરવામાં આવી છે. રોડ, રેલવે કે ગ્રામીણ માળખાગત સુવિધા એમ કોઈ પણ માળખાગત સુવિધા દરેક નાગરિકના જીવનને સ્પર્શે છે એટલે તે પ્રાથમિકતા આપવાને લાયક ક્ષેત્ર છે. ઇ-ગવર્નન્સ અન્ય એક ક્ષેત્ર છે, જેમાં સરકારે વિકાસનો લાભ સામાન્ય નાગરિકને આપવા ડાયરેક્ટ બેનિફિટ ટ્રાન્સફર (ડીબીટી) જેવા કાર્યક્રમો પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. રોજગારક્ષમતા વધારવા કૌશલ્ય સંવર્ધન, ઉદ્યોગસાહસિકતા માટે સ્ટાર્ટઅપ અને સ્ટેન્ડ અપ ઈન્ડિયા - આ તમામ યોજનાઓ બધાનો વિકાસ કરવાનો લક્ષ્યાંક હાંસલ કરવામાં મદદરૂપ છે.

જોકે નાગરિકોનું સ્વાસ્થ્ય સારું હોય તો જ વિકાસનો લાભ મળી શકે. જ્યારે આખી દુનિયા સ્વાસ્થ્ય માટે યોગના ફાયદાનો અહેસાસ કરી રહી છે, ત્યારે હવે ૨૧મી જૂનને આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ તરીકે મનાવવામાં આવે છે. એક રાષ્ટ્ર તરીકે ભારતે વિશ્વના ખૂણેખૂણે યોગને પહોંચાડવા નોંધપાત્ર ભૂમિકા ભજવી છે.

એક સમયે ભારત અનાજ માટે વિદેશી આયાત પર નિર્ભર હતું. આ નિર્ભરતા, દારૂણ ગરીબી, રોજગારીના ઓછા વિકલ્પો અને રોગચાળાના દિવસોથી અહીં સુધી પહોંચવા ભારતે લાંબી મઝલ કાપી છે. આઝાદ થયાના છ દાયકાથી વધારે સમય પછી ભારત હવે લગભગ દરેક ક્ષેત્રમાં સ્વનિર્ભર છે. તો ચાલો એક પ્રગતિશીલ દેશ બનવાની મંજિલ તરફ કૂચ કરીએ.

ઊભું કરવાના પ્રયાસો થયા હતા એટલું જ નહીં, પણ બેંકિંગ સેવાનો - બેંકોની સેવાના ઉપયોગનો લોકોમાં વ્યાપક ફેલાવો થાય અને દેશનાં જે નાગરિકોને જરૂર હોય એમને બેંકનાં સાધનો મળી રહે એ સુનિશ્ચિત કરવા પગલાં લેવાયાં હતાં. નાણાકીય સાધનો પ્રાપ્ય બનાવવા ઉપરાંત લોકો એમના ધંધા-રોજગાર-વ્યાપાર સરળતાથી અવરોધ વગર કરી શકે અને એમાં એમને મદદ મળી રહે એ જોવું જરૂરી છે. કેન્દ્ર સરકારે પ્રધાનમંત્રીની જનધન યોજના હેઠળ બેંકોમાં બહુસંખ્ય લોકો ખાતાં ખોલાવે એ માટેનાં પગલાં ભર્યાં પછી મુદ્રા બેંક, સ્ટાર્ટ-અપ અને સ્ટેન્ડ અપ ઈન્ડિયા ઉપરાંત અટલ ઈનોવેશન મિશન જેવી નવતર પહેલ કરી છે.

કરોડો માટે રોજગારી

ભારત વિશ્વનું એક સૌથી ઝડપથી વિકસતું અર્થતંત્ર બન્યું હોવા છતાં એક વાતનો સ્વીકાર કરવો રહ્યો કે, દેશમાં યુવાનોની વસ્તી ઘણી મોટી હોવા છતાં આ 'યુવાશક્તિ'ને લાભ મેળવવાના હજી બાકી છે. ભારતમાં આવતા એક દાયકા દરમ્યાન ખેતી સિવાયના ક્ષેત્રમાં રોજગારીની ૧૧ કરોડ તકો-નોકરી ઊભી કરવાનું જરૂરી છે, કારણ કે ત્યાં સુધીમાં દેશની લગભગ બે તૃતીયાંશ વસ્તી કામ કરવાની ઉંમરમાં પ્રવેશી ચૂકી હશે. ભારતમાં ૨૦૨૨ સુધીમાં કામની શોધમાં હોય એવા લોકોની વસ્તી વધીને એક અબજ ઉપર પહોંચવાની ધારણા છે અને બેકારીને કારણે કોઈપણ પ્રકારની સામાજિક અશાંતિ ન ફેલાય એ માટે આ લોકોને રોજગારીની સારી તકો મળી રહે એ આવશ્યક છે. દેશના સ્વાતંત્ર્ય પછી શરૂઆતમાં લોકોને રોજગારી પૂરી પાડવા માટે મુખ્યત્વે સરકાર જવાબદાર હતી, પણ એ પછીનાં વર્ષોમાં ખાનગી ક્ષેત્રે પણ એમાં સૂચક ફાળો આપવાનું શરૂ કર્યું

હતું. આમ છતાં ૨૦૧૨ સુધી દેશમાં ૮૦ ટકાથી વધુ શ્રમિકો-કામદારો અવિધિસરના-અસંગઠિત ક્ષેત્રે કામ કરતા હતા. પરંતુ હવે ભવિષ્યમાં દર વર્ષે ૧.૧ કરોડ લોકોને રોજગારી પૂરી પાડવા માટે નોકરીની તકોનું નિર્માણ કરનારા લોકો અને ઉદ્યોગ સાહસિકોની સૌથી વધુ જરૂર પડશે.

બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ

એકધારો આર્થિક વિકાસ જાળવી રાખવા જોમવંતી નાણાકીય વ્યવસ્થા, ખાસ કરીને બેંકિંગ સેવા જરૂરી છે. જેની મદદથી નાણાંની બચત કરનારા લોકો પાસેથી નાણાકીય સાધનો મેળવી, ઉત્પાદક મૂડીરોકાણની તકો ઊભી કરી શકે એવી રોકાણકારોને એની ફાળવણી કરી શકાય. બેંકો, ડિપોઝિટરોએ બેંકમાં મૂકેલાં નાણાંનું બજારમાં ધિરાણ કરી સંપત્તિનું રૂપાંતર કરે છે. બેંકો આર્થિક વિકાસમાં મદદરૂપ બનીને તેમજ સાર્વત્રિક ધોરણે નાણાકીય સેવાઓ પૂરી પાડીને અર્થતંત્રમાં ગરીબી ઘટાડવામાં પણ સહાયક બની શકે છે. એક બિનઅસરકારક નાણાકીય વ્યવસ્થા ગરીબ વર્ગમાં આવકની અસમાનતા વધારે છે, કારણ કે એ મૂડીની તંગી અનુભવતા ઉદ્યોગસાહસિકો તરફનો મૂડીનો પ્રવાહ અટકાવે છે.

દેશમાં, ખાસ કરીને ગ્રામ્ય વિસ્તારોમાં બેંકોની મારફત વ્યાપક ધોરણે નાણાં મળી રહે એ માટે જુલાઈ, ૧૯૫૫માં સ્ટેટ બેંક ઓફ ઈન્ડિયાનું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવ્યું હતું. ગણતરીનાં વ્યાપારી ગૂહો બેંકો મારફત બેંકોની મિલકતો ઉપર કબજો જમાવી દેશે એવી ભીતી દૂર કરવા અને સામાજિક ન્યાય સાથે આર્થિક વિકાસ સિદ્ધ કરવાના ઉદ્દેશથી કેન્દ્ર સરકારે ૧૯૬૯માં ૧૪ બેંકોનું રાષ્ટ્રીયકરણ કર્યું હતું. વધુ છ બેંકોનું ૧૯૮૦માં રાષ્ટ્રીયકરણ કરાયું

હતું. આનાં પરિણામે ભારતીય બેંકિંગ સેવાનાં માળખાંનું રૂપાંતર થયું હતું અને સત્તાવાળાઓ બેંકોનું ઘણું મોટું ધિરાણ કૃષિ ક્ષેત્ર અને અતિ સૂક્ષ્મ, લઘુ અને મધ્યમ કદનાં ઔદ્યોગિક સાહસો તથા ઉદ્યોગક્ષેત્ર તરફ વાળવામાં સફળ થયા હતા. રિઝર્વ બેંક ઓફ ઈન્ડિયા અને નેશનલ બેંક ફોર એગ્રિકલ્ચર એન્ડ રૂરલ ડેવલપમેન્ટ એટલે કે નાબાર્ડ દ્વારા સમાજમાં બેંકિંગ સેવાઓથી વંચિત રહેલા ક્ષેત્રોને આ સેવાઓ પૂરી પાડવા નાણાકીય સેવાઓને સર્વસમાવેશક બનાવવાના વેગીલા અને ઘનિષ્ટ પ્રયાસો કરાયા હતા. આ પગલાં છતાં ૨૦૧૧ની વસ્તી ગણતરીના અહેવાલમાં એ છતું થયું હતું કે, ભારતમાં કુલ ૨૪.૭ કરોડ કુટુંબોમાંથી માત્ર ૧૪.૫ કરોડ (૫૮.૭ ટકા) કુટુંબોને બેંકિંગ સેવા પ્રાપ્ય હતી. ગ્રામીણ વિસ્તારમાં તો ૧૬.૮ કરોડ કુટુંબોમાંથી માત્ર ૮.૧ કરોડ (૫૪.૫ ટકા) કુટુંબો બેંકિંગ સેવાઓ મેળવતા હતા.

પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજના

આ હકીકતને ધ્યાનમાં રાખી ભારત સરકારે ઓગસ્ટ ૨૦૧૪માં પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજનાનો આરંભ કર્યો હતો જેનું ધ્યેય સાર્વત્રિક ધોરણે નાણાકીય સેવાઓ, એટલે કે બેંકિંગ સેવાઓ, ડિપોઝિટ સેવા, નાણાં મોકલવાની સેવા, ધિરાણ, વીમો અને પેન્શનની સેવા લોકોને પોષાય એવા ધોરણે પૂરી પાડવાનું હતું. પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજના ૨૭મી એપ્રિલ, ૨૦૧૬ સુધીમાં બેંકોમાં કુલ ૨૧.૭ કરોડ ખાતા ખોલવામાં સફળ રહી હતી. દેશમાં ૩૧મી માર્ચ, ૨૦૧૪ના રોજ તમામ વ્યાપારી બેંકોમાં કુલ ૧૨૨ કરોડ ખાતા ચાલુ હતાં એ જોતાં પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજના હેઠળ ખુલેલાં નવાં ખાતા એક મોટો વિક્રમ છે. નવા ખાતામાંથી ૧૭.૮ કરોડ ખાતામાં 'રૂપે કાર્ડ' ઈસ્યુ કરાયાં છે. ૮.૭ કરોડ ખાતાને આધારકાર્ડ

સાથે સાંકળવામાં આવ્યાં છે અને ૮૩.૬ ટકા ખાતા ચાલુ થઈ ચૂક્યા છે એ નોંધપાત્ર બાબત છે. કુલ ખાતામાંથી ૨૦.૮ કરોડ ખાતા જાહેર ક્ષેત્રની બેંકોમાં ખૂલ્યાં છે, જેમાંના ૧૨.૮ કરોડ ખાતા ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ખુલ્યા હતા. સૌથી વધુ ખાતા ઉત્તર પ્રદેશમાં (૩.૩ કરોડ) જ્યારે બિહાર અને પશ્ચિમ બંગાળમાં બબ્બે કરોડ ખાતા ખુલ્યાં હતાં. સૌથી મહત્વની હકીકત એ છે કે આ નવતર પહેલ પછી દેશમાં ૮૫ ટકાથી વધુ કુટુંબો માટે હવે બેંકિંગ સેવા પ્રાપ્ય બની છે.

પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજનાનો ‘જનધન યોજના-આધાર-મોબાઈલ નંબર’ની નવતર વ્યવસ્થામાં સમાવેશ થઈ ચૂક્યો છે, જેનું લક્ષ્ય ગરીબ કુટુંબોને ટેકો પૂરો પાડવાનું છે. આ વ્યવસ્થા હેઠળ ટેકનોલોજિકલ વિકાસ એમ ચોક્કસ કાર્યપદ્ધતિ, લોકોને લોન સહિતની બેંકિંગ સેવાઓ, બેંકની શાખામાં ગયા સિવાય મોબાઈલ ફોનથી મેળવવામાં સહાયક બને છે.

સામાજિક સલામતિની યોજનાઓ

ભારત સરકારે ૮મી એપ્રિલ, ૨૦૧૫ના રોજ ‘માઈકો યુનિટ્સ ડેવલપમેન્ટ રીફાઈનાન્સ એજન્સી’ ટૂંકમાં ‘મુદ્રા’ બેંકની જાહેરાત કરી હતી, જેનો ઉદ્દેશ નાના ઉદ્યોગસાહસિકોને ધિરાણ પૂરું પાડવાનો છે. દેશમાં લગભગ ૭ કરોડ નાનાં ઉદ્યોગસાહસો મેન્યુફેક્ચરિંગ, વ્યાપાર અથવા સેવા પ્રવૃત્તિમાં કાર્યરત હતાં, પણ એમાંથી માત્ર ૪ ટકા સાહસોને સંસ્થાકીય ધિરાણ પ્રાપ્ય હતું. ખૂબ જ નાનાં સૂક્ષ્મ સાહસોનાં ક્ષેત્ર ઉપર જેનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થયેલું છે એવી મુદ્રા બેંક, નાની રકમનું ધિરાણ - માઈકો ફાઈનાન્સ - પૂરું પાડતી સંસ્થાઓ માટે એક નિયમનકારી તથા નાણાં પૂર્તિની સંસ્થા તરીકે કામ કરશે અને વધુમાં વધુ રૂ. ૧૦ લાખનું ધિરાણ કરવા સાથે ઘણાં નાનાં

સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગસાહસોને વિકસવામાં મદદરૂપ થશે. મુદ્રા બેંક ધિરાણ માટેની નીતિવિષયક ગાઈડલાઈન્સ તેમજ ધિરાણ મેળવનારા નાના ઉદ્યોગસાહસિકોના રક્ષણ માટેના સિદ્ધાંતો ઘડવામાં મદદ કરશે, કે જેથી નાના ઉદ્યોગસાહસોને ધિરાણના સ્ટાન્ડર્ડ દરથી વધુ વ્યાજ ચૂકવવા ફરજ પાડી એમની સાથે છેતરપિંડી ન થાય.

કેન્દ્ર સરકારે ૮મી મે, ૨૦૧૫ના રોજ ત્રણ યોજનાઓ મારફત સમાજના બહુસંખ્ય સામાન્ય લોકો માટે સામાજિક સલામતિની વ્યવસ્થા કરી છે. આમાં અટલ પેન્શન યોજના, જીવનજ્યોતિ વિમા યોજના અને સુરક્ષા વિમા યોજનાનો સમાવેશ થાય છે. આ યોજનાઓના અમલથી બેંકોના કામકાજમાં વધારો થશે અને નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા વ્યાપારી ધોરણે સક્ષમ બનશે.

સ્ટેન્ડ-અપની પહેલ

પ્રધાનમંત્રીએ તાજેતરમાં, એપ્રિલ ૨૦૧૬માં ખાસ કરીને સમાજના વંચિત વર્ગના લોકો તથા મહિલાઓને રૂ. ૧૦ લાખથી રૂ. ૧ કરોડનું ધિરાણ પૂરું પાડી એમનામાં ઉદ્યોગસાહસિકતાને પ્રોત્સાહિત કરવા ‘સ્ટેન્ડ અપ ઈન્ડિયા’ નામનાં નવા કાર્યક્રમનો આરંભ કર્યો છે. આ અગાઉ કેન્દ્રના સામાન્ય અંદાજપત્રમાં, દેશમાં ‘સ્ટાર્ટ-અપ’ની યોજનાને વધુ આગળ ધપાવવા, શ્રેણીબંધ પગલાંની જાહેરાત કરવામાં આવી હતી, જેમાં સાધનોની ફાળવણી, કૌશલ્ય વિકાસના કાર્યક્રમો, કરવેરામાં છૂટછાટ અને વ્યાપાર-ધંધા શરૂ કરવામાં અને એના સંચાલનમાં સરળતા લાવવાનો સમાવેશ થતો હતો. આ જાહેરાતો અને અન્ય ખાસ પગલાંનો ઉદ્દેશ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૬માં શરૂ કરાયેલી ‘સ્ટાર્ટ-અપ’ની પહેલને મજબૂત કરી ભારતમાં રોજગારી નિર્માણને પ્રોત્સાહન

પૂરું પાડવાનો હતો.

મુખ્ય પડકારો :

સરકારે છેલ્લાં બે વર્ષમાં ભરેલાં પગલાં અને પહેલનાં પરિણામો હવે જોવા મળી રહ્યાં છે. આમ છતાં દેશમાં ધંધા-રોજગાર શરૂ કરવા ઈચ્છતા લોકોને સાર્વત્રિક ધોરણે ધિરાણ પ્રાપ્ય બને એ સુનિશ્ચિત કરી વધુ ઊંચો વિકાસ દર અસરકારક રીતે હાંસલ કરવા આપણે બીજા ઘણા પડકારોનો સામનો કરવાનો રહે છે. આપણે મુખ્ય પડકારો જોઈએ :

૧. વ્યાજ દર :

આપણે એટલું સ્વીકારવું રહ્યું કે, દેશમાં શાહુકારો એમના દ્વારા પૂરા પાડવામાં આવતાં નાણાં ઉપર ઘણા ઊંચા દરે વ્યાજ વસૂલ કરે છે. આમ છતાં લોકો બેંકની શાખા એમની વધુ નજીક હોય તો પણ એની અવગણના કરી શાહુકારો પાસેથી ધિરાણ મેળવવા જવાનું વલણ ધરાવે છે. આથી શાહુકારો એમના એકધારા ઊંચા વ્યાજદર છતાં લોકોને ધિરાણ માટે આકર્ષવા શા માટે સફળ રહ્યા છે એના કારણોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી છે. એક શક્યતા એવી છે કે લોકો એકમાત્ર વ્યાજના દરના આધારે નાણાં ઉછીના લેવાનો નિર્ણય નથી લેતાં. જૂનાં દસ્તાવેજો અને પ્રાચીન ગ્રંથો મુજબ, ચાણક્યનું વ્યાજ દરનું માળખું ધિરાણ પૂરું પાડવામાં રહેલાં જોખમો સાથે સંબંધિત હતું અને લોન લેનારના વ્યાપારમાં જેમ જોખમનું પ્રમાણ વધુ એમ વ્યાજદરમાં ઘટાડો થતો. પ્રાચીન ભારતમાં સામાન્ય ધિરાણ ઉપરનો વ્યાજદર ૧૫ ટકા હતો જ્યારે વ્યાપારીઓ પાસેથી ધિરાણ ઉપર ૬૦ ટકા વ્યાજ લેવાયું હતું ! જો વ્યાપારીનો માલસામાન જંગલોમાંથી પસાર થવાનો હોય તો વ્યાપારીએ ૧૨૦ ટકા વ્યાજ આપવું પડતું, જ્યારે આયાત-નિકાસના વ્યાપારીએ વાર્ષિક ૨૪૦ ટકા વ્યાજ ચૂકવવાનું રહેતું હતું.

૨. નાણાકીય સર્વસમાવેશકતા :

પ્રધાનમંત્રી જનધન યોજના હેઠળ ખોલાયેલાં નવા ખાતામાંની કામગીરી અને સોદા-વ્યવહારો સુધારવા સંબંધકર્તા સહુમાં વિશ્વાસ વધારવા તેમજ બેંકિંગ સેવા પ્રોત્સાહિત કરવા વિવિધ પ્રકારનાં સાધનો વિકસાવવાની આવશ્યકતા છે. નાણાકીય સેવા - બેંકિંગ સેવાઓનો લાભ મેળવનારા માર્ગમાંના મુખ્ય પરિબલોમાં લાભાર્થીની ઓછી આવક, મિલકતોનું ઓછું પ્રમાણ, નાણાકીય સેવાઓ વગેરેની જાણકારીનો અભાવ, આવી સેવાઓમાંની ખામીઓ-સવગડો, વિવિધ વ્યવહારોનો ઊંચો ખર્ચ તથા ગામડાંના લોકો - બેંકિંગ સેવાથી ન ટેવાયેલા લોકો માટે મુશ્કેલીરૂપ તથા એમને પરવડે નહીં એવી સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે.

ગ્રામ્ય વિસ્તારોના લોકો તેમજ બેંકની સેવાથી વંચિત રહેલા લોકોનાં ઘરઆંગણા સુધી બેંકિંગ પ્રવૃત્તિઓ પહોંચે એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે સંભવત વધુ પ્રમાણમાં 'એટીએમ' ઊભા કરવાની આવશ્યકતા છે. ઉદાહરણરૂપે જોઈએ તો ગામડાંમાં શાહુકારો સામાન્ય રીતે નાણાં મેળવવા ઈચ્છુક લોકોથી પાંચ મિનિટ કરતાં પણ ઓછા અંતરે હોય છે. જ્યારે નજીકની બેંકની શાખાએ પહોંચવામાં એથી ઘણો સમય જાય છે. આનું કારણ બેંકોની શાખાનું ખૂબ જ અપૂરતું પ્રમાણ છે. દેશનાં કુલ છ લાખ ગામડાંમાંથી ૫૦,૦૦૦થી પણ ઓછા ગામડાંમાં બેંકની શાખા કાર્યરત છે !

૩. મુદ્રા બેંક :

મુદ્રા બેંક અતિસૂક્ષ્મ સાહસોને જે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ માટે ધિરાણ પૂરું પાડે છે. એવી પ્રવૃત્તિઓ માટે વ્યાપારી બેંકોએ એમની ધિરાણ પ્રવૃત્તિ અંગેની વર્તમાન વિચારધારામાં મોટું પરિવર્તન લાવવું પડશે. સૂક્ષ્મ ઉદ્યોગસાહસોની નાની

રકમના ધિરાણ - માર્ઈકો ફાઈનાન્સ અંગેની જરૂરિયાતો અંગે બેંકોના અધિકારીઓમાં સહાનુભૂતિ અને સહાયક અભિગમ કેળવવાની જરૂર છે અને આવાં સાહસોને ધિરાણ પૂરું પાડવા મદદરૂપ-મૈત્રીપૂર્ણ યોજનાઓ ઘડવી પડશે.

૪. સ્ટેન્ડ-અપ - સ્ટાર્ટ-અપ :

સ્ટેન્ડ-અપ અને સ્ટાર્ટ-અપમાં જે નોંધપાત્ર પહેલ કરવામાં આવી છે એને સુદૃઢ કરવા એનો લાભ લે એવા ઉદ્યોગસાહસિકો તૈયાર કરવા ખાસ સિસ્ટમ વિકસાવવાની જરૂર છે. ભારતને હવે ઉદ્યોગસાહસિકો તૈયાર કરે એવી વિશ્વકક્ષાની સંસ્થાઓ અને અભ્યાસક્રમો ઘડવાની જરૂર વર્તાય છે. દેશમાં આઈઆઈટી, આઈઆઈએમ અને કૃષિ યુનિવર્સિટીઓની જેમ જ ઉદ્યોગ-સાહસિકતા માટેની ભારતીય સંસ્થાઓ - આઈઆઈઈ - ઊભી કરવાની આવશ્યકતા છે. આ જ પ્રમાણે હવે ભારતભરમાં વ્યાપાર-વાણિજ્ય, કાયદો અને વ્યાપાર પ્રવૃત્તિની અભ્યાસ સંબંધમાં ખાસ નિષ્ણાંત જ્ઞાન અને તાલીમ પૂરા પાડે એવી વિશ્વકક્ષાની વધુને વધુ ક્ષિતિજો ઊભી કરવા ઉપર શૈક્ષણિક નીતિમાં ખાસ ભાર મુકાવો આવશ્યક છે.

ઉદ્યોગસાહસિકોને સહાય

આપણા સમાજમાં વિવિધ પરિવારોના સભ્યોમાં મિત્રોમાં અને શિક્ષકોમાં પણ, ઉદ્યોગસાહસો શરૂ કરવા માટેનું જોખમ ખેડવાનો અભાવ જણાય છે અને આવાં સાહસો શરૂ કરવા સંબંધમાં સંશયવૃત્તિ - કચવાટ પ્રવર્તે છે. વધુમાં ભારતીય મૂલ્યોની વિચારધારામાં, નિષ્ફળતા અંગે સહિષ્ણુતાનું પ્રમાણ ઓછું છે, જ્યારે બીજી તરફ, અમેરિકાની સિલિકોનમાં, મૂડીરોકાણમાં સાહસિક એવા મદદરૂપ રોકાણકારો, પ્રથમ ઉદ્યોગસાહસમાં નિષ્ફળ ગયા હોય એવા

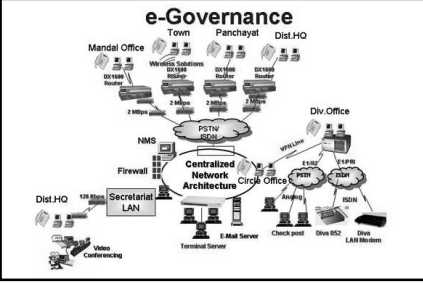
અને બીજા સાહસમાં પણ અસફળ રહ્યા હોય એવા ઉદ્યોગસાહસિકોને મૂડીરોકાણ પૂરું પાડવા પુરવાર હોય છે. ગમે એમ પણ ઉદ્યોગસાહસો શરૂ કરવામાં જોખમનું પ્રમાણ ઘટાડવા માટે ખાસ વ્યવસ્થા ઘડી કાઢવાનું જરૂરી છે અને આથી સરકાર, જે નવાસવા ઉદ્યોગસાહસિકો એમના ઉદ્યોગસાહસોમાં નિષ્ફળ જાય એમને માટે ખાસ પ્રકારની સામાજિક સલામતિની કે વિમાની વ્યવસ્થા ઘડવાનું વિચારવું જરૂરી જણાય છે.

દેશમાં ઉદ્યોગસાહસિકો ઝડપથી વધે અને ફૂલેફૂલે એ માટે પ્રેરક અને સહાયક વ્યવસ્થા ઊભી કરવા માટે સરકાર દ્વારા આવા સાહસોને વધુ ઝડપથી મંજૂરી આપવામાં આવે તથા ઉદ્યોગસાહસિકોને પ્રોત્સાહન માટેની ખાસ વ્યવસ્થા - 'ઈનક્યુબેટર્સ'નું પ્રમાણ વધારવામાં આવે એ જરૂરી બન્યું છે. ઉદાહરણ જોઈએ તો, ૧૯૮૨ પછી હાલના ૧૧૦ ઈનક્યુબેટર્સમાં દર વર્ષે માત્ર ૫૦૦ સ્ટાર્ટ-અપ ઊભા કરવા પ્રોત્સાહન પૂરું પાડવામાં આવ્યું હતું અને અત્યાર સુધીમાં કુલ ૪૦,૦૦૦ ટેકનિકલ નોકરીઓ ઊભી કરવામાં આવી છે અને છેલ્લી વાત, ઉદ્યોગસાહસિકતાની સારસંભાળ તથા પ્રોત્સાહન માટે, એના વિકાસ માટે સલાહ-સૂચન-માર્ગદર્શન પૂરા પાડવા તથા અનુભવોની આપ-લે માટે ટેલિવિઝન તેમજ રેડિયો ઉપર ખેડૂતો માટે છે એવી ખાસ ચેનલ શરૂ કરવા સરકાર વિચારણા કરી શકે.

લેખક આઈ.આઈ.એમ. બેંગ્લોર ખાતે આર.બી.આઈ. ચેર પ્રોફેસર તરીકે કાર્યરત છે. અગાઉ તેઓ રિઝર્વ બેંકના ડાયરેક્ટર (બેંકિંગ સંશોધન) હતાં. શ્રી સીંઘ વોશિંગ્ટન ડી.સી. ખાતે ભારતીય નાણાં ભંડોળમાં વરિષ્ઠ અર્થશાસ્ત્રી તરીકે કામગીરી બજાવી રહ્યાં છે.

ઈ-ગવર્નન્સ દ્વારા લોકો સુધી પહોંચવું

ડૉ. રણજિત મહેતા

ઈ-ગવર્નન્સ (વિજ્ઞાણ શાસન) એ માહિતી અને પ્રસારણ ટેકનોલોજીની એક એવી એપ્લિકેશન (ઉપયોગી સાધન કે માધ્યમ) છે કે સરકારની કામગીરીમાં કાર્યક્ષમતા, અસરકારકતા, પારદર્શકતા અને જવાબદારીને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે ઇલેક્ટ્રોનિક એટલે 'ઈ' માધ્યમથી મોકલે છે.

માહિતીલક્ષી વિગતો અને હેરફેર કરી શકાય તેવી બાબતો સરકારની અંદર, સરકાર અને સરકારની વચ્ચે, એજન્સીઓ જેમાં રાષ્ટ્રીય, રાજ્ય સુધરાઈ અને સ્થાનિક કક્ષાએ તથા નાગરિક અને ધંધાકીય બાબતો તથા માહિતીનો ઉપયોગ કરીને નાગરિકોનું સશક્તિકરણ કરવું વગેરેનો સમાવેશ ઈ-ગવર્નન્સમાં થાય છે.

ઈ-ગવર્નન્સ (વિજ્ઞાણ શાસન) એ માહિતી અને પ્રસારણ ટેકનોલોજીની એક એવી એપ્લિકેશન છે કે સરકારની કામગીરીમાં કાર્યક્ષમતા, અસરકારકતા, પારદર્શકતા અને જવાબદારીને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે ઇલેક્ટ્રોનિક એટલે 'ઈ' માધ્યમથી મોકલે છે. માહિતીલક્ષી વિગતો અને હેરફેર કરી શકાય તેવી બાબતો સરકારની અંદર, સરકાર અને સરકારની વચ્ચે, એજન્સીઓ જેમાં રાષ્ટ્રીય, રાજ્ય સુધરાઈ અને સ્થાનિક કક્ષાએ તથા નાગરિક અને ધંધાકીય બાબતો તથા માહિતીનો ઉપયોગ કરીને નાગરિકોનું સશક્તિકરણ કરવું વગેરેનો સમાવેશ ઈ-ગવર્નન્સમાં થાય છે.

ઈ-ગવર્નન્સનો ઉદ્દેશ એ વેબના વિકાસનું એક મહત્વનું પગલું બની રહ્યું છે. ઈન્ટરનેટ સહાયિત ડિજિટલ સમુદાયનો બહોળો ફેલાવો થતાં અને તે દ્વારા વ્યક્તિગત રીતે કે કંપનીઓની રીતે દેશની અંદર અને દેશની બહાર વૃદ્ધિ થઈ શકે તેમ છે તેવું લાગતા રાષ્ટ્રીય સરકાર દ્વારા સંખ્યાબંધ પડકારો અને તકોની રજૂઆતો થઈ છે. લોકશાહી તંત્રમાં-શાસનપ્રણાલિમાં સરકારો એક એવું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતું તંત્ર કે મિકેનિઝમ છે કે જ્યાં પસંદગીની કેટલીક ચર્ચાઓ થાય છે તથા રાષ્ટ્ર અને રાજ્યોના

નાગરિકો માટે વિવિધ કાયદાઓનું ગઠન થાય છે. એવા પણ અનેક પાસાંઓ છે કે જે ઈ-ગવર્નન્સના સંદર્ભમાં તેની અગત્યતા પૂરવાર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે.

વિશ્વવ્યાપી વેબના આગમનની સાથે ૧૯૯૦ના ગાળામાં સરકારો દ્વારા વૈશ્વિક સ્તરે આઈટીમાં વધુ ધ્યાન આપવાનું વલણ જોવા મળ્યું હતું. આ પ્રકારની ટેકનોલોજીની સાથે સાથે ત્યારબાદ સમય જતાં લાંબાગાળે ઈ-ગવર્નન્સનું ચલણ અમલમાં આવ્યું. ઈન્ટરનેટ અને મોબાઈલ જોડાણોમાં વધારો થતાં નાગરિકો અલગ અલગ રીતે બહોળા પ્રમાણમાં નવું નવું શીખવાની ધગશ કેળવી રહ્યાં છે. આ પ્રકારના નાગરિકો દ્વારા એવી આશાઓ વ્યક્ત કરવામાં આવી રહી છે કે સરકારમાંથી વધુને વધુ માહિતી અને સેવાઓ ઓનલાઈન મૂકવામાં આવે. ઉપરાંત કોર્પોરેટ સંસ્થાઓ દ્વારા પણ વધુ માહિતી ઓનલાઈન મૂકવામાં આવે. નાગરિક જીવન, વ્યવસાય અને અંગત જીવનને બહેતર બનાવવામાં આ પ્રકારની સુવિધા ઉપયોગી થઈ રહી છે ત્યારે તે એ બાબતનો પુરાવો છે કે એક નવા પ્રકારનો અભિગમ ઈ-સિટિઝનશીપ (ઈ-નાગરિકત્વ) ધીમે ધીમે આકાર લઈ રહ્યો છે.

ભારતમાં ઈ-ગવર્નન્સનો આરંભ

૧૯૬૦ના ગાળામાં શરૂ થયો અને ૧૯૭૦ના પ્રારંભે સંરક્ષણ સેવાઓ, આર્થિક આયોજન, રાષ્ટ્રીય વસ્તી ગણતરી, ચૂંટણી, કર એકત્રીકરણ વગેરેનું કમ્પ્યુટરીકરણ કરવા પર ભાર મૂકાયો હતો. આમ છતાં ૧૯૮૦ના પ્રારંભથી ઈ-ગવર્નન્સ અમલીકરણ વલણને ખૂબ મોટા પરિમાણની રીતે ધ્યાને લેવાનું હતું અને તેમાં આઈટી (ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી)નો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરીને ગ્રામીણ કક્ષા સુધી પહોંચવાનો પ્રયાસ કરાયો અને એનજીઓ તથા ખાનગી ક્ષેત્ર પાસેથી મંતવ્યો-વિચારો-સૂચનોનો સ્વીકાર કરીને વધુને વધુ લોકો સુધી પહોંચવાનો સરળ રસ્તો અપનાવાયો હતો. જોકે પ્રારંભિક રીતે આપમેળે, સરળીકરણ અને કમ્પ્યુટરીકરણ ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ માહિતી અને સેવાના અમલ માટેની પ્રક્રિયા માટે જોડાણ, નેટવર્ક વગેરેનું એકત્રીકરણ કરવા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો. મે-૨૦૦૬માં નેશનલ ઈ-ગવર્નન્સ પ્લાનનો અમલ કરવામાં આવ્યો, જેમાં તમામ સરકારી સેવાઓ કોમનમેન સુધી તેના છેક સ્થાનિક વિસ્તાર જેમ કે ચાલી, મહોલ્લા, ફ્લેટ, એપાર્ટમેન્ટ સુધી પહોંચે તેવા પ્રયાસો હાથ ધરાયા હતા. તેના અમલીકરણ માટે કોમન સર્વિસ ડીલીવરી આઉટલેટ એટલે કે સામાન્ય સેવા અમલ કેન્દ્રનો સમાવેશ કરીને આવી સરકારી સેવાઓ પોષાઈ શકે તેવા દરથી કાર્યક્ષમતા અને પારદર્શકતા તથા વિશ્વસનિયતા સાથે ઉપલબ્ધ થાય તે માટે પણ પ્રયાસો થયા છે.

નેજીપી (નેશનલ ઈ-ગવર્નન્સ પ્લાન) હેઠળ ૨૭ મિશન પ્રોજેક્ટ આવરી લેવાયા છે. ઉપરાંત ૮ જેટલા સહાયભૂત અંગોને કેન્દ્ર, રાજ્ય અને સ્થાનિક

સરકારી સ્તર સુધી કાર્યરત કરવામાં આવ્યાં છે. આ પ્રોજેક્ટોમાં આવકવેરા, કસ્ટમ્સ અને એક્સાઈઝ તથા પાસપોર્ટ સેવાને કેન્દ્રિય કક્ષાએ, જમીન નોંધણી દસ્તાવેજો, કૃષિ અને ઈ-ડિસ્ટ્રિક્ટને રાજ્ય કક્ષાએ, પંચાયત અને સુધરાઈ કક્ષા સુધી લઈ જવામાં આવ્યા છે.

સરકારમાં આઈસીટીના અસરકારક અમલથી વર્તમાન કાર્યક્ષમતામાં જબરજસ્ત વધારો થયો છે. સંદેશાવ્યવહારનો ખર્ચ ઘટ્યો છે અને વિવિધ વિભાગોની કામગીરીમાં પારદર્શકતામાં વધારો થયો છે. તેનાથી નાગરિકોને મળવાપાત્ર લાભો સરળતાથી મળી રહે છે, જેમ કે સાદા એપ્લીકેશનની વાત કરીએ તો ઓનલાઈન ફોર્મ ભરવું, બિલ ચૂકવણી અથવા સંકલિત એપ જેમ કે દૂરવર્તી શિક્ષણ અને ટેલીમેડીસીનનો સમાવેશ થાય છે.

સરકાર દ્વારા તાજેતરમાં ઈ-ગવર્નન્સ ક્ષેત્રે જે કેટલાક પગલાં લેવાયા છે તે આ મુજબ છે :

પહેલ :

અગાઉની સરકાર દ્વારા ૧ જૂન, ૨૦૧૩ના રોજ મહત્વાકાંક્ષી એવી પહેલ D.B.T.L. સ્કીમ શરૂ કરવામાં આવી હતી જેનો હેતુ રાંધણ ગેસમાં રોકડ સબસીડી આપવાનો હતો અને ૨૮૧ જિલ્લાઓ આવરી લેવામાં આવ્યાં હતાં. વર્તમાન સરકારે પહેલ યોજનાનો સર્વગ્રાહી અભ્યાસ કર્યો અને ગ્રાહકોને પડતી મુશ્કેલીઓની સમીક્ષા કરીને અગાઉની યોજનામાં ફેરફારો કર્યા અને ૧૫ નવેમ્બર, ૨૦૧૪ના રોજ ૫૪ જિલ્લાઓમાં યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવી. જે હેઠળ ૨.૫ કરોડ ઘરોને આવરી લેવામાં આવ્યાં હતાં. ૧ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૫ના રોજ આ

યોજનાનો બીજો તબક્કો અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો અને દેશના તમામ જિલ્લાઓને આવરી લેવામાં આવ્યાં છે. અગાઉની યોજનામાં એલપીજી સબસીડી મેળવવા માટે ગ્રાહકનો આધાર નંબર ફરજિયાત હતો. જોકે જેમની પાસે આધારકાર્ડ નહોતા તે ગ્રાહકોને મુશ્કેલી પડી હતી અને તેના કારણે આ ગ્રાહકો રોકડ સબસીડી મેળવી શક્યા નહોતા.

જે ગ્રાહકો આ યોજનામાં જોડાવવા માંગે છે તેમની પાસે આધાર નંબર હોવો જોઈએ અને જો તે ન હોય તો બેંક એકાઉન્ટ નંબર હોવો જોઈએ તથા એલપીજી ગ્રાહક નંબર હોવો જોઈએ. જો તેની પાસે આધાર નંબર ન હોય તો તેમણે ૧૭ આંકડાવાળા એલપીજી આઈડી નંબર બેંક એકાઉન્ટની સાથે આપવો પડશે. એક વખત ગ્રાહક આ યોજનામાં જોડાઈ જાય તે પછી બજારભાવે રાંધણ ગેસનો બાટલો મળશે અને રાંધણ ગેસ પર અપાતી રોકડ રાહત બારોબાર તેના બેંક એકાઉન્ટમાં જમા થશે.

યોજનાની તાજામાં તાજી માહિતી ગ્રાહકોને મળી રહે તે માટે ગ્રાહકોને દરેક તબક્કે એસએમએસ મોકલવામાં આવે છે. આ પ્રકારની સેવા મેળવવા માટે તમામ એલપીજી ગ્રાહકોને વિનંતી કરવામાં આવી છે કે તેમનો મોબાઈલ નંબર ગેસ વિતરક એજન્સીમાં નોંધાવ્યો ન હોય તો તેમણે મોબાઈલ નંબર નોંધાવી દેવો જોઈએ. આ ઉપરાંત તેમને એવી સલાહ આપવામાં આવી છે કે તેમને ગેસનો બાટલો કેશ મેમો દ્વારા જ મેળવવો જોઈએ જેથી તેમની રોકડ સબસીડી બેંકના ખાતામાં ટ્રાન્સફર થઈ શકે.

આ યોજના હેઠળ દેશના ૬૭૬ જિલ્લાઓના ૧૫.૩ કરોડ ગ્રાહકોને આવરી લેવામાં આવશે. હાલમાં ૬.૫

કરોડ કરતાં વધારે ગ્રાહકો એટલે કે ૪૩ ટકા લોકો આ યોજનામાં જોડાયેલા છે અને તેઓ બેંક ખાતામાં રોકડ સબસીડી મેળવે છે.

બીટીએલની રચના એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે રોકડ સબસીડીનો સીધો લાભ સાચા ગ્રાહક સુધી બારોબાર પહોંચે અને આ નાણા સગે-વગે ના થાય. આ પ્રક્રિયા દ્વારા જાહેર નાણાની બચત થશે.

૧૫ નવેમ્બર, ૨૦૧૪ના રોજ આ યોજના અમલમાં મુકવામાં આવ્યા બાદ ૩૦ ડિસેમ્બર, ૨૦૧૪ સુધીમાં અંદાજે ૨૦ લાખ કરતાં વધુ એલપીજી ગ્રાહકોને રૂ. ૬૨૫ કરોડની રકમ આપવામાં આવી છે. આ યોજનામાં જો કોઈ સબસીડી લેવા તૈયાર ના હોય તો તે સ્વેચ્છાએ સબસીડી છોડી શકે છે. ભારત સરકાર દ્વારા માર્ચ, ૨૦૧૫માં 'સબસીડી છોડો' અભિયાન શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું અને એપ્રિલ ૨૦૧૬ સુધીમાં અંદાજે ૧ કરોડ લોકોએ સબસીડીનો ત્યાગ કર્યો છે. જેમાં મધ્યમ વર્ગના લોકો અને નિવૃત્ત કર્મચારીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

ડિજિટલ ઈન્ડિયા

ભારત સરકાર દ્વારા ડિજિટલ ઈન્ડિયા કાર્યક્રમ યોજના જાહેર કરવામાં આવી જેનો મુખ્ય હેતુ વૈશ્વિક બ્રોડ બેન્ડ નેટવર્કનો ઉપયોગ અને મોબાઇલ કનેક્ટિવિટીનો ઉપયોગ કરવાનો છે. જાહેર ક્ષેત્રની સંસ્થાઓ જેવી કે BSNL (ભારત સંચાર નિગમ લિમિટેડ) રેલ ટેલ અને PGCIL (પાવર ગ્રીડ કોર્પોરેશન ઓફ ઈન્ડિયા લિમિટેડ)નો વપરાશ મર્યાદિત છે. પરંતુ નોંધપાત્ર રીતે પરોક્ષ માંગ ભારતની ૬૮ ટકા વસ્તી કે જે ગ્રામીણ વિસ્તારમાં રહે છે, તે વિસ્તારમાંથી ઓનલાઇન માંગ છે.

યોજના જૂન-૨૦૧૬

ડિજિટલ ઈન્ડિયા કાર્યક્રમનો હેતુ ઇલેક્ટ્રોનિક સર્વિસ, ઉત્પાદન, મેન્યુફેક્ચરિંગ અને રોજગારીની નવી તકોનો સર્વગ્રાહી રીતે વિકાસ કરવાનો છે. તે ત્રણ ચાવીરૂપ વિસ્તારો ઉપર કેન્દ્રીત છે.

૧. ડિજિટલ આંતરમાળખાકીયનો દરેક નાગરિક દ્વારા ઉપયોગ
 ૨. શાસન અને સેવા - જરૂર પડે ત્યારે
 ૩. નાગરિકોનું ડિજિટલ સશક્તિકરણ
- ઉપરોક્ત હેતુ માટે ડિજિટલ ઈન્ડિયા કાર્યક્રમ હેઠળ બ્રોડબેન્ડ હાઇવેની જોગવાઈ કરવામાં આવી છે. મોબાઇલ કનેક્ટિવિટી માટે વૈશ્વિક નેટવર્કની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. ઈન્ટરનેટ ઉપયોગ કાર્યક્રમ, ઈ-ગવર્નન્સ ટેકનોલોજી દ્વારા સરકારી કામગીરી દ્વારા સુધારા, ઈ-કાન્તિ તમામ માટે માહિતી, વિજ્ઞાણ સાધનોનું ઉત્પાદન, નેટ જીરો ટાર્ગેટ, રોજગારી માટે આઈટી વગેરે કાર્યક્રમોનો સમાવેશ થાય છે. ડિજિટલ ઈન્ડિયા હેઠળ એક જ કાર્યક્રમ દ્વારા વિવિધ પ્રોત્સાહનો આપવામાં આવે છે. જેનો ઉદ્દેશ ભારતને જ્ઞાન અર્થતંત્ર બનાવવા ઉપરાંત નાગરિકો માટે સુ-શાસનની વ્યવસ્થા કરવાની છે અને તે માટે સમગ્ર સરકારમાં સંકલનની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. આ કાર્યક્રમનું સંકલન અને નિરીક્ષણ ઇલેક્ટ્રોનિક અને ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી વિભાગ દ્વારા થાય છે. તે માટે કેન્દ્રીય મંત્રાલયો તથા રાજ્ય સરકારના વિભાગો વચ્ચે અરસપરસ સહકાર સાંધવામાં આવે છે. ડિજિટલ ઈન્ડિયા કાર્યક્રમના અમલ માટેની દેખરેખ સમિતિના અધ્યક્ષ વડાપ્રધાન છે ત્યારે ડિજિટલ ઈન્ડિયાની પ્રવૃત્તિઓ ખૂબ જ કાળજીપૂર્વક અમલમાં મૂકવામાં આવી છે અને તેનું સતત નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે.

તમામ વર્તમાન અને શરૂ થનારા ઈ-ગવર્નન્સ પ્રવૃત્તિઓ-કાર્યક્રમોની સમીક્ષા કરીને તેને ડિજિટલ ઈન્ડિયાના સિદ્ધાંતો મુજબ ઢાળવામાં આવી રહ્યા છે.

ડિજિટલ ઈન્ડિયા એ ઘણાં બધાં ટુકડાઓનું એકત્રીકરણ છે તેમ છતાં તેનો સૌથી મોટો ટુકડો છેક છેવાડાના માનવી સુધી પહોંચવાનો કે તેના સુધીની કનેક્ટિવિટી પહોંચાડવાનો છે. સરકાર તમામ ગ્રામ પંચાયતો (જીપી) અને સામાન્ય સેવા કેન્દ્રોને ફાઇબર ઓપ્ટિકલ દ્વારા જોડવા માંગે છે.

સરકારે જાહેર ક્ષેત્રની કંપનીઓની રચના કરી છે કે જે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં કનેક્ટિવિટી માટે ફાઇબર ઓપ્ટિકલની કામગીરી હાથ ધરશે. આમ છતાં તેમાં જે ખૂટે છે તે બિઝનેસ એટલે કે વ્યવસાયનો ટુકડો છે. સરકાર છેક છેવાડાના માનવી સુધી પહોંચવા અને તેના સુધી કનેક્ટિવિટી પહોંચાડવા કોઈ એક ઉદ્યોગ સાહસિકોની શોધમાં છે કે જે આઈએસપી (ઈન્ટરનેટ સર્વિસ પ્રોવાઇડર્સ)ની સ્થાપના કરી શકે. એકવાર આઈએસપી પરવાનો લઈને આ ક્ષેત્રે એક નાનો વ્યવસાય શરૂ થાય તો ત્યારબાદ તેની પ્રક્રિયામાંથી નફાનું પ્રમાણ મેળવી શકે તેમ છે. જોકે આ તબક્કા સુધી પહોંચવા હજુ થોડાંક વર્ષો લાગે તેમ છે. આઈએસપી દ્વારા ઈન્ટરનેટ સેવા પૂરી પાડવામાં આવે ત્યારે ફાઇબર ઓપ્ટિક નેટવર્કનું ડિજિટલ આંતરમાળખાકીય સ્થપાઈ જાય તેમ છે.

ડિજિટલ ઈન્ડિયા હેઠળ ભારતીય કંપનીઓને ટેકો મળવાથી ખાનગી ક્ષેત્રમાં તેજીનું વલણ જોવા મળ્યું છે, અને ભારતીય અર્થતંત્ર એકધાર્યુ આગળ વધી રહ્યું છે. ભારતની ટેકનોલોજી ખરીદી કે જેમાં કોમ્પ્યુટર અને તે સંબંધિત સાધનો,

સંદેશાવ્યવહાર સાધનો, ટેકનોલોજી સલાહકાર સેવા, ટેકનોલોજીનું આઉટ સોર્સિંગ અને હાર્ડવેર જાળવણીનો સમાવેશ થાય છે. એક અહેવાલ પ્રમાણે ૨૦૧૬ અને ૨૦૧૭માં તેમાં ૧૨ ટકા વધારો થશે. ૨૦૧૫માં ટેકનોલોજી ખર્ચ રૂ. ૨.૦૮ ટ્રિલિયન હતું. તે વધીને ૨૦૧૬માં રૂ. ૨.૩૨ ટ્રિલિયન અને ૨૦૧૭માં રૂ. ૨.૫૯ ટ્રિલિયન પર પહોંચશે. તેમાંથી ત્રીજા ભાગનો ખર્ચ હાર્ડવેર પાછળ થશે કે જે ભારતીય કંપનીઓ દ્વારા થનાર સૌથી મોટો ખર્ચ થશે. આમ છતાં સંદેશાવ્યવહાર સાધનો પાછળનો ખર્ચ ધીમે ધીમે વધશે, જેમ કે બજારમાં સાતત્ય જળવાશે અને કિંમતોમાં ઘટાડો જોવા મળશે. ડિજિટલ ઈન્ડિયા હેઠળ આ પ્રકારનો ખર્ચ થશે ત્યારે દૂર-સંદેશાવ્યવહાર ક્ષેત્રે નવી કંપનીઓનું આગમન થશે અને સૌથી વધુ સારું સંદેશાવ્યવહાર નેટવર્ક જેમકે 4G પણ જોવા મળશે.

૨૦૧૪-૧૫માં ભારત સરકારે એક લાખ ગ્રામ પંચાયતોને ફાઇબર ઓપ્ટિક્સ દ્વારા જોડવાનું આયોજન કર્યું હતું. જોકે ત્યારબાદ આ લક્ષ્યાંક ૫૦,૦૦૦ સુધી ઘટી ગયો હતો. માર્ચ ૨૦૧૫ સુધીના આંકડા મુજબ અંદાજે ૨૦,૦૦૦ ગ્રામ પંચાયતોને રાષ્ટ્રીય ઓપ્ટિકલ ફાઇબર નેટવર્ક (N.O.F.N.) હેઠળ આવરી લેવામાં આવ્યાં છે. જોકે ત્યારબાદ N.O.F.N.નું નામ બદલીને 'ભારત નેટ' કરવામાં આવ્યું.

સરકારના આંકડા મુજબ ડિસેમ્બર ૨૦૧૫ સુધીમાં ૭૬,૬૨૪ કિમી લાંબી ફાઇબર ઓપ્ટિકલ લાઇન નાખીને ૩૨,૨૭૨ ગ્રામ પંચાયતોને આવરી લેવામાં આવી છે. ભારત નેટ પ્રોજેક્ટ દ્વારા ૨૦૧૭ સુધીમાં તમામ ગ્રામીણ

નિવાસસ્થાનો અને સંસ્થાઓમાં ૨ MBPSથી ૨૦ MBPSની સેવા પૂરી પાડવામાં આવશે.

ડિજિટલ ઈન્ડિયા કાર્યક્રમના મુખ્ય પ્રોજેક્ટ :

કેટલાંક પ્રોજેક્ટ અને ઉત્પાદન અમલમાં મુકાયા છે તો કેટલાંક અમલમાં મૂકવાની તૈયારીમાં છે. જે નીચે મુજબ છે :

૧. ડિજિટલ લોકર સિસ્ટમ : તેનો હેતુ ફિઝિક્સ ડોક્યુમેન્ટનો ઓછામાં ઓછો ઉપયોગ અને ઈ-ડોક્યુમેન્ટની એકબીજા દ્વારા વહેંચણી કરવાનો રહેલો છે. ઈ-ડોક્યુમેન્ટની વહેંચણી જે તે વ્યક્તિની સત્તાવાર ઓનલાઇન નોંધણી બાદ જ થઈ શકશે.

૨. માય ગવ.ઈન (mygov.in) : આ સેવા નાગરિકોને સરકાર સાથેની કામગીરી માટે શરૂ કરવામાં આવી છે. જેમાં ચર્ચા કરો, અમલ કરો અને પ્રસાર કરોનો અભિગમ રહેલો છે. મોબાઇલ એપ-માય ગવ. એ મોબાઇલ ફોન ધારકોને એકબીજાની નજીક લાવશે.

૩. સ્વચ્છ ભારત મિશન (SBM) મોબાઇલ એપ : આ એપનો ઉપયોગ સ્વચ્છ ભારત મિશનને સિદ્ધ કરવા માટે લોકો અને સરકારી સંસ્થા દ્વારા કરવામાં આવી રહ્યાં છે.

૪. ઈ-સાઇન ફેમવર્ક : તે દ્વારા તમામ નાગરિકોને આધાર કાર્ડ માટે ઓનલાઇન ડિજિટલ હસ્તાક્ષર બનાવવા માટે થશે.

૫. ઓનલાઇન રજિસ્ટ્રેશન સિસ્ટમ (ઓઆરએસ) : આ કાર્યક્રમ હેઠળ ઈ-હોસ્પિટલ એપ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. આ એપ્લીકેશન હેઠળ મહત્વની સેવાઓ જેવી કે

ઓનલાઇન નોંધણી, ફીની ચૂકવણી અને ડૉક્ટરને બતાવવા માટેનો સમય લેવો (એપોઇન્ટમેન્ટ) ઓનલાઇન નિદાન અહેવાલ દર્શાવવો, ઓનલાઇન બ્લડ એટલે કે કોઈને લોહીની જરૂર પડે તો તેની ઓનલાઇન ઉપલબ્ધતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

૬. નેશનલ સ્કોલરશીપ પોર્ટલ : ભારત સરકાર દ્વારા છાત્રોને વિવિધ પ્રકારની શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં આવે છે. શિષ્યવૃત્તિ આપવામાં પડતી મુશ્કેલીઓનો એકમાત્ર ઉપાય આ પોર્ટલ છે. જેમાં શિષ્યવૃત્તિ મેળવવાની પ્રક્રિયામાં વિદ્યાર્થી દ્વારા અરજી આપવી, ચકાસણી, મંજૂરી અને વહેંચણીથી લઈને વિદ્યાર્થીને તે શિષ્યવૃત્તિની રકમ મળી રહે ત્યાં સુધીની પારદર્શક પ્રક્રિયા તેમાં રહેલી છે.

૭. ડેઈટી (Deity) દ્વારા ડિજિટાઇઝ ઈન્ડિયા પ્લેટફોર્મ (ડીઆઈપી) નામનો કાર્યક્રમ મોટા પાયે અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો છે. જેમાં દેશમાં રહેલા દસ્તાવેજોનું કમ્પ્યુટરીકરણ છે. તેનાથી નાગરિકોને સેવાઓનો અસરકારકતાથી લાભ મળી શકશે.

૮. ભારત સરકાર દ્વારા 'ભારતનેટ' નામનો એક કાર્યક્રમ અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો છે જે હેઠળ દેશની તમામ ૨.૫ લાખ ગ્રામ પંચાયતોને હાઈસ્પીડ ડિજિટલ હાઈવે હેઠળ આવરી લેવામાં આવશે. આ વિશ્વનો એવો સૌથી મોટો ગ્રામીણ બ્રોડબેન્ડ કનેક્ટિવિટી પ્રોજેક્ટ છે કે જેમાં ઓપ્ટિકલ ફાઇબરનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

૯. બીએસએનએલ દ્વારા નેક્સ્ટ

જનરેશન નેટવર્ક (એનજીએન) નામનો કાર્યક્રમ અમલમાં મુકાયો છે જે ૩૦ વર્ષ જૂના ટેલિફોન વિનિમય કેન્દ્રોનું નવીનીકરણ કરશે. આ કાર્યક્રમમાં આઈપી આધારિત ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ થશે. જેમાં તમામ પ્રકારની સેવાઓ જેમ કે વોઈસ, ડેટા, મલ્ટીમીડિયા - વીડિયો અને અન્ય પ્રકારના પેકેટ સ્વીચ કોમ્યુનિકેશન સેવા આપશે.

૧૦. બીએસએનએલ દ્વારા મોટા પાયે સમગ્ર દેશમાં વિવિધ સ્થળોએ વાઈ-ફાઈ સેવા આપવાનું ભગીરથ કાર્ય શરૂ કર્યું છે. ઉપયોગકર્તા પોતાના મોબાઈલ સાધનો દ્વારા આ બીએસએનએલ વાઈ-ફાઈ નેટવર્કનો ઉપયોગ કરી શકશે.

૧૧. વિજ્ઞાણ દ્વારા નાગરિક સેવાઓ પૂરી પાડવા અને નાગરિકો તથા સત્તાવાળાઓ એકબીજા સાથે વ્યવહાર કરી શકે તે માટે એ અનિવાર્ય છે કે દેશવ્યાપી કનેક્ટિવિટી હોવી જોઈએ. સરકારને પણ આ બાબતની અનિવાર્યતા સમજાઈ છે અને તેથી ડિજિટલ ઇન્ડિયા હેઠળ બ્રોડબેન્ડ હાઈવેઝ એક મહત્વના સ્તંભ તરીકે અમલમાં મૂકવામાં આવી રહ્યાં છે. એક તરફ કનેક્ટિવિટી એક માપદંડ છે યારે બીજી તરફ નાગરિકોને સેવાઓની સુવિધા ટેકનોલોજી દ્વારા સરળતાથી પૂરી પાડવી એ બીજો માપદંડ છે.

નીતિ પહેલ

ડેઈટી (Deity) દ્વારા ઈ-ગવર્નન્સ ડોમેઈનમાં પોલિસી એટલે કે નીતિનિર્ધારણ પહેલ કરવામાં આવી છે, જેમાં ઈ-ક્રાંતિ માળખું, ભારત સરકાર

માટે ઓપન સોર્સ સોફ્ટવેર અપનાવવા માટેની નીતિ, ઈ-ગવર્નન્સ સિસ્ટમમાં ઓપન સોર્સ સોફ્ટવેર અપનાવવા માટેનું માળખું, ભારત સરકાર માટે ઓપન એપ્લીકેશન પ્રોગ્રામિંગ ઈન્ટરફેસ માટેની નીતિ, ભારત સરકાર માટેની ઈ-મેઈલ નીતિ, ભારત સરકારની આઈટી રિસોર્સનો ઉપયોગ કરવા માટેની નીતિ, ભારત સરકારની ઓપનિંગ સોર્સ કોડ દ્વારા વિકસિત સંયુક્ત એપ્લીકેશન અંગેની નીતિ, ક્લાઉડ રેડી એપ્લીકેશન માટે એપ્લીકેશન વિકાસ અને રિ-એન્જિનિયરિંગ ગાઈડલાઈન્સ માટેની નીતિ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

— બીપીઓ પોલિસી : આ પ્રકારની નીતિ પૂર્વોત્તર રાજ્યો અને નાના તથા લઘુ પ્રકારના શહેરોમાં બીપીઓ સેન્ટર શરૂ કરવાની મંજૂરી આપવા અંગેની છે.

— ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ડેવલપમેન્ટ ફંડ (ઈડીએફ) : આ પ્રકારની નીતિનો ઉદ્દેશ્ય નાવીન્યકરણ, સંશોધન અને વિકાસ (આર એન્ડ ડી) અને ઉત્પાદન વિકાસ તથા દેશમાં આઈપીનું સંસાધન સેતુનું સર્જન કરવા અંગેનો છે. જેથી વેન્ચર ફંડ દ્વારા સ્વટકાઉપણું ઇકો સિસ્ટમનું સર્જન થઈ શકે.

— નેશનલ સેન્ટર ફોર ફલેક્સિબલ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ (એનસી ફલેક્સી) : ભારત સરકારની આ નીતિનો હેતુ ઉત્તરનાં ફલેક્સિબલ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ ક્ષેત્રમાં સંશોધન અને નવીનીકરણને પ્રોત્સાહન આપવાનો છે.

— સેન્ટર ફોર એક્સેલન્સ ઓન ઈન્ટરનેટ ઓન થીંગ્સ (આઈઓટી): આ પ્રકારની નીતિ ઈલેક્ટ્રોનિક્સ અને ઈન્ફર્મેશન ટેકનોલોજી (ડેઈટી)

અર્નેટ (ઈઆરએનઈટી) અને નાસકોમની સંયુક્ત પહેલ છે.

ઉપસંહારમાં જોઈએ તો ઈ-ગવર્નન્સ સુધારા ભારતના ગરીબ વિરોધી કાર્યક્રમોને આગળ ધપાવવા માટેનું એક શક્તિશાળી મંચ છે. અમે માનીએ છીએ કે આ પ્રકારની દરમ્યાનગીરી ગરીબોના આરોગ્યમાં સુધારો થશે અને તેમનું જીવનધોરણ બહેતર થશે. હવે કામ એ છે કે ભારતની ગરીબીમાં સુધારો કરવા આ મંચનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કઈ રીતે કરવો જોઈએ. ડીબીટીની ગુણવત્તાઓ અને બિનગુણવત્તાઓ આશા અને નિરાશાનું મિશ્રણ છે તેમ છતાં ડીબીટી એ એક સારી સ્થિતિમાં છે અને તેના તમામ હિતધારકોને લાભ પહોંચાડશે, જેમકે સરકાર, લાભાર્થીઓ અને ખાનગી સંસ્થાઓ, તમામ લાભાર્થીઓને સમયસર તેમનો હિસ્સો મળવાની ખાતરી સાથે તે આર્થિક સમાનતા પણ આપશે.

લેખકશ્રી નવી દિલ્હી ખાતેની પીએચ.ડી. ચેમ્બર ઓફ કોમર્સ એન્ડ ઈન્ડસ્ટ્રી ખાતે ડાયરેક્ટર છે. ભારત સરકારની વિવિધ સમિતિઓમાં તેઓ સભ્યપદે છે. તેઓએ છ પુસ્તકો તેમજ ઠપથી વધુ સંશોધન પેપર્સ પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

યોજના વાંચો
યોજના વંચાવો
યોજના વસાવો

ખેડૂત પરિવારની આવક બમણી કરવાનો તખ્તો તૈયાર

જે.પી. મિશ્રા

૨૦૧૬-૧૭ના અંદાજપત્રમાં ખેતીવાડી ક્ષેત્રની કાયાપલટ સંભવ બને તેવા તમામ કાર્યક્રમના અમલ માટે કુલ રૂ. ૩૫,૯૮૪ કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત કૃષિ ધિરાણ પેટે ખેડૂતોને રૂ. ૯ લાખ કરોડનું ધિરાણ આપવાની પણ સરકારે તૈયારી કરી છે. ગ્રામીણ સડક, વીજળી, ટેલિફોન તથા સામાજિક ક્ષેત્રની યોજના જેવા પગલાં ભરી ખેડૂતો જ્યાં વસે છે તેવા ગામડાને નંદનવન બનાવવા માટે સરકારે પૂરેપૂરી કમર કસી છે.

ભા રતના અર્થતંત્રમાં ખેતીવાડી સૌથી મોટું અને સૌથી મહત્વનું ક્ષેત્ર છે. કાચી રાષ્ટ્રીય પેદાશમાં ૧૬.૧ ટકાનો હિસ્સો ધરાવતું આ ક્ષેત્ર સામાજિક સલામતિ, રોજગારી તથા ખોરાકનો બંદોબસ્ત કરવા માટે અગત્યનું છે. ૧૯૯૩-૯૪માં ખેતીવાડીમાં દેશની ૬૪.૮ ટકા શ્રમિક શક્તિ લાગેલી હતી, જે ઘટીને ૨૦૧૧-૨૦૧૨માં ૪૮.૯ ટકા થઈ હોવા છતાં સૌથી વધુ લોકોને રોજગારી તો અહીં જ મળે છે. ઉદ્યોગક્ષેત્ર તથા સેવાક્ષેત્રની તુલનામાં શ્રમિકને ઓછું વેતન ખેતીમાં મળે છે છતાં રોજગારી બાબતે તેની બરોબરી કોઈ કરી શકે તેમ નથી. કુદરતી પ્રકોપને લીધે ખેડૂતને આવકની અનિશ્ચિતતા વેઠવી પડે છે, પરંતુ તેમના માટે વિમા કવચનો બંદોબસ્ત કરી તેમને બચાવી શકાય છે. ખેડૂત પરિવારની આવકમાં વધારો કરવા સાથે આધુનિક ટેકનોલોજી વડે ખેત ઉત્પાદન વધારવાની વ્યૂહરચના ઉપર દેશ આગળ વધી રહ્યો છે. ૨૦૨૦-૨૧ સુધીમાં ભારતને ૨,૭૭૦ લાખ મેટ્રિક ટન અનાજ તથા ૭૧૦ મેટ્રિક ટન તેલીબિયાંની જરૂર પડવાની છે. અનાજ, કઠોળ અને દાળનું ઉત્પાદન સંતોષકારક રહે તેવી ધારણા છે પરંતુ ખાદ્યતેલની મોટાપાયે આયાત કર્યા વગર છૂટકો થવાનો નથી.

ખેતીને ફાયદાકારક બનાવવા માટે તેના ઢાંચામાં ધરમૂળથી ફેરફાર લાવવા પડશે, જેથી જમીનનો મહત્તમ ઉપયોગ થાય, ખેતપેદાશને ઉત્તમ ભાવ મળે, ગ્રાહકને વાજબી ભાવે ખાદ્યસામગ્રી મળે અને દેશ ખોરાક બાબતમાં આત્મનિર્ભર પણ બને. અનાજ ઉત્પાદનમાં વૃદ્ધિ હવે લાવવી હોય તો ઈશાન ભારતમાં ધ્યાન આપવું પડશે. પૂર્વોત્તરમાં ખેતીવાડી ઘણી પછાત છે જેનું માળખું બદલાવવા ખૂબ મહેનત કરવી પડશે. ખેતીવાડીની જૂની રસમ છોડી ખેડૂત હવે સજીવ ખેતી, પશુપાલન, માછીમારી જેવી પ્રવૃત્તિ સમાંતરપણે વિકસાવે તો ખૂબ ફાયદામાં રહેશે તેવો પ્રચાર સરકારે ઈશાન ભારતમાં જોરશોરથી શરૂ કરી દીધો છે. કિશાન ચેનલની શરૂઆત કરી કેન્દ્ર સરકારે પરિવર્તનનું બ્યુગલ ફૂંક્યું છે, તો મહત્વની અનેક નવી નવી યોજનાઓ પણ શરૂ કરવામાં આવી છે.

૧. પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના
દેશમાં ખેતીવાડી હેઠળના ૫૫ ટકા વિસ્તારને સિંચાઈ ઉપલબ્ધ નથી ત્યારે તમામ ખેતરને ટપક સિંચાઈનો લાભ પહોંચાડવા માટે સરકારે પ્રધાનમંત્રી કૃષિ સિંચાઈ યોજના શરૂ કરી છે, જેના અન્વયે જળસંગ્રહ ક્ષમતા વધારવા સાથે ૨૮.૫ લાખ હેક્ટર જમીનમાં સિંચાઈ ઉપલબ્ધ કરાવાશે. આ યોજના માટે

રૂ. ૪,૫૧૦ કરોડની ફાળવણી કરાઈ છે. ઉપરાંત ૨૦૧૬-૨૦૧૭માં ૮૯ જેટલા નાના મોટા સિંચાઈ પ્રોજેક્ટ પૂરા કરવા માટે રૂ. ૨,૫૧૦ કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. આવતાં પાંચ વર્ષમાં સિંચાઈના અધૂરા પ્રોજેક્ટ પૂરા કરવા માટે ૮૬,૫૦૦ કરોડની જરૂર પડશે. નાબાર્ડ દ્વારા પણ લાંબાગાળાની સિંચાઈ યોજનાઓ બાંધવા માટે રૂ. ૨૦ હજાર કરોડનું ભંડોળ અલાયદુ રાખવામાં આવ્યું છે.

જળસંગ્રહને ઉત્તેજન આપવા માટે ઘણા રાજ્યોએ પોતાની આગવી પહેલ પણ દાખવી છે. મહારાષ્ટ્રમાં જૂની વાવ, કૂવા, તળાવ વગેરેનું રીચાર્જિંગ કરવા માટે કોર્પોરેટ પાસેથી દાન મેળવી કામ શરૂ કરાયું છે. તો કર્ણાટકમાં ટપક સિંચાઈ માટે ૧૦૦ ટકા સબસીડી આપવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં સૂક્ષ્મ સિંચાઈના વિકાસ માટે કેન્દ્ર તરફથી મળતા નાણાંનો ઉપયોગ કરવા ખાસ કંપની ખોલવામાં આવી છે. તો રાજસ્થાનમાં કેનાલ વડે પાણી ખેતરને અપાતું હોવા છતાં ત્યાં ટપક પદ્ધતિનો ઉપયોગ ફરજિયાત બનાવી પાણીની બચતને ઉત્તેજન અપાય છે. વર્ષાજળ સંચય, સંગ્રહ ક્ષમતામાં વૃદ્ધિ અને જળ વપરાશમાં કંટાળ જવા ત્રણ મુદ્દા ઉપર લગભગ તમામ રાજ્ય ખૂબ જહેમત ઊઠાવી રહ્યા છે.

૨. પ્રધાનમંત્રી ફસલ વિમા યોજના

૨૦૧૬ની ખરીફ સિઝનથી પ્રધાનમંત્રી ફસલ વિમા યોજનાનો દેશવ્યાપી અમલ શરૂ થતા ખેડૂતને જોખમ સામે લડવાનું વિમાકવચ મળ્યું છે. ખરીફ પાક માટે જેટલી રકમનો વિમો લેવો હોય તેના ૨ ટકા રકમ પ્રિમિયમ તરીકે ભરવાની રહેશે, જ્યારે રવિ પાક માટે

પ્રિમિયમ દોઢ ટકો રહેશે. બાગાયતી પાક માટે પ્રિમિયમની રકમ પાંચ ટકા રહેશે. ખેડૂતોને વિમાનો ફાયદો પહોંચાડવા માટે ભગીરથ કોશિશ શરૂ થઈ છે અને ૨૦૧૬-૧૭માં આ યોજના માટે રૂ. ૫,૫૦૦ કરોડની રકમ ફાળવવામાં આવી છે. કુદરતી આફતને લીધે પાકને થતું નુકસાન ખેડૂતને હવે બરબાદ નહીં કરી શકે. ફસલ વિમો ખરેખર ફાયદાનું અભય વચન બનવાનો છે.

૩. સોઈલ હેલ્થ કાર્ડ સ્કીમ

ભારતમાં હરિયાણી ક્રાંતિની ૧૯૭૦ના દાયકામાં શરૂઆત થઈ ત્યારથી રાસાયણિક ખાતરનો ઉપયોગ મોટાપાયે થવા લાગ્યો હતો. જમીનને કયા પ્રકારનું ખાતર જરૂરી છે તે જાણવાને બદલે યુરિયા નાંખી નાંખીને ફળદ્રુપતા સાવ ખતમ થવા લાગી ત્યારે ધ્યાન ગયું કે ખાતરની સરખી જરૂર બધા ખેતરને હોતી નથી. આ મર્યાદા દૂર કરવા મોદી સરકારે સોઈલ હેલ્થ કાર્ડ સ્કીમ શરૂ કરી છે જેની હેઠળ ખેડૂતને તેના ખેતરની માટીના નમૂના ઉપરથી તેનું પૃથક્કરણ વિનામૂલ્યે રિપોર્ટ કાઢી આપવામાં આવે છે. પરિણામે ખેડૂતને ખબર પડે છે કે તેના ખેતરની તબિયત કેવી છે અને કયો પાક લેવામાં ફાયદો છે. માર્ચ ૨૦૧૭ પહેલા દેશના ૧૪ કરોડ જેટલા નાના મોટા ખેતરની માટી તપાસી તેનું સોઈલ હેલ્થ કાર્ડ કાઢી આપવા માટે રૂ. ૩૮૬ કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. ખાતર વેચતી કંપનીઓના ૨ હજાર વિકેતાની દુકાન ઉપર આવતા ૩ વર્ષમાં માટી તથા બિયારણનું પરિક્ષણ વિનામૂલ્યે કરી અપાશે.

૪. પ્રધાનમંત્રી કૃષિવિકાસ યોજના અને ઈશાન ભારતમાં સજીવ ખેતીનો વિકાસ

વરસાદ આધારે જ્યાં ખેતી થાય છે

તેવા દેશના ૫૫ ટકા વિસ્તારમાં રસાયણમુક્ત સજીવ ખેતીને ઉત્તેજન આપવા સરકાર કટિબદ્ધ છે. ખેતીવાડી હેઠળની જમીન પૈકી પાંચ લાખ એકરમાં સજીવ ખેતી શરૂ કરાવવા માટે ‘પરંપરાગત કૃષિ વિકાસ યોજના’ શરૂ કરવામાં આવી છે. ઈશાન ભારતમાં સ્વચ્છ હવા-પાણીનો લાભ લેવા માટે ત્યાંની ખેતી બદલવા માટે ‘ઓર્ગેનિક વેલ્યુચેઇન ડેવલપમેન્ટ’ જેવી યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે. નિકાસ બજારમાં માંગ હોય તેવી ખેત પેદાશ ઊગાડવા માટે ઈશાન ભારતના ખેડૂતોને રૂ. ૪૧૨ કરોડની મદદ કરાશે.

૫. રાષ્ટ્રીય ઓનલાઇન કૃષિબજાર

ખેતપેદાશના નફાદાયક વેચાણ માટે ઘડવામાં આવેલ APMC કાયદો સમય જતા ખેડૂતોને બદલે દલાલોને વધુ ઉપયોગી થવા લાગ્યો હોવાથી કર્ણાટકે ઓનલાઇન વેચાણનું મોડેલ વિકસાવ્યું જે હવે દેશમાં લાગુ કરાશે. રાજ્યની તમામ APMCને ઓનલાઇન પ્લેટફોર્મ ઉપર સાંકળીને ખેડૂત પોતાનો માલ ગમે ત્યાં વેચી શકે તેવી સગવડ શરૂ કરવામાં આવી છે. સરકારે એગ્રીટેક ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ફંડમાંથી “ઈ-નામ” પ્રોજેક્ટનો પ્રાયોગિક અમલ શરૂ કરવા રૂ. ૨૦૦ કરોડની ફાળવણી કરાઈ છે. “યુનિફાઇડ નેશનલ માર્કેટ ફોર એગ્રીકલ્ચરલ કોમોડીટીઝ” પ્રોજેક્ટ હેઠળ ટૂંક સમયમાં ૫૮૫ જેટલા કૃષિબજારને ઓનલાઇન જોડવામાં આવશે, પરંતુ દરેક રાજ્ય પોતાના APMCને લગતા કાયદા બદલે ત્યાં સુધી રાહ જોવી પડશે. ઇલેક્ટ્રોનિક ઓક્શનને લીધે ખેડૂત ફાયદામાં રહેશે તેવી ગણતરી હાલ સૌ મુકી રહ્યાં છે.

૬. ભાવ સ્થિરતા કોષ :

ખેતપેદાશના બજારમાં ભાવની

વધઘટ એટલી કાતિલ હોય છે કે ખેડૂત તેમાં વગર વાંકે પાયમાલ થતો રહે છે. ટામેટા, બટાટા, ડુંગળી જેવી ખેતપેદાશ વિશે તેમને ખબર હશે કે ભાવમાં કેટલી વધઘટ થાય છે. પરિણામે નાશવંત ખેતપેદાશ એટલે કે ફળફળાદિ તથા શાકભાજીના ભાવ ખેડૂતના હિતમાં સ્થિર રાખવા માટે તેનો સંગ્રહ કરવાની યોજના શરૂ કરવામાં આવી છે. ખેતીમાં પાક સારો ઊતરે ત્યારે જો ભાવ ઓછા થાય તો સરકાર મોટો જથ્થો ખરીદી તેનો સંગ્રહ કરશે. ખેડૂતોના હિતમાં બજાર હસ્તક્ષેપની લાંબાગાળાની કામગીરી કરવા માટે સંસ્થા ઊભી કરવા માટે પ્રાર્થજ સ્ટેબિલાઈઝેશન ફંડમાંથી કાર્યશીલ મૂડી તથા ખર્ચની રકમ આપવાની જોગવાઈ છે. નાશવંત ખેતપેદાશ ઊગાડનાર ખેડૂત સાથે તેના ગ્રાહકના હિત માટે આ નવો કાર્યક્રમ મોદી સરકારે શરૂ કર્યો છે.

૭. રાષ્ટ્રીય ગોકુલ મિશન

ખેતીવાડી ક્ષેત્રની આવકમાં ૨૫ ટકા હિસ્સો ધરાવતા પશુપાલન વ્યવસાયને લીધે ૨ કરોડ ૧૦ લાખ લોકોને રોજગારી મળે છે. ખેડૂત પરિવારને પશુઉછેરની પૂરક આવક વડે સદ્ધર બનાવવાની વ્યૂહરચના હેઠળ રાષ્ટ્રીય ગોકુલ મિશન શરૂ કરવામાં આવ્યું છે. દૂધાળા ઢોરની ઉત્તમ નસલનું જતન કરવા માટે દેશભરમાં કેટલ ડેવલપમેન્ટ સેન્ટર શરૂ કરવાની યોજના છે. ગાય, ભેંસ અને બળદ સહિતની અનેક પશુજાતિની મૂળ નસલ જાળવી રાખવા તથા સંવર્ધન કરવા માટે આ કાર્યક્રમ પાછળ રૂ. ૫૦૦ કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે.

૮. રાષ્ટ્રીય કામધેનુ બ્રિડીંગ સેન્ટર

ગાય સહિતના દૂધાળા ઢોરની ઓલાદનું વૈજ્ઞાનિક ઢબે સંવર્ધન કરવા માટે ઉત્તર ભારત તથા દક્ષિણ ભારતમાં

રાષ્ટ્રીય કામધેનુ બ્રિડીંગ સેન્ટર શરૂ કરવાની યોજના છે. ગાયની ૩૯ નસલ, ભેંસની ૧૩ નસલ તથા મિથુન અને પાક જેવા પહાડી પશુની ઓલાદ સુધારણા હાથ ધરવાનું કામ આ સંસ્થા કરશે. કૃત્રિમ વિર્યદાન માટે જરૂરી ડોઝ તૈયાર કરી દેશભરમાં તેના વિતરણની વ્યવસ્થા ગોઠવવાનું કામ પણ આ નવી સંસ્થા બજાવશે. મધ્યપ્રદેશ તથા આંધ્રપ્રદેશમાં કામધેનુ બ્રિડીંગ સેન્ટર ખોલવા માટે બંને રાજ્યને રૂ. ૨૫ કરોડ ફાળવી દેવાયા છે.

૯. માછીમારી માટે 'બ્લુક્રાંતિ'

ભારત પાસે વિરાટ દરિયાકિનારા સાથે અગણિત નદી, કૂવા, તળાવમાં માછીમારી માટે મોટી તક પડેલી હોવાથી સરકારે રૂ. ૩૦૦૦ કરોડની ફાળવણી વડે સમગ્ર ક્ષેત્રને આધુનિક ઓળખ આપવાનું નક્કી કર્યું છે. આગામી ૩ વર્ષમાં આ ક્ષેત્રની કાયાપલટ થઈ ચૂકી હશે.

૧૦. અંદાજપત્ર ફાળવણી

૨૦૧૬-૧૭ના અંદાજપત્રમાં ખેતીવાડી ક્ષેત્રની કાયાપલટ સંભવ બને તેવા તમામ કાર્યક્રમના અમલ માટે કુલ રૂ. ૩૫,૯૮૪ કરોડની ફાળવણી કરવામાં આવી છે. ઉપરાંત કૃષિ ધિરાણ પેટે ખેડૂતોને રૂ. ૯ લાખ કરોડનું ધિરાણ આપવાની પણ સરકારે તૈયારી કરી છે. ગ્રામીણ સડક, વીજળી, ટેલિફોન તથા સામાજિક ક્ષેત્રની યોજના જેવા પગલાં ભરી ખેડૂતો જ્યાં વસે છે તેવા ગામડાને નંદનવન બનાવવા માટે સરકારે પૂરેપૂરી કમર કસી છે.

લેખક ભારત સરકારના નીતિ આયોગમાં કૃષિ સલાહકાર તરીકે કાર્યરત છે. તેઓ કૃષિ નિષ્ણાત છે અને કૃષિ સંશોધન તથા વિકાસ ક્ષેત્રે ૨૩ વર્ષની કામગીરીનો બહોળો અનુભવ ધરાવે છે.

આગામી આકર્ષણ

જુલાઈ-૨૦૧૬

જળ : એક મૂલ્યવાન સંસાધન (Water : A Precious Resource)

આ અંકમાં નદીઓનું જોડાણ, જળનું અર્થતંત્ર,
જળ અને બંધારણ, જળ-વ્યવસ્થાપન,
રાષ્ટ્રીય જળનીતિ અને યોજનાઓ - જેવા
વિષયોને આવરી લેવાશે.

યોગ : યુવા પેઢીને સ્વસ્થ, સંતુલિત અને તનાવમુક્ત જીવન જીવવાની ચાવી

ડૉ. ઈશ્વર એન આચાર્ય,
ડૉ. રાજીવ રસ્તોગી

યોગ એ સ્વાસ્થ્ય સાથે સંકળાયેલી વિદ્યા છે. તે જીવનને સંપૂર્ણતા આપતું પ્રાચીન વિજ્ઞાન છે. તેનો જન્મ ભારતમાં થયો હતો અને આ જ દેશમાં તેની પરંપરા અને પદ્ધતિના મૂળિયાં રહેલાં છે. સંતો અને ઋષિઓએ હજારો વર્ષો સુધી સંશોધન કરીને સંપૂર્ણ અને સ્વસ્થ જીવન જીવવા માટેની રામબાણ સમાન પદ્ધતિ યોગને વિકસાવી છે. અત્યારે સમગ્ર વિશ્વમાં યોગને વ્યાપક સ્તરે માન્યતા મળી રહી છે અને દુનિયાના તમામ દેશો યોગને વધુને વધુ અપનાવી રહ્યાં છે. હાલના સ્થિતિસંજોગોમાં જીવનશૈલી બદલાઈ ગઈ છે અને તેના પરિણામે સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત અનેક પડકારો ઊભા થયા છે, જે સ્વાસ્થ્યની સારસંભાળ સાથે સંકળાયેલી જરૂરિયાતોમાં ફેરફાર માટે જવાબદાર છે. આ પડકારોનો સફળતાપૂર્વક સામનો કરવા યોગ આશીર્વાદ સમાન છે, કારણ કે યોગ સરળ અને વાજબી ખર્ચ ધરાવતી પદ્ધતિ છે તેમજ જીવનમાં ઊર્જાનો નવસંચાર કરે છે.

યોગ એ સ્વાસ્થ્ય સાથે સંકળાયેલી વિદ્યા છે. તે જીવનને સંપૂર્ણતા આપતું પ્રાચીન વિજ્ઞાન છે. તેનો જન્મ ભારતમાં થયો હતો અને આ જ દેશમાં તેની પરંપરા અને પદ્ધતિના મૂળિયાં રહેલાં છે. સંતો અને ઋષિઓએ હજારો વર્ષો સુધી સંશોધન કરીને સંપૂર્ણ અને સ્વસ્થ જીવન જીવવા માટેની રામબાણ સમાન પદ્ધતિ યોગને વિકસાવી છે. અત્યારે સમગ્ર વિશ્વમાં યોગને વ્યાપક સ્તરે માન્યતા મળી રહી છે અને દુનિયાના તમામ દેશો યોગને વધુને વધુ અપનાવી રહ્યાં છે. હાલના સ્થિતિસંજોગોમાં જીવનશૈલી બદલાઈ ગઈ છે અને તેના પરિણામે સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત અનેક પડકારો ઊભા થયા છે, જે સ્વાસ્થ્યની સારસંભાળ સાથે સંકળાયેલી જરૂરિયાતોમાં ફેરફાર માટે જવાબદાર છે. આ પડકારોનો સફળતાપૂર્વક સામનો કરવા યોગ આશીર્વાદ સમાન છે, કારણ કે યોગ સરળ અને વાજબી ખર્ચ ધરાવતી પદ્ધતિ છે તેમજ જીવનમાં ઊર્જાનો નવસંચાર કરે છે. તે શારીરિક અને માનસિક બંને પ્રકારના વિકારોને દૂર કરે છે. યોગમાં વિવિધ આસન, શ્વાસોશ્વાસની કસરતો અને ધ્યાન સંકળાયેલ છે તેમજ વ્યક્તિના જીવનમાં સંતુલન સ્થાપિત કરીને ઊર્જાનો સંચાર કરે છે.

જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રો સાથે જોડાયેલા લોકો અત્યારે યોગિક અભ્યાસ પ્રત્યે વધારે સજાગ થયા છે. યોગ સ્વાસ્થ્ય જાળવવા અને સંવર્ધન માટે જ ઉપયોગી નથી, પણ વિવિધ રોગોના નિવારણમાં ઉપકારક છે. તનાવ ઘટાડવા અને અન્ય માનસિક વિકારોને નિયંત્રણમાં રાખવા યોગિક જીવનશૈલીનું મહત્ત્વ છે વૈજ્ઞાનિકો અને તબીબી નિષ્ણાતો સ્વીકારે છે. યોગના ફાયદા પુરવાર થયેલા છે, અતિ વાજબી છે, સરળ છે અને ઉપયોગી છે. ખાસ કરીને યુવાનો વધુ સ્વસ્થ, અર્થસભર, સંતુલિત અને તનાવમુક્ત જીવન જીવી શકે છે.

અત્યારે યોગ દુનિયાના વિવિધ દેશોમાં લોકપ્રિય છે અને દેશવિદેશના યુવાનો યોગનો નિયમિત અભ્યાસ કરે છે. યોગને કોઈ ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, પંથ અને રાષ્ટ્ર સાથે સંબંધ નથી. તેનો સંબંધ માનવજાત સાથે છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રએ ૨૧મી જૂનને આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ જાહેર કર્યો છે.

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થાની પરિભાષા મુજબ, સ્વાસ્થ્ય એટલે સંપૂર્ણ શારીરિક, માનસિક અને સામાજિક સુખાકારી, નહીં કે રોગની ગેરહાજરી. તે સ્વાસ્થ્યના ચોથા પાસાંને પણ સૂચવે છે - આધ્યાત્મિક સુખાકારી. સંપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક, સામાજિક અને

આધ્યાત્મિક સુખાકારીનો સરવાળો છે.

અહીં યોગની ભૂમિકા શરૂ થાય છે. તે સંપૂર્ણ અને સંતુલિત રીતે એટલે કે શારીરિક, માનસિક, ભાવનાત્મક, સામાજિક અને આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં એકસાથે સંતુલિત જીવન જીવે છે, જેનાથી આપણું સંપૂર્ણ વ્યક્તિત્વ વિકસે છે. તેના નિયમિત અભ્યાસથી આપણી ક્ષમતામાં વધારો થાય છે અને આત્મવિશ્વાસ જાગે છે. યોગ યુવા પેઢીને વધુ સ્વસ્થ, સંતુલિત, તનાવમુક્ત અને અર્થસભર જીવન જીવવા સક્ષમ બનાવે છે. તે વ્યક્તિને શું કરવું અને શું ન કરવું તેનું માર્ગદર્શન આપે છે (પાંચ યમ અને પાંચ નિયમ). યોગિક અભ્યાસોનું પાલન કરવું સરળ છે અને આપણા રોજિંદા જીવનમાં જરૂરિયાત મુજબ તેને સામેલ કરી શકાશે.

ઔદ્યોગિકરણ અને ઝડપી મેટ્રોપોલિટન જીવનશૈલીથી પડકારો વધ્યાં છે, જેમ કે પ્રદૂષણ, તનાવ, ચિંતા વગેરે. બીજી તરફ આપણી જીવનશૈલી વધારે ઝડપી અને યાંત્રિક થઈ ગઈ છે. વહેલી સવારથી મોડી રાત સુધી આપણે એક યા બીજા કામમાં વ્યસ્ત હોઈએ છીએ. તેના કારણે આપણી ભોજનની આદતોમાં ફેરફાર થયો છે કે બગડી ગઈ છે તેમ કહીએ તો ચાલે. વાસી ભોજન, ફાસ્ટ ફૂડ, જંક ફૂડ, ઊંચી કેલેરી ધરાવતા ખાદ્ય પદાર્થોનું સેવન સામાન્ય થઈ ગયું છે, તો ધુમ્રપાન, શરાબ, નશીલા દ્રવ્યોનું સેવન વધી રહ્યું છે. આપણને પૂરતો આરામ મળતો નથી અને ડાયાબીટીસ, હાયપરટેન્શન, આર્થરાઈટીસ, પીઠનો દુઃખાવો વગેરે જેવી બિમારીઓએ વિવિધ માનસિક વિકારોને જન્મ આપ્યો છે. આ કારણોસર દરરોજ માનસિક રોગીઓની સંખ્યામાં વધારો થઈ રહ્યો છે. અત્યારે મોટી સંખ્યામાં લોકો હતાશા, નિરાશા,

સ્કિઝોફ્રેનિયા (વિખંડિત વ્યક્તિત્વ), શરાબ અને નશીલા દ્રવ્યોના ઉપયોગ સાથે સંબંધિત વિકારોના ભોગ બની રહ્યાં છે. ઉપચારની સરળ પદ્ધતિ સ્વરૂપે યોગ તેના વિવિધ સ્વરૂપે એટલે કે આસન, પ્રાણાયામ, સૂર્ય નમસ્કાર અને ધ્યાન દ્વારા અસરકારક રીતે મન અને તનની સારવાર કરે છે. ચિંતા, હતાશા, વર્તણૂકમાં વિકાર, ઉન્માદ વગેરે જેવી વિવિધ માનસિક બિમારીઓ અને માથાનો દુઃખાવો, અસ્થમા, ડાયાબીટીસ વગેરે રોગોને યોગનો અભ્યાસ કરીને સારી રીતે નિયંત્રણમાં રાખી શકાય છે.

અત્યારે યુવા પેઢીમાં તનાવ અને ચિંતા સામાન્ય સમસ્યા છે. બાહ્ય કે આંતરિક કારણોસર તનાવ શારીરિક કે માનસિક હોય છે. જીવનના મુખ્ય ફેરફારો, શાળા કે કામ, સંબંધોમાં મુશ્કેલી, નાણાકીય સમસ્યાઓ, અતિ વ્યસ્તતા અને બાળકો તથા કુટુંબને તનાવના બાહ્ય કારણો ગણી શકાશે. જ્યારે અતિ ચિંતા, નિરાશા, નકારાત્મકતા, અવાસ્તવિક અપેક્ષાઓ, જડ વિચારસરણી, સ્થિતિસંજોગોને અનુરૂપ ન થવાની ખામી, આત્યંતિક વર્તણૂકને તનાવના સામાન્ય આંતરિક કારણો ગણવામાં આવે છે. ભાવનાત્મક અસંતુલન, અસ્થિરતા અને ચિંતા એ માનસિક તનાવના સામાન્ય લક્ષણો છે. આ માથાનો દુઃખાવો, અસ્થમા, અનિદ્રા, ત્વચા પર ચકામા, ચયાપચયની સમસ્યાઓ, અલ્સર્સ, હાઈ બ્લડપ્રેશર વગેરે માનસિક બિમારીઓ સાથે સંકળાયેલી સ્થિતિ છે. આસન, પ્રાણાયામ અને ધ્યાનનો નિયમિત અભ્યાસ આ રોગોની સારવારમાં ઉપયોગી ભૂમિકા ભજવે છે. આસનો શરીર અને મનને સ્થિરતા અને રાહત આપે છે, નવી

વૈચારિક પ્રક્રિયા જન્માવે છે અને એકાગ્રતા આપે છે, જે જીવન પ્રત્યેનો અભિગમ બદલી નાંખે છે. ઊંડા શ્વાસ , યોગનિદ્રા અને ધ્યાનથી નિરાશા દૂર થાય છે, આંતરિક આનંદ આવે છે અને આશાવાદનો સંચાર થાય છે.

યુવાનો તેમની જીવનશૈલીને વધુ સ્વસ્થ અને સંતુલિત બનાવવા કેટલીક સ્વસ્થ યોગિક પદ્ધતિઓ સામેલ કરી શકે છે. આ સરળ છે, જેમાં વાજબી ખર્ચ થાય છે. વળી તેનું અનુસરણ કરવું સહેલું છે અને જરૂરિયાત પ્રમાણે રોજિંદા જીવનમાં સામેલ કરી શકાશે. કુદરતી જીવનશૈલી એકબીજા વચ્ચે પ્રેમ અને જોડાણ વધારે છે તથા સંબંધોની ગાંઠને વધારે મજબૂત કરે છે. તે મનને શાંતિ આપે છે, સૌહાર્દ જન્માવે છે અને આશાવાદનો સંચાર કરે છે. તેમાંથી કેટલીક ટેવ નીચે મુજબ છે :

સંતુલિત ભોજન : પ્રથમ અને સૌથી મહત્વપૂર્ણ અભ્યાસ સંતુલિત ભોજન છે. આપણું ભોજન શક્ય હોય ત્યાં સુધી કુદરતી સ્વરૂપમાં હોવું જોઈએ. આપણા ભોજનમાં તાજાં સિઝનલ ફળફળાદિ, તાજાં લીલા શાકભાજી વધારે હોવા જોઈએ. આલ્કલાઈન હોવાથી આ ખાદ્ય પદાર્થો સ્વાસ્થ્ય સુધારે છે, શરીરને શુદ્ધ કરે છે અને રોગપ્રતિકારક શક્તિ વધારે છે.

ઉપવાસ : સ્વાસ્થ્ય જાળવવા માટે ઉપવાસ ઉપયોગી પદ્ધતિ છે. તે સંપૂર્ણ ચયાપચય વ્યવસ્થાને આરામ આપવાની પ્રક્રિયા છે. આ પ્રક્રિયા દરમિયાન ભોજનને પચાવવા માટે જરૂરી ઊર્જા શરીરને શુદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી થાય છે. તે તનમનના વિકારોને દૂર કરવાનો ઉત્કૃષ્ટ ઉપચાર છે. સારું સ્વાસ્થ્ય જાળવવા ફળના રસ કે ફળફળાદિ પર દર અઠવાડિય ઉપવાસ કરવા જોઈએ.

નિયમિત કસરત : કેટલાંક સ્વરૂપમાં નિયમિત કસરત કે યોગિક અભ્યાસ સારાં સ્વાસ્થ્ય માટે આવશ્યક છે. તે લોહીનું પરિભ્રમણ જાળવે છે તથા સ્વાસ્થ્યને મજબૂત રાખે છે. આ માટે આપણે આપણી ક્ષમતા મુજબ સવારે ચાલવા જવું જોઈએ, દોડવું જોઈએ, જોગિંગ કરવું જોઈએ, યોગાસનનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ, સૂર્ય નમસ્કાર કરવા જોઈએ, પ્રાણાયમ શીખવા જોઈએ. કસરત કરવાથી શરીર સક્રિય રહે છે, ઊર્જા વધે છે, નવીન અને આશાવાદી વિચારોનો સંચાર થાય છે, જેનાથી મન સ્વસ્થ રહે છે. ડૉ. હેનરી લિન્ડલેર જાણીતા નિસર્ગોપચારક છે. તેમનું કહેવું છે કે, “કસરત કરવાથી પેશીઓમાં સંચાર થયેલા નુકસાનકારક તત્ત્વો દૂર થાય છે, ધમની અને નસોમાં પરિભ્રમણ વધે છે, ફેફસાં તેમની સંપૂર્ણ ક્ષમતા મુજબ કામ કરે છે, જેના પરિણામે શરીરમાં ઓક્સિજન વધે છે અને ત્વચા, કિડની, પેટ તથા શ્વાસનળી મારફતે કચરાનો નિકાલ થાય છે.”

આરામ : યોગિક અભ્યાસ ઉપરાંત પૂરતો આરામ એટલે કે ગુણવત્તાયુક્ત ઊંઘ સારાં સ્વાસ્થ્ય માટે આવશ્યક છે. સારી ઊંઘથી તાજગી મળે છે, પ્રસન્નતા અને હળવાશ અનુભવાય છે. અપૂરતી ઊંઘને પગલે તનાવ, ચિંતા જન્મે છે અને સ્વાસ્થ્ય બગડે છે. એટલે ગુણવત્તાયુક્ત ઊંઘ સાથે ક્યારેય સમાધાન ન કરવું જોઈએ.

પાણીનું પર્યાપ્ત સેવન : પાણીનું પર્યાપ્ત સેવન સ્વાસ્થ્ય જાળવવા અને રોગ નિવારવા સારું છે. પાણી શરીરની અંદર તમામ નુકસાનકારક પદાર્થો ઓગાળે છે અને શરીરને અંદરથી સ્વચ્છ કરે છે.

અહીં સ્વાસ્થ્ય જાળવવા કેટલાંક

સોનેરી સૂચનો કરવામાં આવ્યાં છે, જેનું આપણે બધાએ પાલન કરવું જોઈએ :

૧. રાતે વહેલાં સૂઈ જાવ અને સવારે સૂર્યોદય પહેલાં જાગી જાવ (બ્રહ્મમુહૂર્તમાં). સાત કલાકની સ્વસ્થ ઊંઘ લેવાનો પ્રયાસ કરો.
૨. સરળ, સંતુલિત અને સાત્ત્વિક ભોજન લો.
૩. ખાંડ, મીઠું, ભારે ભોજન, લાલ મરચું, વધારે મરીમસાલા અને અથાણાં વગેરેનું સેવન ઘટાડો. ચા અને કોફી ઓછી પીવો. તમામ માદક દ્રવ્યોનું સેવન બંધ કરો. ઘી અને તેલનો ઉપયોગ ઓછામાં ઓછો કરો. યોગના અભ્યાસ કરનાર લોકો માટે શાકભાજી ભોજન સારું છે.
૪. ભોજનનો સમય નક્કી કરો. સવારે યોગનો અભ્યાસ કર્યાના અડધા કલાક પછી ફળફળાદિ કે દાળિયાનો નાસ્તો કરો. જ્યારે ઘઉંની રોટલી, સરળ ઉકાળેલા શાકભાજી, સલાડ અને દહીં ભોજનમાં લઈ શકાશે, ત્યારે રોટલી કરતાં શાકભાજી અને સલાડનું પ્રમાણ વધારે હોવું જોઈએ.
૫. ભોજન સાથે પાણી ન લેવું જોઈએ. ભોજન લેવાના અડધા કલાક અગાઉ અને ભોજન લીધાના અડધા કલાક

પછી પાણી પીવાની ટેવ પાડો.

૬. દરરોજ સવારે કે સાંજે પ્રાર્થના કે ધ્યાન ધરો. તે ચિંતા અને તનાવ ઘટાડે છે, શરીરમાં ઊર્જાનો સંચાર કરે છે તથા જીવન પ્રત્યે હકારાત્મક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવે છે.
૭. યોગનો અભ્યાસ કરીને શરીરની આંતરિક અને બાહ્ય શુદ્ધિ મહત્વપૂર્ણ છે.
૮. કુદરતમાં વિશ્વાસ રાખો. તે તમને હકારાત્મક અને આત્મવિશ્વાસથી સભર બનાવશે.
૯. વધુ પડતું ભોજન કરવાની ટેવ છોડો. ભૂખ ન લાગે ત્યાં સુધી ભોજન ન કરવાનો સિદ્ધાંત અપનાવો. જ્યારે ભૂખ લાગે ત્યારે ભોજન કરો અને ઓડકાર આવે ત્યાં સુધી જમો નહીં. સિઝનલ ફળફળાદિ લઈને દર અઠવાડિયે ઉપવાસ કરો.
૧૦. વધુમાં વધુ ચાલવાની ટેવ પાડો, જે શરીર અને મન બંને માટે લાભદાયક છે.

ડૉ. ઈશ્વર એન. આચાર્ય નવી દિલ્હીની કેન્દ્રીય યોગ અને નેચરોપથી સંશોધન કાઉન્સિલનાં ડાયરેક્ટર પદે છે, જ્યારે રાજીવ રસ્તોગી આસિ. ડાયરેક્ટર (નેચરોપથી)ના પદ પર કાર્યરત છે.

અગત્યની સૂચના

યોજનાના લેખકો/વાચકો નોંધ લે.

યોજના ગુજરાતી, અંગ્રેજી તથા હિન્દી તેમજ કુરૂક્ષેત્ર અંગ્રેજી, હિન્દીનું લવાજમ હવે ઓનલાઈન ભરી શકાશે. આ માટેની વિગતો નીચેની વેબસાઈટ પરથી મળી રહેશે.

www.yojana.gov.in

આધુનિક જીવનપદ્ધતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં યોગ

ડૉ. ઈશ્વર વી. બાસવરેડી

વર્તમાન સમયમાં લાખો લોકો પૌરાણિક સમયથી અત્યારના સમય સુધીના અનેક મહાન યોગીઓ દ્વારા જાળવી રાખવામાં આવેલા યોગના વિજ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે. આજે યોગ સમગ્ર વિશ્વમાં અનેક લોકોની જીવન પદ્ધતિનો એક ભાગ બની ગયો છે.

યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન (મેડિટેશન), સમાધીમાં, બંધ અને મુદ્ર, શત્કર્મ, યુક્ત-આહાર, યુક્ત કર્મ, મંત્ર જાપ વગેરે યોગ સાધનાની વ્યાપક સ્તરે પ્રચલિત કાર્યપ્રણાલી છે.

યો ગ વિજ્ઞાન પર આધારિત એક એવી શાખા છે, જે આધ્યાત્મિક રીતે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. તે મગજ અને શરીર તથા માણસ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સંવાદિતા લાવવા પર કેન્દ્રીત છે. તે સ્વસ્થ જીવન માટેની કળા અને વિજ્ઞાન છે. યોગ સમગ્ર વિશ્વમાં ખૂબ જ સારી રીતે સ્થાપિત છે અને તે જીવનના દરેક તબક્કામાં સંવાદિતા લઈ આવે છે. આમ, અનેક અસાધ્ય રોગોના નિવારણ તેમજ સારા સ્વાસ્થ્ય માટે પ્રખ્યાત છે. આજે, યોગ માત્ર કેટલીક બીમારીઓના અસરકારક સંચાલન માટે જ નહીં, પરંતુ માનસિક અને ભાવનાત્મક તણાવ દૂર કરવા માટે પણ સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રખ્યાત છે. તેથી વર્તમાન સમયમાં યોગ સમગ્ર વિશ્વમાં સ્વસ્થ જીવન પદ્ધતિના ભાગરૂપે પ્રચલિત બન્યા છે. યોગને પૌરાણિક સંસ્કૃતિની શાખા, જાગૃતિના વિજ્ઞાન, માનસિક સંતુલન, કામમાં શ્રેષ્ઠતા તરીકે જોવામાં આવે છે. આ સંસ્કૃતિનો સમગ્ર વિશ્વમાં પ્રસાર થાય તે ખૂબ જ જરૂરી છે, જેથી પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને સમગ્ર વિશ્વને તેનો લાભ થઈ શકે. કમનસીબે કેટલાક લોકો યોગને માત્ર શારીરિક સ્વાસ્થ્ય અને માનસિક શાંતિ માટેના માત્ર આસનો અને પ્રાણાયામ તરીકે જુએ છે. તેનાથી તદ્દન વિપરિત યોગ એક એવી વિદ્યા શાખા છે, જે

માનવજીવનને સામાન્યથી અસામાન્ય વ્યક્તિત્વ તરફ દોરી જતી ક્રાંતિકારી ઈશ્વરીય ભેટ છે.

યોગ સ્વના વિકાસ માટેના પ્રયાસો છે. વિવિધ દેશોમાં વિવિધ સમયે માનવે વધુ સારું જ્ઞાન મેળવવા અને પોતાના તથા પોતાની આજુબાજુના જગત પર વધુ સારા નિયંત્રણ માટે શિસ્તબદ્ધ જીવન પદ્ધતિ અપનાવી છે. ભારતમાં આ પ્રક્રિયા યોગ મારફત થઈ છે. વ્યક્તિ આત્માની શોધ કરી શકે તે માટે આ પ્રક્રિયા વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વને સંપૂર્ણપણે નિયંત્રિત કરે છે. યોગીઓએ જે શોધ્યું છે અને અનુભવ્યું છે તે આજના સમયમાં પણ પ્રત્યક્ષ રીતે સુસંગત છે. આપણી અશાંત મનઃસ્થિતિમાંથી બહાર આવીને સંપૂર્ણ શાંતિનો અનુભવ કરવો, જીવનનો હેતુ શોધવા યોગી લાંબા સમય સુધી જીવનના મૂળભૂત મુદ્દાઓ પર ચિંતન કરે છે અને તેના જવાબો મેળવે છે. વ્યક્તિ પાસે જીવનના અસ્તિત્વ અંગે સંપૂર્ણ સ્પષ્ટતા અને કરુણા સાથે જીવન જીવવાની પસંદગી છે અને વ્યક્તિ યોગના વિજ્ઞાન અને જીવન જીવવાની કળા મારફત તે શીખી શકે છે.

પૌરાણિક અને આધુનિક સમયમાં યોગ :

યોગની શરૂઆત નગરસંસ્કૃતિના ઉદયકાળથી જ થઈ હોવાનું મનાય છે. યોગને સિંધુ ખીણ નગર સંસ્કૃતિના અમર

સાંસ્કૃતિક પરિણામ તરીકે જોવામાં આવે છે. તે માનવતાના ભૌતિક તથા આધ્યાત્મિક ઉત્થાન માટે ખૂબ જ ઉપયોગી સાબિત થયું છે. વિવિધ તત્ત્વજ્ઞાન, પરંપરા અને યોગની ગુરુ-શિષ્ય પરંપરાના પગલે ભક્તિ-યોગ, કર્મ-યોગ, ધ્યાન-યોગ, પતંજલ-યોગ, કુંડલિનિ-યોગ, હઠ-યોગ, મંત્ર-યોગ, લય-યોગ, રાજ-યોગ, જૈન-યોગ, બૌદ્ધ-યોગ વગેરે યોગની વિવિધ પરંપરાગત શાખાઓ ઊભરી આવી છે. યોગની પ્રત્યેક શાખાના તેના પોતાના સિદ્ધાંતો છે અને તેની કાર્યપદ્ધતિ વ્યક્તિને યોગના અંતિમ ધ્યેય અને હેતુ સુધી દોરી જાય છે. ભારતમાં વિવિધ સામાજિક રીત રિવાજો અને પરંપરા ઈકોલોજિકલ સંતુલન, અન્ય વિચારસરણી પ્રત્યે સહનશિલતા અને બધા જ સર્જનો પ્રત્યે અનુકંપા માટે પ્રેમનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. દરેક પ્રકારની યોગ સાધનાને અર્થપૂર્ણ જીવન માટેનો રામબાણ ઈલાજ માનવામાં આવે છે. વ્યક્તિગત અને સામાજિક બંને રીતે વ્યાપક સ્તરે સ્વાસ્થ્ય પ્રત્યેની તેની અભિમુખતા દરેક ધર્મ, જાતિ, રાષ્ટ્રના લોકો માટે મૂલ્યવાન કાર્યપ્રણાલી સાબિત થાય છે. વર્તમાન સમયમાં લાખો લોકો પૌરાણિક સમયથી અત્યારના સમય સુધીના અનેક મહાન યોગીઓ દ્વારા જાળવી રાખવામાં આવેલા યોગના વિજ્ઞાનનો લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે. આજે યોગ સમગ્ર વિશ્વમાં અનેક લોકોની જીવન પદ્ધતિનો એક ભાગ બની ગયો છે. યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન (મેડિટેશન), સમાધી/ સમ્યામા, બંધ અને મુદ્ર, શક્ટર્મ, યુક્ત-આહાર, યુક્ત કર્મ, મંત્ર જાપ વગેરે યોગ સાધનાની વ્યાપક સ્તરે પ્રચલિત કાર્યપ્રણાલી છે.

આધુનિક જીવન પદ્ધતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં સ્વાસ્થ્ય માટે યોગના લાભ :

આધુનિક જીવન પદ્ધતિ સમગ્ર વિશ્વમાં સ્વાસ્થ્ય અંગે અનેક પડકારો લઈને આવી છે અને તેને પરિણામે અનેક બીમારીઓનું કારણ બની છે. તણાવ, અયોગ્ય આહાર પદ્ધતિ અને બેઠાડું જીવને સ્વાસ્થ્ય, વ્યક્તિની કાર્યક્ષમતા ઘટાડી છે અને ડાયાબિટીસ, અસ્થમા, કાર્ડિયોવાસ્ક્યુલર બીમારી, મેટાબોલિક ડિસઓર્ડર્સ અને કેન્સર જેવી બીમારીઓનું પ્રમાણ વધ્યું છે. શું યોગ આધુનિક જીવનની બધી જ સમસ્યાઓનો રામબાણ ઈલાજ છે ? આધુનિક જીવન પદ્ધતિની બધી જ સ્વાસ્થ્ય સંબંધી સમસ્યાઓ ખાસ કરીને અસાધ્ય રોગો ખામીવાળી જીવનપદ્ધતિના કારણે થાય છે ત્યારે યોગ આ બીમારીઓ સામે લડવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે અને તે દર્શાવે છે કે વિજ્ઞાન અને અધ્યાત્મ હંમેશાં અલગ શાખા હોય તે જરૂરી નથી. યોગ જીવન પદ્ધતિને સંબંધિત સમસ્યાઓ અને માનસિક તણાવથી થતી બીમારીઓ દૂર કરવાની ક્ષમતા ધરાવે છે. અસાધ્ય બીમારીઓ અટકાવવા, તેના સંચાલન તેમજ તણાવ તથા માનસિક બીમારીઓ માટે યોગની લાભદાયક અસરકારકતાના વૈજ્ઞાનિક મૂલ્યાંકન માટે સમગ્ર વિશ્વમાં શ્રેણીબદ્ધ સંશોધનો થયા છે. શરીર વિજ્ઞાન, જીવ વિજ્ઞાન, મનોવિજ્ઞાન અને ક્લિનિકલ પરિવર્તનશીલ બાબતોનો સ્વાસ્થ્ય પર યોગની લાભદાયક અસરોના મૂલ્યાંકન માટે નિયંત્રિત પ્રયોગોમાં અભ્યાસ થયો છે. આ અભ્યાસો દર્શાવે છે કે યોગ આપબળે નર્વસ સિસ્ટમ અને અંતઃસ્ત્રાવી સિસ્ટમ પર અસર કરે છે. યોગ પેરાસિમ્પથિક સિસ્ટમને મજબૂત બનાવવાની સાથે વ્યક્તિની સ્વાયત્ત સંતુલન

વ્યવસ્થામાં સ્થિરતા લાવે છે, જેથી વિવિધ માનસિક સિસ્ટમમાં ભંગાણ ઘટે છે, જેથી વ્યક્તિ લાંબા સમય સુધી યુવાન રહી શકે છે. યોગ હાઈપો મેટાબોલિક સ્થિતિ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, જે તણાવનો સામનો કરવા વધુ શક્તિ પૂરી પાડે છે. અભ્યાસો શારીરિક ક્ષમતામાં સુધારો, થર્મોરેગ્યુલેટરી અસરકારકતા, શારીરિક લવચિકતા અને તણાવ સહનશક્તિમાં સુધારો થયો હોવાનું સૂચવે છે. તે આપણી રોગપ્રતિકારક શક્તિ પણ વધારે છે, જેથી બીમારીનું જોખમ ઘટે છે. યોગ હાઈપરટેન્શન, હૃદયની બીમારીઓના પરંપરાગત તબીબી સંચાલનમાં સહાયક તરીકે લાભદાયક છે.

ડાયાબિટીસ, હાઈપરટેન્શન જેવી બીમારીઓથી પીડિત દર્દીની દવા પરની નિર્ભરતા ઘટાડવામાં પણ યોગ ઉપયોગી સાબિત થઈ શકે છે અને તે હૃદય સંબંધિત બીમારીઓના સંચાલન અને તેને અટકાવવામાં પણ મદદરૂપ છે.

યોગના લાભ ત્રણ સ્તરમાં જોવા મળે છે. શરીરના સ્તર પર તે સારું સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારી પૂરા પાડે છે. માનસિક સ્તરે તે એકાગ્રતા વધારે છે, તણાવ ઘટાડે છે અને તે રીતે ઉત્પાદકતા વધારે છે તેમજ આધ્યાત્મિક સ્તરે તે માનવ મૂલ્યોનું સ્તર ઊંચું લાવે છે અને જીવનમાં શાંતિ લાવે છે.

યોગના સામાન્ય શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્યના લાભ નીચે મુજબ છે :

- લવચિકતા વધારે છે.
- સ્નાયુ અને હાડકાંની મજબૂતી વધારે છે.
- શ્વાસોચ્છ્વાસ, ઊર્જા અને જીવન ટકાવવાની ક્ષમતા વધારે છે.
- મેટાબોલિઝમનું સંતુલન જાળવી રાખે છે.

- વજન ઘટાડે છે.
- હૃદય અને રુધિરાભિસરણને સ્વસ્થ રાખે છે.
- એથ્લેટિક કાર્યક્ષમતા વધારે છે.
- રોગપ્રતિકારકતા વધારે છે.
- હૃદય અને રક્તવાહિનીઓની ટકાઉ ક્ષમતા વધારે છે.

યોગના સામાન્ય માનસિક અને આધ્યાત્મિક સ્વાસ્થ્યના લાભ નીચે મુજબ છે :

- માનસિક સ્વસ્થતા વધારે છે.
- વર્તમાન ક્ષણનો ભરપૂર આનંદ માણવાની ક્ષમતા આપે છે.
- વધુ સારું માનસિક નિયંત્રણ અથવા વિચારો પર નિયંત્રણ માટે સક્ષમ બનાવે છે.
- એકાગ્રતા વધારે છે, સ્વ-શિસ્ત વધારે છે.
- કલ્પનાશક્તિ અને સર્જનાત્મકતા (ખાસ કરીને બાળકોમાં) વિસ્તૃત કરે છે.
- મિજાજ ઉન્નત કરે છે અને ભાવનાઓને સંતૃપ્ત કરે છે.
- સ્વ-જાગૃતિ તથા આત્મ-વિશ્વાસ વધારે છે.
- આશાવાદ વધારે છે.
- માનસિક શક્તિ અથવા ઈચ્છા-શક્તિ વધારે છે.
- ચોક્કસ માનસિક બીમારીઓ (સ્કિઝોફ્રેનિયા અને એડીએચડી સહિત)ના લક્ષણો સુધરે છે.
- એન્ઝાયટી અને હતાશાના લક્ષણો ઘટાડે છે.
- આત્મ-જ્ઞાનને પ્રોત્સાહન આપે છે.
- શરીરના ઊર્જા કેન્દ્રોમાં પ્રાણ પૂરે છે.
- દૈનિક જીવનમાં હકારાત્મક અનુભવોની ક્ષમતા વધારે છે.
- જીવનના અર્થ અથવા હેતુને

શોધવાની અથવા તેની સાથે જોડાવાની વ્યક્તિની ભાવનાઓ પ્રબળ બનાવે છે.

- વ્યક્તિની આંતરિક ચેતના સાથે તાદાત્મ્ય સાધવાની ભાવના પેદા કરે છે.
- અન્યો અને વિશ્વ સાથે જોડાવાની લાગણીઓને તીવ્ર બનાવે છે.

તારણ :

ભારતમાં યુવાનોની વસતિ વિપુલ પ્રમાણમાં છે અને સ્વસ્થ જીવન પદ્ધતિ તથા વ્યક્તિગત પ્રતિભા વિકસાવવા માટે તેઓ સક્રિય રસ લઈ રહ્યા છે તે બાબત ખૂબ જ પ્રશંસાપાત્ર છે. યુવાન પેઢીએ તણાવમુક્ત જીવન અને વધુ સારી કાર્યક્ષમતા માટે તેમની જીવન પદ્ધતિના ભાગરૂપે યોગ અપનાવવાની જરૂર છે. તાજેતરના ભૂતકાળમાં યોગને પ્રોત્સાહન આપવા અને તેના વિકાસ માટે ભારત સરકારે કેટલીક પહેલો હાથ ધરી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિનની ભવ્ય અને સફળ ઊજવણીઓએ આપણી જવાબદારી વધારી છે. આ કાર્યક્રમે સમગ્ર વિશ્વમાં યોગના સ્વાસ્થ્ય અંગેના લાભોની જાગૃતિ વ્યાપક સ્તરે ફેલાવી છે તથા સમગ્ર વિશ્વમાં યોગના શિક્ષકોની માગમાં જબરજસ્ત ઉછાળો આવ્યો છે. આયુષ મંત્રાલયે યોગ વ્યાવસાયિકોને પ્રમાણપત્ર આપવા ક્વોલિટી કંટ્રોલ ઓફ ઈન્ડિયાનો સંપર્ક સાધ્યો છે. આયુષ મંત્રાલય દેશના વિવિધ ભાગોમાં એકિકૃત આયુષ હોસ્પિટલ્સ સ્થાપવાની યોજના બનાવી રહી છે. મંત્રાલયે લશ્કરી દળો, અર્ધલશ્કરી દળો અને પોલીસ જવાનોને યોગની તાલીમ આપવાની પહેલ શરૂ કરી છે. પર્સોનલ અને ટ્રેનિંગ વિભાગ દ્વારા નવી દિલ્હીમાં ગૃહ કલ્યાણ કેન્દ્રમાં યોગ તાલીમ કાર્યક્રમો પણ શરૂ કરાયા

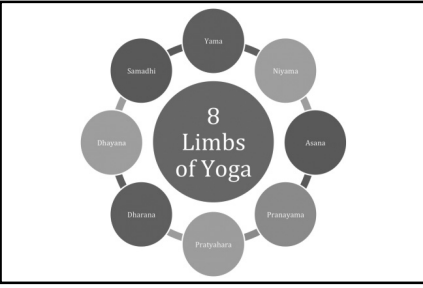
છે. યોગ અને ન્યુરોપથીમાં છ સેન્ટ્રલ રિસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ્સ શરૂ થઈ છે. ડબ્લ્યુએચઓએ પણ સ્વાસ્થ્ય સુવિધામાં ઔષધિની પૌરાણિક પદ્ધતિના સમાવેશની જરૂરિયાત પર ભાર મૂક્યો છે અને સલામત તથા અસરકારક પ્રોફાઈલના વિકાસ માટે વ્યૂહાત્મક માર્ગદર્શિકા પૂરી પાડી છે. અહીં તેણે એ બાબત પર ભાર મૂક્યો છે કે સમયની પરીક્ષા પર પાર ઉતરનાર યોગ પદ્ધતિની પુરાવાના અભાવે અવગણના કરી શકાય નહીં. યોગની શક્તિઓ અને સંભાવનાઓને મહત્વ આપવાની જરૂરી છે. આ પદ્ધતિના ઉપયોગ માટે પાયાની જરૂરિયાત નીતિવિષયક પહેલ અને વ્યૂહાત્મક દરમિયાનગીરી છે. નિયમનકારી બાબતો અને યોગના વિકાસના પાસાંઓ પર નજર રાખવા યોગ્ય વહીવટીતંત્ર જરૂરી છે. સ્વસ્થ જીવન પદ્ધતિ માટે યોગના લાભનો પ્રસાર કરવો ખૂબ જ મહત્વનો છે. માત્ર શાંતિપૂર્ણ જીવન જીવતી વ્યક્તિઓ જ શાંતિપૂર્ણ પરિવાર બનાવી શકે છે. યોગ વ્યક્તિઓ, પરિવાર, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને છેવટે સમગ્ર વિશ્વમાં શાંતિ અને સંવાદિતાના પ્રસાર માટેનો એક માર્ગ છે.

લેખક મોરારજી દેસાઈ નેશનલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ યોગમાં ડિરેક્ટર છે.

યોજના વાંચો
યોજના વંચાવો
યોજના વસાવો

યોગ : મૂલ્યાંકન અને પ્રમાણિકરણ

રવિ પી.સિંગ અને મનીષ પાંડે

યોગ શબ્દ સંસ્કૃતમાં 'યુજ' શબ્દ પરથી આવ્યો છે. જેનો અર્થ 'એક કરવા' કે 'સંકલિત' કરવા એવો થાય છે. ભારતીય શાસ્ત્રો અને સંસ્કૃતિમાં યોગને સામાન્ય રીતે આધ્યાત્મિક અને પ્રાચીનતા સાથે ઓળખવામાં આવે છે. યોગના કેટલા સ્વરૂપો કે આસનો જેમાં શ્વાસનિયંત્રણ, સાદું ધ્યાન અને શરીરને ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં ઢાળવું વગેરે. યોગ વિશ્વ આખામાં લોકપ્રિય છે, કેમ કે તેનાથી આરોગ્યના જોખમો અટકાવી શકાય છે અને માનસિક રાહતનો અનુભવ થાય છે. જાણીતા યોગી પતંજલિ યોગની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે, "યોગાહ ચિત વૃત્તિ નિરોધાહ" અર્થાત્ યોગ મનને આમ-તેમ ભટકતું રોકવામાં શ્રેષ્ઠ છે. ચિત્ત એટલે મન-મગજ અને વૃત્તિ એટલે વિચારો અને નિરોધ એટલે અટકાવવું.

ભા રતીય શાસ્ત્રો-પુરાણોમાં યોગનો ખૂબ નોંધપાત્ર રીતે ઉલ્લેખ કરાયો છે. ભારતીય ઋષિ-મુનિઓ દ્વારા પ્રાચીન સમયકાળમાં યોગની શોધ કરીને તેને અમલમાં મૂકવામાં આવ્યો હતો, જે પ્રાચીનકાળથી આજદિન સુધી કાર્યરત છે. યોગ સંબંધિત સાહિત્યમાં નિર્દેશ કરાયો છે કે ભારતમાં સદીઓથી યોગ અમલમાં છે અને ભારતના પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં તેનો ઉલ્લેખ કે સંદર્ભ પણ જોવા મળે છે. યોગથી માનવ મન ઉપર અને માનવ શરીર પર થતી અસરો, તેની લોકપ્રિયતા અને તેના પ્રચાર-પ્રસાર અંગે વિશ્વ આખામાં તેનો સ્વીકાર કરાયો છે. આમ છતાં ઘણાં લોકો યોગથી કંઈ રીતે જીવન પરિવર્તન આવે તેના મૂલ્યોને સમજી શકતા નથી. યોગ માનવસભ્ય સંસ્કૃતિને ખૂબ સારી બનાવવામાં સક્ષમ છે તે નિર્વિવાદ છે.

યોગ શબ્દ સંસ્કૃતમાં 'યુજ' શબ્દ પરથી આવ્યો છે. જેનો અર્થ 'એક કરવા' કે 'સંકલિત' કરવા એવો થાય છે. ભારતીય શાસ્ત્રો અને સંસ્કૃતિમાં યોગને સામાન્ય રીતે આધ્યાત્મિક અને પ્રાચીનતા સાથે ઓળખવામાં આવે છે. યોગના કેટલા સ્વરૂપો કે આસનો જેમાં શ્વાસનિયંત્રણ, સાદું ધ્યાન અને શરીરને ચોક્કસ પરિસ્થિતિમાં ઢાળવું વગેરે. યોગ

વિશ્વ આખામાં લોકપ્રિય છે, કેમ કે તેનાથી આરોગ્યના જોખમો અટકાવી શકાય છે અને માનસિક રાહતનો અનુભવ થાય છે. જાણીતા યોગી પતંજલિ યોગની વ્યાખ્યા આપતા કહે છે કે, "યોગાહ ચિત વૃત્તિ નિરોધાહ" અર્થાત્ યોગ મનને આમ-તેમ ભટકતું રોકવામાં શ્રેષ્ઠ છે. ચિત્ત એટલે મન-મગજ અને વૃત્તિ એટલે વિચારો અને નિરોધ એટલે અટકાવવું.

યોગનો ચોક્કસ ઇતિહાસ અને તારીખ અંગે વિવિધ અનુમાનો પ્રવર્તે છે. જોકે જે અનુમાનો પ્રવર્તે છે તેના કરતાં પણ યોગ પદ્ધતિ ખૂબ જ જૂની કે પ્રાચીન છે ! ભારતના કેટલાક પ્રાચીન શાસ્ત્રો જેમ કે મહાભારત અને ભગવદ્ગીતામાં યોગનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. ગીતામાં ત્રણ પ્રકારના યોગનો ઉલ્લેખ છે - કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ. ઈ.સ. પૂર્વે ૧૮૦૦થી ૧૧૦૦ની વચ્ચેના વેદ પુરાણોમાં જોવા મળે છે તેમ યોગ એ એક જીવન જીવવાનો માર્ગ હતો. શાસ્ત્રોક્ત યોગ કે જેનું પતંજલિના યોગ સૂત્રમાં દસ્તાવેજીકરણ કરાયું છે તેમાં વર્ણન છે કે, યોગના આઠ માર્ગો છે. જેમ કે, યમાસ, નિળમારા, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ.

આ યોગસૂત્રો રાજવી કે શ્રેષ્ઠ (રાજા)

વ્યવહાર, તરીકે પ્રચલિત છે. જે આઠ અંગ પદ્ધતિ (અષ્ટાંગ) તરીકે પ્રવર્તે છે. યોગને જીવનદર્શન પદ્ધતિ તરીકે આગવી ઓળખ કપિલ ઋષિના સામાન્ય જીવનદર્શનમાં જોવા મળે છે જેમાં મુખ્ય ઝોક મન-મસ્તિક ઉપર છે. પતંજલિના બીજા સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે, યોગ એટલે તમામ માનસિક પરિવર્તનની સમાપ્તિ અને ભટકતા વિચારોનું વિરામસ્થાન. યોગસૂત્રમાં મન-મસ્તિક તરફ ઝોકના વિરોધાભાસમાં ત્યારબાદ હઠ યોગ તરફ ધ્યાન કેન્દ્રિત કરાયું છે કે જટિલ આસનોનો નિર્દેશ કરાયો છે.

હાલના સમયમાં યોગનો ઉપયોગ સૌંદર્યપૂર્ણ જીવન બળ અથવા કુંડલિનીને ઉચ્ચસ્તરે લઈ જવા માટે થાય છે. જેમાં શારીરિક અને માનસિક કસરતોનો સમાવેશ થાય છે. શારીરિક સ્તરે, પોતાના વિવિધ આસનોનો સમાવેશ થાય છે. જેનો ઉદ્દેશ્ય શરીરને નિરોગી રાખવાનો છે. માનસિક રીત-રસમ કે ઉપાયોમાં શ્વાસ, કસરત અથવા પ્રાણાયામ અને ધ્યાનનો સમાવેશ થાય છે.

જેઓ વધુ બહેતર કે ગુણવત્તાયુક્ત જીવન જીવવા માંગે છે તેઓ યોગને અપનાવતા હોવાથી વૈશ્વિકસ્તરે ખૂબ મોટા પ્રમાણમાં પોતાની લોકપ્રિયતામાં વધારો જોવા મળે છે. ભારતની આ સફળ પદ્ધતિમાં તેનો વિશ્વાસ અને આસ્થા પૂર્ણ રીતે જળવાયેલું રહે તે માટે તેમને યોગનું પાયાનું જ્ઞાન આપવું પડે. તેમને તાલીમ, માર્ગદર્શન અને પ્રશિક્ષણ આપીએ તો વિશ્વ આખામાં લોકો યોગને શીખી શકે. જો કે તે માટે વિશ્વાસુ અને સક્ષમ માનવબળની રચના કરવી પડે કે જેઓ પોતે યોગમાં નિષ્ણાત હોવાની સાથે બીજાને પણ સરળ રીતે યોગ શીખવાડી શકવા માટે લાયક અને સક્ષમ

બની શકે અને તે થકી લોકો પ્રાચીન ભારતીય પદ્ધતિનો પૂરેપૂરો લાભ મેળવી શકે. આ પ્રકારની ઈકો સિસ્ટમના નિર્માણ માટે વિવિધ પ્રકારના પ્રોત્સાહનોની આવશ્યકતા દર્શાવે છે, જેમાં એક બાબત એ છે કે જે તે વ્યક્તિની યોગ્યતા ચકાસીને યોગ વ્યવસાયી કે નિષ્ણાતોને પ્રમાણિત કરવા પડે અર્થાત્ તેમને પ્રમાણપત્ર આપીને વિશ્વસનિયતા કેળવી શકાય. જેમાં યોગ “શા માટે”નું જ્ઞાન અને “કઈ રીતે” યોગ કરવું તેની કુશળતાનો સમાવેશ થઈ શકે. આ બે બાબતો હોય તો યોગાસનો થઈ શકે. જે તે વ્યક્તિની યોગ્યતા કે સક્ષમતાના મૂલ્યાંકન કે પરિક્ષણ પદ્ધતિ વૈશ્વિક રીતે સ્વીકાર્ય હોય તેવી પ્રક્રિયા દ્વારા થઈ શકે તેમ છે. જ્ઞાન-જાણકારી, કૌશલ્ય, અને પરિપક્વતાના આધારે યોગ જાણકારને તાલીમ આપનાર (ઈન્સ્ટ્રક્ટર) શિક્ષિત, કાબેલ (માસ્ટર) અને આચાર્ય એમ અલગ-અલગ શ્રેણીમાં વર્ગીકૃત કરી શકાય. મલ્યાંકનની પદ્ધતિનું માળખું એવું હોવું જોઈએ કે યોગ જાણકારમાં રહેલી યોગ્યતાના આધારે તે ઈન્સ્ટ્રક્ટરથી આચાર્ય બની શકે અને તેના નિદર્શન કે પ્રદર્શન કરતાં તેના અનુભવ ઉપર વધુ ભાર મૂકાવો જોઈએ.

અન્ય પ્રોત્સાહન બાબતોમાં યોગનું શિક્ષણ આપતી સંસ્થાઓનું માળખું તૈયાર કરવું કે જે યોગ જાણકારીના આધારે ડીગ્રી, ડિપ્લોમા કે પ્રમાણપત્ર આપવા સક્ષમ હોય. જો કે યોગની પ્રાથમિક જાણકારી કે તેનો અમલ કઈ રીતે કરવો તેના એક સરખા ધોરણો તમામ સંસ્થાઓમાં ન પણ હોય. દરેકની કંઈક અલગ અલગ વિશેષતા હોઈ શકે. યોગને કારણે જીવન બહેતર બનતું હોવાથી તેની લોકપ્રિયતામાં સતત વધારો થઈ

રહ્યો છે. ત્યારે તે અગત્યનું છે કે એવા ટૂંકાગાળાના વ્યવસાયિક અભ્યાસક્રમો વિમુખ કરવા જોઈએ કે જેમાં પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં દર્શાવેલ પાવન મૂલ્યોને ધોઈ નાંખવાની ક્ષમતા હોય. આ પ્રકારની સંસ્થાઓની ઓળખ કે તેની નોંધણી એ રીતે થવી જોઈએ કે જેથી પોતાના શિક્ષણને વિપરિત અસર ન થાય. અને જે સંસ્થાઓ યોગ શિક્ષણ માટે સમર્પિત હોય તેને અલગ તારવી શકાય.

યોગ શિક્ષણ આપતી શાળાઓના પ્રમાણપત્ર કે પ્રમાણીકરણ યોજનામાં યોગ શાળાને ચાર અલગ અલગ કક્ષાએ પ્રમાણિત કરવાનું આયોજન છે. પ્રાથમિક સ્તર એક એ છે કે જેમાં પાયાનું શિક્ષણ આપતી શાળાઓનો સમાવેશ થાય છે. જેમ કે, પ્રથમ બે સ્તરનું યોગનું શિક્ષણ પ્રશિક્ષણ (ઈન્સ્ટ્રક્ટર અને શિક્ષક) આપવાની ક્ષમતા હોય અને તેમાં યોગ જાણકારોને સ્વૈચ્છિક પ્રમાણપત્ર યોજનાનો લાભ મળી શકે. સ્તર બેમાં સ્થાયી છે. અર્થાત્ એવી યોગ શાળાઓ કે જે બેઝીક અને વધારામાં તે ઓછામાં ઓછા યોગ એસોસિએશનની ૫૦ ટકા જરૂરિયાતો પૂર્ણ કરી શકતી હોય. આવું એસોસિએશન પોતાનું શિક્ષણ-તાલીમ આપતા કાર્યક્રમોનું છે અને તે આઈએસઓ ૨૯૯૯૦:૨૦૧૦ની જરૂરિયાતો સંતોષી શકે તેમ હોય, સ્તર-૩ એ પરિપક્વ સ્તર છે, જેમાં સ્ટેબલ સ્તરને પહોંચી વળવાની સાથે સાથે યોગનું શિક્ષણ અને તાલીમ આપવાના કાર્યક્રમો પોતે ઘડી શકે અને તેનો અમલ પણ કરી શકે. અને ચોથું તથા ઉચ્ચસ્તરીય પ્રકારનું લેવલ આશ્રમ કક્ષાનું છે. જેમાં પરિપક્વતા હોય અને આશ્રમ જેવી કોઈ સંસ્થામાં ૨૦૦ કલાક કે તેથી વધુનું યોગનું શિક્ષણ આપવાની ક્ષમતા હોય.

અને એવા અભ્યાસક્રમો ચલાવી શકે. દરેક પ્રકારના સ્તરની જરૂરિયાતોને અલગ અને સ્વતંત્ર રીતે આલેખી શકાય તેમ છે.

આ પ્રકારની પ્રમાણિત શાળા કે સંસ્થામાં ઉત્તિર્ણ થયેલા વિદ્યાર્થીઓને લાભ આપવા માટે યોગ વ્યવસાયી પ્રમાણપત્ર વિદ્યાર્થીઓને મૌખિક પ્રકારની કસોટી લઈને સાક્ષાત્કારના અંતે આપવા જોઈએ. તેમની દિવસભર લાંબી સૈદ્ધાંતિક કે વ્યવહારુ મૂલ્યાંકન કસોટી લેવાની આવશ્યકતા નથી.

પડકારો

યોગનું શિક્ષણ મેળવનારા વ્યવસાયીઓ કે પ્રોફેશનલની ક્ષમતાનું મૂલ્યાંકન કરવાનો મુદ્દો એ એક પ્રકારે પડકારરૂપ છે કે શિક્ષક દ્વારા વિદ્યાર્થીને જે યોગ જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું તેનું મૂલ્યાંકન કે આકલન થઈ શકે કે કેમ. અન્ય બાબત એ છે કે ચિત્ત (મન:સ્થિતિ)નું અન્યો દ્વારા નિરીક્ષણ કે મૂલ્યાંકન કે નાપતોલ થઈ શકે કે કેમ ? શું કોઈ એક વ્યક્તિના મનમાં શું પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે તે અન્ય કોઈ નિહાળી શકે ખરા ?

યોગ એક અનુભવની બાબત હોવાથી યોગ વ્યવસાયીઓને પ્રમાણિત કરવાનું કામ એક જોખમકારક કામ કહી શકાય તેમ છે. યોગમાં રહેલી કુશળતા અને જ્ઞાનને પ્રમાણિત કરવાની બાબત અંગે કેટલાકને એવી લાગણી છે કે તે યોગને વધુને વધુ હેતુલક્ષી બનાવવાનો પ્રયાસ છે. યોગનું તત્ત્વ કે અર્ક એ વિષયલક્ષી, ઊંડાણ અને અર્થઘટન છે.

વર્તમાન પડકારોનું અન્ય પ્રમાણ એવી સંસ્થાઓમાંથી આવે છે કે જે યોગનું શિક્ષણ અને પ્રશિક્ષણ આપે છે. આપણા દેશમાં અને વૈશ્વિક સ્તરે

સંખ્યાબંધ જાણીતી યોગ સંસ્થાઓ અને અસંખ્ય નાની એવી સંસ્થાઓ છે જે યોગને પ્રોત્સાહન આપે છે અને યોગના શિક્ષક બનવાની તાલીમ આપતા અભ્યાસક્રમો ચલાવે છે. આ પ્રકારની સંસ્થાઓના અભ્યાસક્રમો સમય પ્રમાણે અને વિષય સામગ્રી પ્રમાણે એકબીજાથી અલગ પડતા હોય છે. તેથી આ પ્રકારની યોગ તાલીમ લેનારા શિક્ષકોમાં પણ તેમના અનુભવ અને દેખાવ પ્રમાણે અલગ જાણકારી આપવામાં આવે છે.

ઉપરાંત તેઓ અલગ અલગ સંસ્થાઓમાં અલગ-અલગ પ્રકારની તાલીમ કે પ્રશિક્ષણ આપતા હોય છે. આ પ્રકારની અલગતા કે વિવિધતાને કારણે શિષ્યનારાઓમાં ઉત્સુકતા અને તમામ પ્રકારનું યોગશિક્ષણ મેળવવાની જાગરૂકતા તો જાગે જ છે. તેની સાથે સાથે આમ છતાં તે યોગ શિષ્યનારના મનમાં એવી અચોક્કસતા સર્જે છે કે યોગનું સાચું સ્વરૂપ કયું છે અને તેને શિષ્યવા માટે વાસ્તવમાં શું કરવું જોઈએ, કોને અનુસરવું જોઈએ.

જ્યારે જ્યારે કોઈ બાબત કે કોઈક વાત લોકપ્રિય બને ત્યારે તેમાં અલગ અલગ મતમતાંતરો ભિન્નતા ધરાવતાં લોકો સામેલ થાય છે અને તેનું પોતાની રીતે અર્થઘટન કરતાં હોય છે. પરિણામે આ પ્રકારની શૈક્ષણિક બાબતોથી તેઓ વિમુખ બની જતાં હોય છે તો ક્યારેક જે તે સંસ્થાઓ વિપરિત અસરો પણ પહોંચાડે છે. યોગ પણ સ્વાભાવિક રીતે જ આ પ્રકારની જોખમથી દૂર નથી.

વર્ષોના વર્ષ સુધી ગુરુઓ દ્વારા ભારતમાં અને વિદેશમાં યોગાનું પોતાની આગવી રીતે મૂલ્યાંકન અને અર્થઘટન કરીને તેને રજૂ કરવામાં આવ્યું. તેનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવામાં આવ્યો અને

તેમના અનુભવીઓએ તેમાંથી તન-મનથી શાંતિ અને આરોગ્ય જળવાઈ રહેતાં તેનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે. કેટલીકવાર આ પ્રકારની શિષ્યવવાની રીત તેના સ્થાપકના જાત અનુભવના આધારે અલગ અલગ આશ્રમોમાં અને સંસ્થાઓમાં ભિન્ન ભિન્ન જોવા મળે છે. પોતાને વધુને વધુ વૈજ્ઞાનિક, તાલીમબદ્ધ અને વધુને વધુ તેને એકરૂપતા આપવા માટે અને હેતુલક્ષી બનાવવા માટે અનુભવો, વિષયવસ્તુ વગેરેનું બલિદાન આપવું જોઈએ કે નહીં ? આ એક મુદ્દો એ મહત્ત્વનો પડકાર છે.

આ પ્રકારના પડકારોને પહોંચી વળવા માટે આ સ્કીમ તૈયાર કરતી વખતે કેટલીક સામાન્ય સૂચના કે સમજૂતિની રચના થવી ઘટે. એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે પોતાને પ્રમાણિત કરવાની પ્રક્રિયા વખતે મૂળભૂત તત્ત્વોને હાનિ ના પહોંચે અને તેમાં રહેલી અજોડતાનું આ શાળા-સંસ્થાઓમાં જતન થવું જોઈએ. યોગ કરવાની અપીલની સાથે તેની વૈજ્ઞાનિક બાબતોનો પ્રચાર-પ્રસાર કરતી વખતે તેનું જીવન દર્શન તેના અનુભવો અને આધ્યાત્મિક બાબતોનું બલિદાન આપવું ના જોઈએ. યોગાનું વૈશ્વિકરણ કરતી વખતે એટલે કે યોગ એક વિજ્ઞાન છે તેવી અપીલમાં તેમાં રહેલી વિષયવસ્તુ અને તેના અનુભવો જળવાઈ રહે, તે ખોવાઈ ના જાય તેવી પણ ખાસ કાળજી લેવાવી જોઈએ.

ઉપાયો

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ દ્વારા ૨૧મી જૂનને આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ તરીકે ઉજવવાનો નિર્ણય અને તેવી જાહેરાતના પગલે યોગને વિશ્વવ્યાપી પ્રસિદ્ધિ અને લોકપ્રિયતા મળી છે. આ રીતે ભારતે

યોગમાં વિશ્વ ગુરુ બનવાની તક ઝડપી લીધી છે. યોગને આટલું માનસન્માન અને જવાબદારી મળતા તેનું રક્ષણ આપવાની, તેને પ્રોત્સાહન આપવાની અને તેને સાચા સ્વરૂપમાં તથા મૂળભૂત ભાવના સાથે વિશ્વ સમક્ષ રજૂ કરવાની તક પણ આપણને મળી છે.

ઉપરોક્ત સંજોગોમાં આયુષ મંત્રાલયે ૨૦૧૫માં આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસની જાહેરાતના પગલે યોગને વિકસાવવા તેનું મૂલ્યાંકન અને યોગ જાણકારોનું પ્રમાણિત કરવા ક્વોલિટી કાઉન્સિલ ઓફ ઈન્ડિયા (ક્યુસીઆઈ)ની રચના કરી છે. આ સંસ્થા યોગને આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાએ લઈ જવા પોતાની ગુણવત્તાને સાચવવા માટે યોગનું શિક્ષણ આપતી શાળા-સંસ્થાઓનું પ્રમાણિકરણ અને દેખરેખ રાખશે.

સ્વૈચ્છિક યોગ વ્યવસાય પ્રમાણિકરણ યોજનાનો મુખ્ય ધ્યેય એ છે કે એવા સક્ષમ યોગ જાણકારોને પ્રમાણિત કરવાનું છે કે જેઓ ઈન્સ્ટ્રક્ટર તરીકે યોગના પાઠ અને વર્ગો પૂરા પાડે છે, શિક્ષક તરીકે તાલીમ આપે છે. શિષ્યોને પ્રેક્ટિસ કરાવે છે અને ઔપચારિક કે અનૌપચારિક પદ્ધતિ દ્વારા તેની સાર સંભાળ લે છે. પોતે જે માસ્ટર તરીકે પ્રસ્થાપિત છે તથા યોગ દ્વારા આરોગ્યની જાળવણી કરી રીતે રાખી શકાય તેમાં કરી ઉપચાર પદ્ધતિ અને જ્ઞાન રહેલું છે તેવી જાણકારી આચાર્ય આપે છે તથા જે આંતરરાષ્ટ્રીય ધારાધોરણોના સિદ્ધાંતોને અપનાવે છે. તેની જરૂરિયાતો સંતોષે છે. આઈએસઓ ૧૭૦૨૪:૨૦૧૨ મુજબના આંતરરાષ્ટ્રીય ધારાધોરણો અનુસાર શરીર સંચાલન સંબંધિત સામાન્ય જરૂરિયાતોને પૂર્ણ કરે તેવા લોકોને પ્રમાણિત કરવાનું છે. ક્યુ.એસ.આઈ.ની યોગ વ્યવસાયીઓ

કે યોગ જાણકારોનું વિવિધ સ્તરે પ્રમાણિત કરવાની યોજના એ એક રીતે વિવિધતાને એકરૂપ આપવાનો પ્રયાસ છે તથા યોગમાં રહેલી કુશળતા અને જ્ઞાનના સીમાચિહ્નોને સ્વીકાર કરવાનો પ્રમાણપત્ર છે. ઉપરાંત યોગ જાણકારો જે સંસ્થામાંથી યોગની ઔપચારિક કે અનૌપચારિક તાલીમ મેળવી છે તેનું એક બોર્ડ બનાવવાની બાબતનો પણ સમાવેશ થાય છે.

આ પ્રમાણપત્ર એ તેનો પુરાવો છે કે યોગ જાણકારો તેની પાયાની થીયરી અને પ્રેક્ટિસને સમજી શકે છે. એ જ રીતે આ રીતનું પ્રમાણિકરણ એની પણ ખાતરી આપે છે કે યોગ જાણકારોની કુશળતા અને જ્ઞાનની ગુણવત્તા યોગ્ય છે.

યોગ સંસ્થાઓને પ્રમાણિત કરવાની યોજના એ ભાઈચારાનું વાતાવરણ પણ પૂરું પાડે છે કે યોગની તાલીમ લેનાર શિક્ષકે ક્યાથી તાલીમ મેળવી, કઈ સંસ્થામાં કામ કરે છે કે પછી તેની અન્ય ઓળખને બદલે યોગ શિક્ષણ તરીકેની જ ઓળખ બની રહે તેવા ધારાધોરણો તરફનું એક પગલું છે. યોગની તાલીમ લેનાર વિદ્યાર્થીઓ કે લોકો પણ તેના દ્વારા શરીરને નિરોગી રાખે, મન મસ્તિષ્ક શુદ્ધ રાખે, તેમનું ધ્રુવીકરણ થાય અને ભારતીય શાસ્ત્રોમાં યોગના તાલીમ માટેના જે નિયમો-સિદ્ધાંતો છે તેનું પાલન કરે તે પણ આવશ્યક છે. આ પ્રમાણિકરણની પ્રક્રિયા માટે જે અભ્યાસક્રમ ઘડવામાં આવ્યો છે, યોગને તેની મૂળભૂત શુદ્ધતા અને મૂળભૂત ભાવના સાથે જ વિશ્વ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે તેવી તક પણ મળવાની છે.

આ યોજના એ પ્રકારની છે કે તેમાં આંતરરાષ્ટ્રીય સ્વીકાર્ય પ્રમાણિકરણ

પદ્ધતિ હેઠળ રોજગારી પણ મળે. આ એ બાબતની ખાતરી પણ આપે છે કે યોગમાં જે કોઈ રસ ધરાવતો હોય તેને પદ્ધતિસરની સરળ તાલીમ મળે અને યોગ શિક્ષકની તાલીમ પણ મેળવી શકે.

યોગ સંસ્થાને પ્રમાણિત કરવાની પ્રક્રિયા એક એવા ધોરણ હેઠળ સર્જવામાં આવી છે કે જે યોગ શિખનારને પ્રોત્સાહન આપે છે. પરિણામની પ્રક્રિયા પણ સંસ્થા દ્વારા અપનાવવામાં આવી છે. શિખનારને સેવા આપનારા વિકલ્પો પણ ઉપલબ્ધ હોય તેવા ધોરણ ઉપર પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. જો કે મુખ્ય ધ્યાન સંસ્થાની યોગ્યતા અને ક્ષમતા ઉપર છે તેમ છતાં તે યોગ અભ્યાસક્રમો તૈયાર કરવામાં વિકાસ કરવો અને યોગ કરી રીતે થાય તેમાં મદદરૂપ પણ થશે. ઉપરાંત જે તે વ્યક્તિની કુશળતા અને જ્ઞાનનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન થાય તેના ઉપર પણ ભાર છે. આ સ્કીમ એ રીતે તૈયાર કરવામાં આવી છે કે તે વ્યક્તિગત સંસ્થાને તેની જાળવણી અને તેના સંચાલનની કાળજી લેવાની તક પણ આપે છે. તાલીમ કરી રીતે અપાય છે તે પણ ધ્યાન આપવા જેવી બાબત છે.

આ પ્રકારની ક્વાયતનો હેતુ સંસ્થા કે વ્યક્તિ દ્વારા યોગ જાણકારોની પસંદગી કરવામાં મદદ કરવી અથવા યોગ સંસ્થા પસંદ કરવી કે જે યોગના વિકાસ માટેની જરૂરિયાત અને આશા અપેક્ષાને પહોંચી વળે.

ક્યુ.એસ.આઈ. યોગ વ્યવસાયીઓ અને યોગસંસ્થાઓ કે જે થર્ડ પાર્ટી મૂલ્યાંકન માટેના વૈશ્વિક સિદ્ધાંતનો ઉપયોગ કરે તેમને પ્રમાણિત કરવાની યોજનાનું સંચાલન કરશે. આ પ્રકારની પ્રક્રિયા યોગ વ્યવસાયી કે યોગ સંસ્થાની ક્ષમતા અંગેની જરૂરિયાતોની વ્યાખ્યા

દ્વારા થાય છે. જેમાં ધારાધોરણો મૂલ્યાંકન તથા વિશ્વસનિયતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ક્યુ.એસ.આઈ. દ્વારા યોજનાની રૂપરેખા માટે તમામ હિતધારકોની સમિતિની રચના કરવામાં આવી છે કે જેમાં દરેકનું પ્રતિનિધિત્વ છે. આ યોગ સમિતિમાં વિવિધ હિતધારકોનો સમાવેશ થાય છે. જેમ કે યોગ પર્સનાલીટી, યોગ સ્કૂલ, સંબંધિત મંત્રાલય જેમ કે આયુષ, વાણિજ્ય, શૈક્ષણિક સંસ્થાઓ, ગ્રાહક સંસ્થાઓ, સક્ષમતા ધરાવનાર એજન્સીઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આ અંગે સમગ્રતયા માર્ગદર્શન આપવા માટેની એક સલાહકાર સમિતિની રચના પણ કરવામાં આવી છે.

ક્યુએસઆઈ યોગ વ્યવસાયીઓના પ્રમાણિકરણની યોજનાને સ્થાન મળ્યું છે તેમાં નીચે મુજબના વિભાગો છે :

૧. સંચાલન માળખું : માળખું, અંગો, ભાગ લેનાર સંસ્થાની અને સમિતિની ભૂમિકા અને જવાબદારી જો હોય તો.
૨. પ્રમાણિકરણના માપદંડ : નિષ્ણાતોની બનેલી ટેકનિકલ સમિતિના નિર્ણય અને ચર્ચાના આધારે પ્રમાણિકરણનું ધોરણ નક્કી થશે.
૩. પ્રમાણિકરણની પ્રક્રિયા : પ્રાથમિક મૂલ્યાંકન નિરિક્ષણની ઉપલબ્ધતા મૂલ્યાંકનકારો માટેની જરૂરિયાતો વગેરે
૪. પ્રમાણિકરણ સંસ્થા માટેની જરૂરિયાતો : આ અંગેની એક સમર્પિત વેબસાઈટ બનાવવામાં આવી છે. જેમાં તમામ માહિતી ઉપલબ્ધ છે. વેબસાઈટ : www.yogacertification.qci.org.in

પ્રમાણિત વ્યવસાયીઓને પ્રોત્સાહનો

ભારત સરકાર દ્વારા ક્યુસીઆઈ યોજનાને મદદ કરવામાં આવી છે અને યોજનાને રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે તેને આગળ ધપાવવામાં આપમેળે કામ કરી રહી છે. સફળ થનાર યોગ વ્યવસાયી કે યોગ જાણકારને જે પ્રમાણપત્ર આપવામાં આવે છે તેના ઉપર આયુષ મંત્રાલયનો લોગો કે સિક્કો હોય છે. જે તે ધારણ કરનારના મોભામાં અને વિશ્વસનિયતામાં વધારો કરે છે.

ભારત સરકાર યોગ જાણકારોને ઘણી બધી બાબતોમાં પ્રોત્સાહનો આપવા માંગે છે જેમાં સરકારી ભરતીમાં અગ્રતા અને ક્યુસીઆઈ દ્વારા પ્રમાણિત પ્રમાણપત્રની આવશ્યકતા વિવિધ શૈક્ષણિક બોર્ડ જેમ કે સીબીએસઈ, કેન્દ્રીય વિદ્યાલય સંગઠનને વિનંતી કરાશે કે તેઓ પ્રમાણિત યોગ શિક્ષકોની ભરતી કરે, ગૃહમંત્રાલયને જાણ કરાશે કે તેઓ વિજ્ઞા આપવામાં વિજ્ઞા ફીમાં રાહત એમને આપે કે જેઓ પ્રમાણિત યોગ જાણકારો છે. ઈન્ડિયન કાઉન્સિલ ફોર કલ્ચરલ રિલેશન્સ (આઈસીસીઆર)ને વિનંતી કરવામાં આવી છે કે વિદેશમાં યોગા નિમણૂકોમાં ઉમેદવારો પાસે પ્રમાણિત સંસ્થાનું પ્રમાણપત્ર હોય તેમની પસંદગી કરે.

યોજનાને સરળ સારી રીતે આગળ વધારવા માટે આયુષ મંત્રાલય ભારત સરકાર દ્વારા એવી જાહેરાત કરવામાં આવી છે કે પ્રથમ પ્રયાસમાં સફળ થનાર બે હજાર ઉમેદવારોની ફી ક્યુસીઆઈ દ્વારા પરત આપવામાં આવશે.

ક્યુસીઆઈ દ્વારા એવી જાહેરાત કરવામાં આવી છે કે યોગ પ્રોફેશનલ સ્કીમ વૈશ્વિક સ્તરે અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. ક્યુસીઆઈની એક ટીમ દ્વારા

મૂલ્યાંકન માટે જાપાનની મૂલાકાત લેવામાં આવી હતી જેમાં ૧૩ જેટલા યોગ પ્રોફેશનલને આ યોજના હેઠળ પ્રમાણિત કરાશે.

એવું પણ નક્કી કરવામાં આવ્યું છે કે સમય જતાં ભવિષ્યમાં યુનિવર્સિટીઓ યોગ અભ્યાસક્રમોનું આયોજન કરશે. ઔપચારિક અને અનૌપચારિક યોગ સંસ્થા, શાળા હેલ્થ રિપોર્ટ, સ્પા, યોગ સ્ટુડિયો વગેરેને ક્યુસીઆઈ યોગ સ્કીમ હેઠળ આવરીને પ્રમાણિત કરવામાં આવશે.

ડૉ. રવિ સિંઘ ભારતીય ગુણવત્તા કાઉન્સિલના મહાસચિવ પદે કાર્યરત છે. જાહેર સેવા ફરિયાદ નિવારણ, ઝીરો ડીફેક્ટ ઝીરો ઈફેક્ટ વગેરે જેવા મહત્વના પ્રોજેક્ટમાં તેઓએ કામગીરી બજાવી છે.

ડૉ. મનીષ પાંડે ગુણવત્તા કાઉન્સિલમાં હાલ સંયુક્ત નિયામક તરીકે છે. આ કાઉન્સિલના માધ્યમથી તેઓ યોગ પર્સોનલ પ્રમાણિકરણ, સીટી રેન્કિંગ સાથે સંકળાયેલા રહ્યા છે.

**સ્પર્ધાત્મક
પરીક્ષાતી તૈયારી
કરો છો ?
તો
'યોજના'
જરૂર વાંચો.**

આધુનિક ભારતીય પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગુણવત્તાપૂર્ણ શિક્ષણ

દિશા નવાણી

બધા જ બાળકોને ગુણવત્તાપૂર્ણ, ન્યાયપૂર્ણ શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે, તેથી સ્કૂલોમાં યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરવા બધા જ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આ વાતાવરણમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ બંનેને અર્થપૂર્ણ શિક્ષણના અનુભવમાં સમાન રીતે ભાગીદાર બનવામાં ટેકો મળે છે. સ્કૂલો બધા જ સુધારા અને દરમિયાનગીરીના પાયાનું સ્વરૂપ હોવી જોઈએ. એનસીએફ, ૨૦૦૫ની ભાવનામાં અભ્યાસક્રમ, શૈક્ષણિક શાસ્ત્ર અને મૂલ્યાંકન સુધારા માટેના પ્રયત્નો હાથ ધરવા જોઈએ અને અને આરટીઈ એક્ટ ૨૦૦૮ને અનેક મોરચે અર્થપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ શોધવા સક્ષમ બનાવવો જોઈએ. એનડીપી જેવા નિયમો દૂર કરવાના બદલે તેને સુધારવાથી તેના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ૩-૬ વર્ષની વય જૂથ અને ૧૪-૧૮ વર્ષની વય જૂથનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

ભારતીય શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિમાં છે. એક બાજુ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ/કામ માટે વિદેશ જઈ રહ્યા છે અને અભૂતપૂર્વ દેખાવ કરી રહ્યા છે. બીજી બાજુ મોટી સંખ્યામાં વિદ્યાર્થીઓ પાયાની સાક્ષરતા અને આંકડાકીય કુશળતા મેળવવામાં સંઘર્ષ કરી રહ્યા છે. વિદ્યાર્થીઓ દ્વારા પાઠ્યપુસ્તકોમાં આપવામાં આવેલી માહિતીઓને યાંત્રિક રીતે યાદ રાખીને માત્ર પરીક્ષાઓ પાસ કરવાના પ્રાથમિક હેતુથી અભ્યાસ કરવામાં આવતો હોવાની બાબત મોટાભાગે સાચી સાબિત થાય છે. એક બાબત એ પણ નોંધવામાં આવી છે કે ગોબાણપટ્ટી પર પણ વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવે છે અને બાળકના વ્યક્તત્વના અન્ય ક્ષેત્રો તથા ભાવનાત્મક પાસાની અવગણના કરવામાં આવે છે. જોકે, રસપ્રદ બાબત એ છે કે બાળકોને અર્થપૂર્ણ શિક્ષણ પૂરું પાડવાની જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે સતત પ્રશ્નો, ચિંતન અને વિવિધ ચિંતકો અને સંશોધન અભ્યાસોના કામ, વિવિધ નીતિઓ, પ્રોગ્રામ્સમાં સૂચનો કરવામાં આવે છે. બાળકોને અપાતા શિક્ષણની પ્રકૃતિ ભારતીય સ્કૂલ સિસ્ટમની એક મહત્વપૂર્ણ ચિંતાજનક બાબત છે ત્યારે બાળકોને તેમના સામાજિક સ્થળના આધારે શિક્ષણ પૂરું પાડવામાં આવે છે જે તેમના વચ્ચે ભેદ કરે છે.

અનેક ઓળખો (જાતિ, વર્ગ, ધર્મ,

આદિવાસી, લિંગ વગેરે) ધરાવતા બાળકો માત્ર આપણા વૈવિધ્યપૂર્ણ જ નહીં, પરંતુ અસમાન સમાજમાં વિવિધ સ્તર પર આધારિત છે. આથી જ બાળકોના સામાજિક સ્થળો અને સ્કૂલો વચ્ચે એક જોડાણ છે. અહીં એવી સ્કૂલો છે જે સૌથી સારી અત્યાધુનિક ટેકનોલોજી, પર્યાપ્ત ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને ગુણવત્તાપૂર્ણ તથા ઉચ્ચ શિક્ષિત શિક્ષકો વિશિષ્ટ સામાજિક-આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિ ધરાવતા બાળકોને શિક્ષણ આપે છે. એ જ રીતે અહીં એવી પણ સ્કૂલો છે જે દરેક સ્તર પર સંઘર્ષનો સામનો કરી રહી છે. તેમની પાસે અપૂરતું ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર છે, અસમર્થ તથા નિરાશ શિક્ષકો અને ઈચ્છાશક્તિ નહીં ધરાવતા તથા અનિયમિત વિદ્યાર્થીઓ છે. આપણે સરકારી અને ખાનગી બંને ક્ષેત્રે અલગ અલગ સ્તરની શૈક્ષણિક વ્યવસ્થા બનાવી છે અને આ સ્તર માત્ર સત્તાવાર સ્કૂલ વ્યવસ્થાના સ્તરે જ અટક્યું નથી, પરંતુ તે સત્તાવાર સ્કૂલની બહાર નોન-ફોર્મલ એજ્યુકેશનના સ્વરૂપમાં પણ ફેલાયું છે.

આપણી શૈક્ષણિક વ્યવસ્થામાં અનેક દુષણો ધૂસ્યા હોવાની ટીકા થઈ રહી છે, જેમાંથી કેટલાક તેને સંબંધિત સંશોધનોમાંથી ઉદ્ભવ્યા છે અને અન્ય કેટલાક રાષ્ટ્રીય (સરકારી અને બિન-સરકારી બંને) તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાઓ દ્વારા હાથ ધરાયેલા સિદ્ધિઓના સર્વેમાં સ્કૂલના બાળકોના પરફોર્મન્સની પ્રતિક્રિયા છે. ગુણવત્તાપૂર્ણ,

સમન્યાયિક અને સામાજિક ન્યાયના મુદ્દાઓ એક સાથે આગળ વધે છે અને ગુણવત્તાપૂર્ણ શિક્ષણ માત્ર મર્યાદિત વર્ગના કેટલાક બાળકો સુધી મર્યાદિત રહેવું જોઈએ નહીં. ગુણવત્તાની વ્યાખ્યા તેના વિવિધ સ્વરૂપોમાં (અભ્યાસક્રમની ચિંતાથી લઈને શિક્ષકોથી લઈને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર વગેરે સુધી) બધા જ બાળકો અને બધી જ સ્કૂલો માટે વૈશ્વિક અર્થ સમાન હોય તે જરૂરી છે. તે વ્યાખ્યા સમાવેશક હોવી જોઈએ, જેમાં બધાનો ગૌરવપૂર્ણ રીતે સમાવેશ કરાયો હોય અને કેટલાક જ વિકલ્પો પૂરા પાડીને મોટાભાગનાને બહાર કાઢી દેવા/અલગ કરી દેવાની જરૂર નથી. સૌથી મહત્વનું આપણા જેવા દેશમાં ગુણવત્તાપૂર્ણ શિક્ષણ પૂરી પાડવાની પ્રાથમિક જવાબદારી નફો રળવા માટે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશેલી ખાનગી કંપનીઓની નહીં પરંતુ સરકારની હોવી જોઈએ. નવા ઉદારવાદના વાતાવરણમાં ૧૯૯૦ના દાયકાના પ્રારંભમાં માળખાગત નીતિઓ બનાવવામાં આવી ત્યારે શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે ઊંચી છલાંગો ભરવામાં આવી છે. કેટલીક ઓછી ખર્ચાળ ખાનગી કંપનીઓ પણ હવે આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરી રહી છે અને મફત સરકારી સ્કૂલોમાં જતા હોય તેવા વર્ગને નીચા ખર્ચે શિક્ષણ પૂરું પાડી રહી છે અને તેમના બાળકોને મળે તેવું શિક્ષણ પૂરું પાડે છે.

રાઈટ ટુ એજ્યુકેશન એક્ટ, ૨૦૦૯
આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં બધા જ બાળકો માટે મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણનો અધિકાર (આરટીઈ) આપતો કાયદો સિમાચિહ્નરૂપ છે. આ કાયદાએ વર્ષ ૨૦૦૯માં શિક્ષણને પાયાનો અધિકાર બનાવ્યો. ૬થી ૧૪ વર્ષની વય જૂથના બધા જ બાળકોને મફત અને ફરજિયાત પ્રાથમિક શિક્ષણ મળી રહે તેની આ કાયદો ખાતરી રાખે છે. આ કાયદાના વિવિધ પાસાના અર્થ અને અમલીકરણ સંબંધિત કેટલીક જોગવાઈઓ છે ત્યારે સ્કૂલોમાં ગુણવત્તાપૂર્ણ શિક્ષણની ખાતરીના સંદર્ભમાં કેટલીક જોગવાઈ નીચે મુજબ છે, જેમાં પ્યુપિલ

ટિયર રેશિયો (પીટીઆરએસ), ઈમારત અને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, સ્કૂલના કામના ક્લાકો, શિક્ષકના કામના ક્લાકો, દશવાર્ષિક વસતી ગણતરી, સ્થાનિક તંત્ર, રાજ્ય વિધાનસભા અને સંસદની ચૂંટણીઓ તથા રાહત કાર્ય સિવાયના બિન-શૈક્ષણિક કામોમાં શિક્ષકોની નિમણૂકો પર પ્રતિબંધની જોગવાઈ, યોગ્ય ગુણવત્તાયુક્ત અને તાલિમબદ્ધ શિક્ષકોની નિમણૂક માટેની જોગવાઈ તથા શારીરિક દંડ અને માનસિક પજવણી, બાળકના પ્રવેશ માટે સ્કિનિંગ પ્રક્રિયા, કેપિટેશન ફી, શિક્ષકો દ્વારા ખાનગી ટ્યુશન અને માન્યતા વિનાની સ્કૂલો ચલાવવા પર પ્રતિબંધની જોગવાઈ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ કાયદાની જોગવાઈઓ મૂળભૂત રીતે ખૂબ જ મજબૂત છે ત્યારે તેનો યોગ્ય રીતે અમલ થાય તે માટે વ્યવસ્થા ગોઠવાય તેમજ ગંભીરતા અને જવાબદારીપૂર્વક તેનો અમલ થાય તે ખૂબ જ મહત્વનું છે.

આ જોગવાઈઓ ઉપરાંત વર્ષ ૨૦૦૫નો નેશનલ કરિક્યુલર ફેમવર્ક કાયદો પણ સંદર્ભિત, વાયબ્રન્ટ અને અર્થપૂર્ણ અભ્યાસક્રમના મહત્વ પર ભાર મૂકે છે, જેમાં બાળકો કોઈપણ ભય વિના અભ્યાસ કરી શકે તેવું વાતાવરણ સર્જવા અને તેવી શિક્ષણ વ્યવસ્થા ઊભી કરવાની બાબતને સ્વીકારવામાં આવી છે. તાજેતરની નેશનલ કરિક્યુલર ફેમવર્ક (એનસીએફ), ૨૦૦૫ સહિતની આપણી બધી જ રાષ્ટ્રીય શૈક્ષણિક નીતિઓમાં સ્કૂલોમાં બાળકોમાં અભ્યાસ પ્રત્યે રસ પેદા કરવાની અને તેમને જાળવી રાખવાની નિષ્ફળતા પર ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે.

તાજેતરની સરકારી યોજનાઓ

સરકાર મોટાભાગે એવી ટીકાઓનો સામનો કરતી હોય છે કે સરકારી સંસ્થાઓમાં બધું જ ખોટું છે. શિક્ષણ જેવી સામાજિક બાબતો માટે મુખ્યત્વે સરકાર જવાબદાર હોય છે ત્યારે આપણી જાહેર

શૈક્ષણિક વ્યવસ્થાને વધુ મજબૂત કરવા માટે સરકાર દ્વારા શરૂ કરાયેલી પહેલોને ચકાસવી પણ ખૂબ જ મહત્વનું છે. સરકારે પ્રાથમિકથી ઉચ્ચ શિક્ષણ સુધીના બધા જ તબક્કા માટે શિક્ષણની ગુણવત્તા વધારવા માટે કેટલીક યોજનાઓ શરૂ કરી છે. આ યોજનાઓ વ્યાપક છે તથા તે બાળકોની વિશેષ જરૂરિયાતો સાથે સામાજિક-સાંસ્કૃતિક-આર્થિક પૃષ્ઠભૂમિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓની જરૂરિયાતોનો પણ ઉકેલ લાવે છે, શિક્ષણની ઉપલબ્ધતા સુધારે છે તથા અભ્યાસક્રમ સંબંધિત સુધારા લાવે છે. ઉદાહરણરૂપે જોઈએ તો બેટી બચાવો બેટી પઢાવો અભિયાન હેઠળ શિક્ષણના વિવિધ સ્તરોમાં બાળકીઓના ૧૦૦ ટકા ટ્રાન્ઝિશન હાંસલ કરનાર સ્કૂલ મેનેજમેન્ટ સમિતિઓને એવોર્ડ એનાયત કરવાની યોજના ઘડી કઢાઈ છે. એ જ રીતે, ઉડાન સેન્ટ્રલ બોર્ડ ઓફ સેકન્ડરી એજ્યુકેશન (સીબીએસઈ)ની પહેલ છે, જે અનુસૂચિત જાતિ/જનજાતિ તથા લઘુમતિમાંથી સામાજિક વંચિત કિશોરીઓ તથા અન્ય વિદ્યાર્થીઓને સ્કૂલથી સ્કૂલ બાદના વ્યાવસાયિક શિક્ષણ ખાસ કરીને વિજ્ઞાન અને ગણિતમાં અભ્યાસ માટે સક્ષમ બનાવે છે. ઉત્તર પૂર્વના ક્ષેત્રના ભૌગોલિક અલગતાને ઓળખીને અહીં રહેતા વિદ્યાર્થીઓ માટે પણ યોજનાઓ શરૂ કરાઈ છે. વિદ્યાર્થીઓના વ્યાપક જૂથ સુધી પહોંચવા અને શૈક્ષણિક સ્તરના કામકાજને વધુ ડાયનેમિક બનાવવા હવે ટેકનોલોજી પણ વિદ્યાર્થીઓ માટે શિક્ષણની વ્યાપક તકો પૂરી પાડે છે. સ્વયંમ (સ્ટડી વેબ્સ ઓફ એક્ટિવ - લર્નિંગ ફોર યંગ એસ્પિરિંગ માઈન્ડ્સ) હેઠળ કેન્દ્રના ભંડોળથી ચાલતી આઈઆઈટીસ, આઈઆઈએમ્સ, કેન્દ્રીય યુનિવર્સિટીઓ જેવી સંસ્થાઓના પ્રોફેસરો આપણા દેશના નાગિરકોને મફત ઓન-લાઈન કોર્સીસ ઓફર કરે છે. પરંપરાગત રીતે ચોક્કસ વર્ગને જ શિક્ષણ પૂરું પાડતી આ સંસ્થાઓની વિશેષતા તોડવાનો આ હકારાત્મક પ્રયાસ

છે. એ જ રીતે ઓન-લાઈન પોર્ટલ સ્વરૂપે નેશનલ ઈ-લાઈબ્રેરીની પણ કલ્પના કરવામાં આવી છે, જે કેન્દ્રીય યુનિવર્સિટીઓમાં તૈયાર થતા ગુણવત્તાપૂર્ણ કન્ટેન્ટ તથા અન્ય અગ્રણી શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં ઉપલબ્ધ ડિજિટલ સ્વરૂપના જ્ઞાનનો પ્રસાર કરશે. લેપટોપ્સ, સ્માર્ટ ફોન્સ અને ટેબલેટ્સ જેવા સાધનો મારફત વિવિધ હિસ્સેદારો સરળતાથી તે મેળવી શકશે. એ જ રીતે ભારત સરકાર દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી બધી જ સ્કોલરશિપ્સ માટે વિદ્યાર્થીઓની અરજી ભરવાથી લઈને તેના વિતરણ સુધીની બધી જ પ્રક્રિયાના વન સ્ટોપ સોલ્યુશન તરીકે નેશનલ સ્કોલરશિપ્સ પોર્ટલની રચના કરવામાં આવી છે. શાળાકીય શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં માનવ સંશોધન વિકાસ મંત્રાલયે નેશનલ કાઉન્સિલ ઓફ એજ્યુકેશનલ રિસર્ચ એન્ડ ટ્રેનિંગ (એનસીઈઆરટી) મારફત વાર્ષિક નેશનલ એસેસમેન્ટ સર્વે હાથ ધરવાની, ભારતમાં સ્કૂલોના શિક્ષણના ડેટાના વિવિધ સ્ત્રોતને સેન્ટ્રલાઈઝ કરવા એક્સપેન્ડિંગ પોર્ટલ વિકસાવવાની દરખાસ્ત કરી છે તેમજ ટીચર એજ્યુકેશન ઈન્સ્ટિટ્યૂશન્સ માટે એક પોર્ટલ શરૂ કરવાની જરૂર છે, જે તેમના કામકાજના ગ્રેડિંગ અને પારદર્શિતાની ખાતરી રાખશે. સમગ્ર દેશના ૨૦ કરોડ બાળકો પર નજર રાખી શકે તેવી એક સિસ્ટમ પણ શરૂ કરાઈ છે, જે એક ક્લાસમાંથી બીજા ક્લાસમાં વિદ્યાર્થીઓના વિકાસ પર નિરીક્ષણ રાખવામાં તથા સ્કૂલ છોડી દેતા વિદ્યાર્થીઓ પર નજર રાખવામાં ઉપયોગી થશે.

એનસીએફ ૨૦૦૫ની ભાવનાને જાળવી રાખતાં તથા સ્કૂલ શિક્ષણના વિશ્વ અને બહારના ડાયનેમિક વિશ્વ વચ્ચે જોડાણ બનાવવા એમએચઆરટીએ રાષ્ટ્રીય આવિષ્કાર અભિયાન (આરએએ)ની સ્થાપના કરી છે. આ કેન્દ્રીય માળખાનો આશય સર્જનાત્મકતાની ભાવનાને પોષણ આપવાનો, વિજ્ઞાન

અને ગણિત તરફ આકર્ષણ વધારવાનો અને બાળકોમાં ટેકનોલોજીનો અસરકારક ઉપયોગ કરવાનો છે. એનસીઈઆરટીની ઈ-પાઠશાળા એક નવીન વિચાર છે, જે બધી જ સ્કૂલોના વિદ્યાર્થીઓને ગુણવત્તાપૂર્ણ શિક્ષણના સ્ત્રોતની મફત અને સરળ ઉપલબ્ધતાનો વિકલ્પ આપે છે.

સરકાર દ્વારા અનેક રીતે બાળકો/યુવાનોને શિક્ષણમાં સહાયરૂપ થવા માટે અનેક યોજનાઓ શરૂ કરાઈ છે. આ મહત્વના પગલાં છે અને તેની પ્રશંસા થવી જરૂરી છે. જોકે, આપણે એક બાબત ધ્યાનમાં રાખવી જોઈએ કે તેનાથી આપણું ધ્યાન બીજે ન ખેંચાવું જોઈએ અને આપણી સ્કૂલ સિસ્ટમ્સ/કોલેજીસ વગેરેને મજબૂત બનાવવાના સંશોધનોનો વિચાર કરવો જોઈએ તથા આ પ્રકારની યોજનાઓના અમલને માત્ર પુરક બાબતો સમાન ગણવી જોઈએ. કેટલાક વર્ષોના મૂલ્યાંકનો દર્શાવે છે કે આપણી સ્કૂલના ખાસ કરીને સરકારી સ્કૂલોમાં બાળકોના શિક્ષણ સાથે બધું જ બરાબર નથી અને આ પ્રકારના મૂલ્યાંકનો સમાન પરિણામો દર્શાવે તેવી સંભાવના છે. આ સમસ્યાની ગંભીરતા પર ધ્યાન આપવાના બદલે સમસ્યાનો ઉકેલ લાવવા અને તેના પરિબળો પર ધ્યાન આપવું જોઈએ. બાળકોના શિક્ષણથી દૂર થવાના જવાબદાર પરિબળો ખૂબ જ જાણીતા છે અને હવે તેને સુધારવા પગલા લેવા જોઈએ. વધુમાં આવા કેટલાક સર્વે માત્ર આંકડાકીય અને સાહિત્યિક જ્ઞાનની કુશળતા પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરે છે. આ બાબતો અંગે નિશ્ચિતપણે સ્કૂલોએ કંઈક કરવું જોઈએ, પરંતુ સ્કૂલોમાં બાળકોને અર્થપૂર્ણ અનુભવ પૂરો પાડવાના મુદ્દે પણ આગળ વધવું જોઈએ. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં સ્પષ્ટપણે એ નોંધવું જોઈએ કે ધોરણ ૮ સુધી બાળકોના નોન-ડિટેન્શન (એનડીપી) સંબંધિ આરટીઈ એક્ટ ૨૦૦૮માંની જોગવાઈઓ ચિંતાજનક છે, કારણ કે તેમના શિક્ષણ માટે જવાબદાર અન્ય પરિબળોનો અમલ થયો નથી હોતો ત્યારે

ડિટેન્શનથી નિષ્ફળતા બદલ બાળકોને દંડ થાય છે. એ જ રીતે બધા જ શિક્ષકોને તેમની હાથ નીચેના બાળકોના શિક્ષણ માટે જવાબદાર ગણવા જોઈએ ત્યારે તેમને કામના સ્થળે ટેકો મળે તે પણ એટલું જ મહત્વનું છે. સમાન રીતે આપણા જેવી વિવિધ સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિમાં ટેકનોલોજી મહત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે.

આ પ્રત્યેક યોજનાઓ તેમની રીતે ખૂબ જ મૂલ્યવાન છે ત્યારે ચોક્કસ ચિંતાઓ, ગુણવત્તા, સામાજિક ન્યાયના પ્રશ્નોની પાયાની બાબતો અંગે ગેરસમજ રાખવી જોઈએ નહીં. બધા જ બાળકોને ગુણવત્તાપૂર્ણ, ન્યાયપૂર્ણ શિક્ષણ મેળવવાનો અધિકાર છે, તેથી સ્કૂલોમાં યોગ્ય વાતાવરણ ઊભું કરવા બધા જ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. આ વાતાવરણમાં શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ બંનેને અર્થપૂર્ણ શિક્ષણના અનુભવમાં સમાન રીતે ભાગીદાર બનવામાં ટેકો મળે છે. સ્કૂલો બધા જ સુધારા અને દરમિયાનગીરીના પાયાનું સ્વરૂપ હોવી જોઈએ. એનસીએફ, ૨૦૦૫ની ભાવનામાં અભ્યાસક્રમ, શૈક્ષણિક શાસ્ત્ર અને મૂલ્યાંકન સુધારા માટેના પ્રયત્નો હાથ ધરવા જોઈએ અને આરટીઈ એક્ટ ૨૦૦૮ને અનેક મોરચે અર્થપૂર્ણ અભિવ્યક્તિ શોધવા સક્ષમ બનાવવો જોઈએ. એનડીપી જેવા નિયમો દૂર કરવાના બદલે તેને સુધારવાથી તેના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ૩-૬ વર્ષની વય જૂથ અને ૧૪-૧૮ વર્ષની વય જૂથનો સમાવેશ કરવો જોઈએ.

સંદર્ભો :

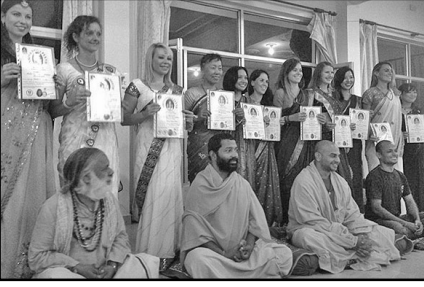
hkkp://mhrd.gov.in/school-educakion
<hkkp://mhrd.gov.in/schemes-school>

hkkps://www.scholarships.gov.in

લેખિકા મુંબઈની સામાજિક વિજ્ઞાન ટાટા ઈન્સ્ટિટ્યૂટની સ્કૂલ ઓફ એજ્યુકેશનમાં શિક્ષણ કેન્દ્રના અધ્યક્ષપદે તથા પ્રોફેસર તરીકે કાર્યરત છે.

યોગના સિદ્ધાંતો - જીવન અને સ્વાસ્થ્યની ગુણવત્તા સુધારે

ડૉ. એચ. આર. નાગેન્દ્ર

ભારત અને અમેરિકામાં યોગ સાથે સંબંધિત અનેક અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યાં છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં જ પીઠના દુઃખાવા, મલ્ટિપલ સ્ક્લેરોસિસ, અનિદ્રા, કેન્સર, હૃદયરોગ અને ક્ષય રોગ જેવી સ્થિતિઓ માટે યોગની કાર્યદક્ષતાના સંશોધનનું દસ્તાવેજીકરણ થયું છે. યોગ કેવી રીતે ઉપયોગી છે તેના પર અભ્યાસો વધી રહ્યાં છે. તેની ઘણી લાભદાયક અસરોમાં યોગથી મજબૂતી, અનુકૂળતા અને સંતુલન વધે છે, તે રોગપ્રતિકારકક્ષમતા વધારે છે, લોહીમાં શર્કરા અને કોલેસ્ટેરોલનું પ્રમાણ ઘટાડે છે, તથા માનસિક સુખાકારી વધારે છે. ચોક્કસ, યોગની સૌથી અસરકારક અસરોમાં તનાવમાં ઘટાડો છે.

યોગ શબ્દનું મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ “યુજ”માં રહેલું છે, જેનો અર્થ થાય છે - મેળાપ, સંગમ, ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું. યોગ ૩૦૦૦ વર્ષ જૂની પરંપરા છે. અત્યારે પશ્ચિમના દેશોમાં યોગને સ્વાસ્થ્ય માટે લાભદાયક અને ગુણકારક પદ્ધતિ ગણવામાં આવે છે. તેને રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય સંસ્થાએ પૂરક અને વૈકલ્પિક નિયમિત ચિકિત્સા પદ્ધતિ તરીકે માન્યતા આપી છે, જે સ્વાસ્થ્ય મજબૂત કરે છે, મનને મજબૂત કરે છે. આ રીતે જીવન પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ બદલાય છે, જાગૃતિ આવે છે અને શાંતિ તથા ખુશીઓ સાથે ઊર્જાનો નવસંચાર થાય છે. યોગનો નિયમિત અભ્યાસ કરવાથી મન ચિંતામુક્ત થઈ જાય છે અને માનસિક શાંતિ મળે છે, જેનાથી વ્યક્તિ મન અને શરીર વચ્ચે સંતુલન જાળવી શકે છે તથા આ બંનેનો અસરકારક રીતે ઉપયોગ કરીને કાર્યદક્ષતા હાંસલ કરી શકે છે.

પશ્ચિમના દેશમાં યોગનું સૌથી સામાન્ય પાસું શારીરિક મુદ્રાઓ અને હઠયોગની શ્વાસોશ્વાસની પ્રેક્ટિસ તથા ધ્યાન ધરવાની મુદ્રા છે. હઠ યોગ શરીરની વિવિધ મુદ્રા કે આસન મારફતે શારીરિક ક્ષમતા વધારે છે, જેમાં અનેક આસન સામેલ છે. હઠયોગમાં શ્વાસોશ્વાસની પદ્ધતિમાં શ્વાસ લંબાવવા, સરળતાપૂર્વક શ્વાસ લેવો અને ઊંડાવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવામાં આવે

છે. જ્યારે આસન કરવામાં આવે છે ત્યારે શરીરની અંદર ઊર્જાનો સંચાર અવરોધ દૂર થાય છે અને શરીરની ઊર્જા વધારે સંતુલિત થઈ જાય છે.

યોગ તનાવ ઘટાડવાની પદ્ધતિ વધારે હોવા છતાં ચિંતા, દબાણ અને ભારણ સ્વાસ્થ્યને નુકસાનકારક અસરો કરે છે. અત્યાર સુધી ચિંતા કે તનાવ ઘટાડવા માટે અને સંપૂર્ણપણે ચિંતામુક્ત કે હળવા થવા માટે શોધાયેલી યોગ સૌથી અસરકારક પદ્ધતિ કે ઉપચાર છે. સામાન્ય રીતે માઈગ્રેન, અલ્સર અને કબજિયાત, ઝાડા જેવી પાચન સાથે સંકળાયેલી સમસ્યાઓને તનાવ સાથે જોડવામાં આવે છે, પણ આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે હૃદયરોગ, ડાયાબીટિસ અને ઓસ્ટિઓપોરોસિસ જેવી સમસ્યાઓ પણ તનાવ કે ચિંતા સાથે જ સંબંધિત છે તેમજ અત્યારે આ સમસ્યાઓ સૌથી વધુ જોવા મળે છે.

યોગની ફિલોસોફી અને અભ્યાસનું વર્ણન સૌપ્રથમ પતંજલિએ તેમની સર્વકાલિન મહાન રચના યોગસૂત્રોમાં કર્યું છે. યોગસૂત્રને યોગ પરની સૌથી ભરોસાપાત્ર અને અધિકૃત રચના માનવામાં આવે છે. અત્યારે મોટા ભાગના લોકો યોગ એટલે આસન જ સમજે છે, પણ આસન તો યોગની વિવિધ પદ્ધતિઓ પૈકીની એક છે, જે વ્યક્તિમાં ઊર્જા અને તાજગીનો નવસંચાર કરે છે. પતંજલિએ

જાગૃતિ અને જ્ઞાન માટે અષ્ટાંગ નામના આઠ માર્ગ વિશે જણાવ્યું છે. આ આઠ અંગ છે - યમ, નિયમ, આસાન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ. આ આઠ અંગ અર્થસભર અને ઉદ્દેશયુક્ત જીવન જીવવા માટે મૂળભૂત સિદ્ધાંતો છો, જે નૈતિક અને સૈદ્ધાંતિક આચાર અને સ્વશિસ્તને પ્રેરિત કરે છે. પતંજલીના અષ્ટાંગના આધારે યોગની અનેક શાખાઓ વિકસી છે. દરેક શાખા રોગના નિવારણ અને ઉપચાર માટે પોતાની પદ્ધતિ ધરાવે છે.

અત્યારે યોગ અતિ લોકપ્રિય થઈ રહ્યો છે અને અનેક સંસ્થાઓએ યોગ શીખવવાનું શરૂ કર્યું છે. યોગના ઉપચારોને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિને આધારે વિકસાવવા બહુ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું. તો યોગ ઉપચારની સાચી પદ્ધતિ શું છે ? એટલે યોગની સૈદ્ધાંતિક અને વ્યવહારિક પ્રકૃતિમાં પર્યાપ્ત સંશોધન મારફતે આ સારવારની વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ સ્થાપિત કરવી જરૂરી છે.

આપણું શરીર ફક્ત બાહ્ય શારીરિક સ્વરૂપ ધરાવે છે, પણ આપણે અન્ય ચાર અદ્રશ્ય આવરણો પણ ધરાવીએ છીએ (સૂક્ષ્મ અને કારણદર્શક શરીર).

આપણે બધા પાંચ “શરીર” કે કોષ ધરાવીએ છીએ.

૧. અન્નમય કોષ - પોષણનું શરીર - ભૌતિક શરીર
૨. પ્રાણાયામ કોષ - ઊર્જાવંત શરીર - જૈવ તત્ત્વીય સ્તર
૩. મનોમાયા કોષ - માનસિક શરીર - અપાર્થિવ સ્તર
૪. વિજ્ઞાનમય કોષ - બૌદ્ધિક શરીર - શાણપણનું સ્તર
૫. આનંદમય કોષ - આનંદયુક્ત શરીર - પરમાનંદનું સ્તર

આ કોષમાં જ આપણા કર્મો અને સંસ્કારનો સંગ્રહ થયેલો હોય છે. તેઓ વ્યક્તિના આત્મા અને સાર્વત્રિક સ્વ વચ્ચે ભેદ ઊભો કરે છે. એટલે મોક્ષ આત્માને કોશની મર્યાદાઓમાંથી મુક્ત કરે છે. આપણે જેની સાથે એકાકાર થવા ઇચ્છતાં હોઈએ તેના જેવા ગુણો આપણે વિકસાવવા જોઈએ. જ્યાં સુધી આપણે આપણી જાતને કોષમાંથી મુક્ત નહીં કરીએ, ત્યાં સુધી આપણે આપણા અહમમાં જકડાયેલા રહીએ છીએ અને આપણે અનંત સાથે એકાકાર થઈ શકતા નથી. જોકે બીજી તરફ તમામ પાંચ કોષ પૃથ્વી પર આપણા અસ્તિત્વ માટે અનિવાર્ય છે. તેમના વિના આપણું અસ્તિત્વ જ નથી. કોષમાંથી અલગ થવા અને સંઘર્ષ કરવાની પ્રક્રિયા મુખ્યત્વે મનના શુદ્ધિકરણ સાથે સંબંધિત છે. જ્યારે આપણા મનમાં કોઈ વિકાર નહીં રહે, ત્યારે આપણે મુક્તિનો અનુભવ કરીશું અને પછી જીવનના અંતે અપાર્થિવ શરીર ઓગળી જશે અને આપણો આત્મા અનંત સાથે એકાકાર થઈ જશે, આનંદ, જ્ઞાન, શક્તિ અને સ્વતંત્રતાની બદલાતી વાસ્તવિકતામાં દૈવી પ્રકાશમાં ઓગળી જશે.

અન્નમય કોષ ભૌતિક શરીર છે. આપણે જે ભોજન કરીએ અને આપણે જે વાતાવરણ અને સમાજમાં રહીએ છીએ તેનાથી એ પ્રભાવિત થાય છે. એટલે યોગ હકારાત્મક અને લાભદાયક માનવીય આદાનપ્રદાન કેટલું મહત્ત્વપૂર્ણ છે તેમજ સ્વસ્થ, સાત્ત્વિક ભોજન આપણા ભૌતિક અને માનસિક વિકાસ માટે કેટલું અગત્યનું છે તેના પર ભાર મૂકે છે. માંસ, શરાબ અને નશીલા દ્રવ્યોનું સેવન આપણી કાર્યક્ષમતાને નબળી પાડે છે અને મનમાં નકારાત્મકતાનો સંચાર કરે છે.

જોકે સંપૂર્ણ લેક્ટો-શાકાહારી ભોજન શરીરને મહત્તમ પોષણ પ્રદાન કરે છે.

પ્રાણમય કોષ પ્રાણ તરીકે ઓળખાતી બ્રહ્માંડની ઊર્જાનું સૂક્ષ્મ આવરણ છે, જે ભૌતિક શરીરની આસપાસ એક અદ્રશ્ય આવરણ પેદા કરે છે. તે આપણી ફરતે “આત્મામંડળ” બનાવે છે, જે આપણા મન અને શરીરમાંથી નીકળતા સૂક્ષ્મ કિરણો છે. પ્રાણ મહત્ત્વપૂર્ણ પોષણ છે, જે ખાદ્ય પદાર્થો અને પાણી જેટલો જ જીવન માટે મહત્ત્વપૂર્ણ છે. દરેક શ્વાસ સાથે આપણે ઓક્સિજન જ નહીં, પણ પ્રાણ ગ્રહણ કરીએ છીએ. તમામ ખાદ્ય પદાર્થો આપણને પોષણ આપતા નથી, પણ દરેક પ્રાણ આપણને પોષણ પ્રદાન કરે છે. એટલે આપણા પ્રાણની ગુણવત્તા બાહ્ય અસર તેમજ આપણા પોતાના વિચારો અને લાગણીઓ દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે તેમજ અન્ય કોશ પર અસર કરે છે.

મનોમાયા કોષ એ માનસિક ઊર્જાનું સૂક્ષ્મ આવરણ છે, જે પ્રાણમય કોશથી વધારે વિસ્તૃત અને શક્તિશાળી છે. મન અને વિચારો કોઈ પણ જગ્યાએ પહોંચી શકે છે. એટલે વિચારોને નિયંત્રણમાં રાખવા અતિ મુશ્કેલ છે. હકીકતમાં મનમાં ઝડપથી અને અનિયંત્રિત રીતે પેદા થતા વિચારો અને લાગણીઓ જ તનાવને જન્મ આપે છે. તેને આધિ કહેવામાં આવે છે, જે પ્રાણમય કોશમાં અસંતુલન પેદા કરીને અન્નમય કોશમાં પ્રવેશીને વ્યાધિ બની જાય છે. આપણે મનને નિયંત્રણમાં રાખીને જ આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓને કાબૂમાં રાખી શકીએ. મનને કાબૂમાં લેવાની શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ સારાં વિચારો કરવાની છે, જેના પગલે મનમાં શાંતિ જન્મશે અને પછી તે હકારાત્મક અને મજબૂત બનશે. યમ અને નિયમના નિયમોનું

પાલન કર્યા પછી, મંત્રની સમજણ, પ્રાર્થના અને તેનો અભ્યાસ આપણા કર્મને શુદ્ધ કરે છે.

વિજ્ઞાનમય કોશ બૌદ્ધિક શરીર છે. તે હકારાત્મક કે નકારાત્મક હોઈ શકે છે. તેનો આધાર આપણે જે સમાજમાં જીવીએ છીએ તેના પર છે, આપણે આસપાસના વાતાવરણમાં જે ગ્રહણ કરીએ છીએ તેના પર છે. આ કોશનું નિર્માણ જીવનના અનુભવો, ઉછેર અને શિક્ષણ દ્વારા થાય છે તથા આ તમામનો સરવાળો આપણી સમક્ષ પ્રસ્તુત કરે છે. તેમ છતાં બુદ્ધિ હંમેશા શ્રેષ્ઠ સલાહકાર નથી. ઘણી વખત તે આપણી ઈચ્છાઓને વશ થઈ જાય છે અને સત્ય સામે આંખ-કાન બંધ કરાવે છે. બુદ્ધિ અતિ ઉપયોગી પુરવાર થઈ શકે છે, પણ તે મોટો અવરોધ બની શકે છે. એટલે જ આપણને હંમેશા બુદ્ધિ અને વિવેક બંનેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ તેવી સલાહ આપવામાં આવે છે.

આનંદમય કોશ એ “આનંદમય શરીર” છે. આ અનિયત આવરણ છે, જેમાંથી અન્ય ચાર આવરણો પેદા થાય છે. હકીકતમાં સંસ્કારો અને વાસનાઓ પર જ આનંદમય શરીર નિર્ભર છે. સંસ્કાર અને વાસનાઓ બીજ છે તથા તેને શુદ્ધ કરવાનું બહુ મુશ્કેલ નથી. આ કારણે જ આપણી ઈચ્છાઓ પૂર્ણ કરવાની અને અનુકૂળતા તથા આનંદ માણવાની આપણી આંકાક્ષાઓ આપણું પ્રેરકબળ છે તથા આપણી અંદર રહેલી નિર્ણાયક શક્તિ છે.

આનંદના કેટલાંક આવરણો છે, જે શાશ્વત, અમર્યાદિત, પરમાનંદ દ્વારા ઘેરાયેલ છે. આવરણનો આધાર કેટલીક સ્થિતિસંજોગો, આપણી ઈચ્છાઓની પૂર્ણતા અને અન્ય અનુકૂળ સંજોગો પર નિર્ભર છે, જ્યારે પરમાનંદ બિનશરતી છે અને

બાહ્ય સ્થિતિસંજોગોથી સંપૂર્ણપણે સ્વતંત્ર છે. સ્થાયી સંતોષ અને મહાઆનંદ કે પરમાનંદ આપણને આપણી જાત સાથે એકાકાર સાથે, સ્વ સાથે એકાકાર થવાથી જ મળે છે. અન્ય તમામ આનંદ મર્યાદિત અને કામચલાઉ છે. આપણે જ્ઞાન મારફતે જ આપણે આપણી જાતને આનંદમય કોશમાંથી મુક્ત કરી શકીએ. ભક્તિ (ઈશ્વર પ્રત્યેનું સમર્પણ) આપણે આપણા લક્ષ્યાંકની નજીક લઈ જાય છે, પણ અંતિમ પગલું સત્યના જ્ઞાન મારફતે જ સર કરી શકાશે. પછી જ આપણે મોક્ષ મેળવી શકીશું.

યોગ તનાવ ઘટાડવાની પદ્ધતિથી વિશેષ છે, તેમ છતાં તનાવ આપણા શરીરને ઘણી રીતે નુકસાનકારક અસર કરે છે અને યોગ અત્યાર સુધી તનાવ સામે લડવા માટે શોધાયેલી સૌથી વધુ અસરકારક અને સઘન પદ્ધતિ છે. તનાવ એ માઈગ્રેન, અલ્સર્સ અને ચયાપચયની ગરબડ જેવી સ્થિતિ નથી, પણ હૃદયરોગ, ડાયાબીટીસ અને ઓસ્ટિઓપોરોસિસ જેવી જીવલેણ બિમારીઓમાં નોંધપાત્ર પ્રદાન કરતું ઘાતક પરિબળ છે.

યોગ તન-મન બંનેનો સંતુલિત ઉપચાર કરવાની પદ્ધતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે, જેમાં સ્વાસ્થ્ય અને ખાસ કરીને તનાવસંબંધિત બિમારીઓ દૂર કરવા વ્યક્તિના શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક ઘટકો સંકલિત થાય છે. પુરાવા દર્શાવે છે કે હૃદયરોગ, કેન્સર અને સ્ટ્રોક તેમજ ગંભીર, લાંબાગાળાની બિમારીઓ માટે તનાવ એક મુખ્ય પરિબળ છે. એટલે તનાવને દૂર કરવા અને નકારાત્મક લાગણીઓ ઘટાડવા ભાર મૂકવામાં આવે છે, જેથી રોગ પર હકારાત્મક નિયંત્રણ મેળવી શકાય. તનાવ ઘટાડવાની સાર્વત્રિક પદ્ધતિ તરીકે પ્રસિદ્ધ

યોગ સીએએમનું સ્વરૂપ છે, જે શરીરમાં તનાવ ઘટાડે તેવી માનસિક ઘટનાઓ જન્માવે છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં યોગના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસમાં વૃદ્ધિ થઈ છે અને અનેક નૈદાનિક પરિક્ષણો તેની ઉપચારાત્મક અસરો અને ફાયદાનું મૂલ્યાંકન કરવા માટે તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે.

યોગની પદ્ધતિઓ વિવિધ રોગનો ઉપચાર કરવામાં અસરકારક છે. પણ તે કેવી રીતે કામ કરે છે? આ સારવારનો વૈજ્ઞાનિક આધાર શું છે? યોગ સારવારનું મોડલ શું છે? આ પ્રશ્નોનો સાચો, તાર્કિક અને વૈજ્ઞાનિક જવાબ આપ્યાં વિના યોગ ઉપચારની જાણકારી અધૂરી છે.

યોગની સારવારના મોડલમાં સંકળાયેલું મહત્વપૂર્ણ સત્ય એ છે કે તે માનવીય વ્યવસ્થા પર વૈજ્ઞાનિક તેમજ સંપૂર્ણ પાસાંનો વિચાર કરે છે. માનવીય શરીરમાં પ્રાણની ભૂમિકાની વિસ્તૃત જાણકારી આવશ્યક છે. યોગના વિજ્ઞાન મુજબ, આધિ અને પ્રાણની ખામીના કારણે વિવિધ રોગનો જન્મ થાય છે. યોગનું વિજ્ઞાન બે વિસ્તૃત કેટેગરીમાં રોગને વર્ગીકૃત કરે છે : (૧) સ્થિતિસંજોગોને કારણે થતા રોગો, અને (૨) પ્રારબ્ધ કર્મને કારણે થતા રોગો. આ બંને કેસમાં પ્રાણનો પ્રવાહ નિયંત્રિત થાય છે કે ખોરવાઈ જાય છે અને તેમની સારવારમાં ફરક છે. યોગની સારવારમાં પ્રાણને સ્વચ્છ કરવા કે વધારવા જીવનશૈલી અને જીવન પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવે છે.

યોગનું વિજ્ઞાન સાબિત કરે છે કે આપણા જીવનના તમામ પાસાં પ્રાણની સંવાદિતા દ્વારા પ્રભાવિત થાય છે. પ્રાણ તેના વિવિધ સ્વરૂપે આપણા શરીરમાં ફરે છે. આધુનિક વિજ્ઞાન પ્રાણને જીવનનું

બળ માને છે, રોગનો પ્રતિકારક કરવાની ક્ષમતા ગણે છે, બાયો-ઇલેક્ટ્રિસિટી કે વીજચુંબકીય ઊર્જા વધારે છે. હકીકતમાં આ તમામ પ્રાણના વિવિધ સ્વરૂપ છે. પ્રાણની પ્રકૃતિ જે લોકો સમજે છે - ભલે નાના સંદર્ભમાં - તેમણે તેમના જ્ઞાનને આધારે પ્રાણને સુધારવાની રેઈકી વગેરે પદ્ધતિ વિકસાવી છે. પણ યોગમાં પ્રાણની વિસ્તૃત સમજણ આવશ્યક છે. યોગ માને છે કે જો પ્રાણ તૂટી જાય તો આપણું કુલ ભૌતિક શરીર આત્માથી અલગ થઈ જશે. તેને તબીબી ભાષામાં મૃત્યુ કહેવાય છે.

સ્વસ્થ અને લાંબું જીવન જીવવા માટે તેમજ પ્રાણની વૃદ્ધિ આવશ્યક છે. યોગ મુખ્યત્વે સ્વાસ્થ્યના સંરક્ષણ પર ભાર મૂકે છે. યોગના નિષ્ણાતોનું પણ માનવું છે કે યોગિક જીવનશૈલીની અવગણના જ રોગનું મૂળ કારણ છે. જો જીવનની યોગિક પેટર્નને વળગી રહેવા નિયમિતતા જાળવવામાં આવે, તો સ્થિતિસંજોગોને કારણે રોગમાંથી સંપૂર્ણ મુક્તિ શક્ય છે. યોગિક પદ્ધતિઓ કર્મના પરિણામ સ્વરૂપે રોગના કારણોને દૂર કરી શકે છે. એટલે યોગ દરેકને રોગમુક્ત, સ્વસ્થ જીવનશૈલી પ્રદાન કરે છે.

તે નોંધવું આશ્ચર્યજનક છે કે પુરુષ તેની અંદર સંગ્રહિત પ્રાણનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી અને પછી તેના અભાવે જન્મતાં રોગો પર પસ્તાવો કરે છે. પ્રાણને સંયમ (સ્વનિયંત્રણ) દ્વારા જાળવી શકાશે અને જીવનને વરદાનરૂપ બનાવવા યોગ્ય રીતે તેનો ઉપયોગ કરી શકાશે. યોગિક જીવનશૈલી બાહ્ય અને આંતરિક જીવન વચ્ચે સંતુલન સ્થાપિત કરે છે. જો જીવન સુસંતુલિત હોય, તો જીવનમાં કુશળતા અને સફળતા મળશે. પ્રાણનો સતત પ્રવાહ યોગ્ય જીવનશૈલીનું કુદરતી

પરિણામ છે. તે કહેવામાં જરાં પણ અતિશયોક્તિ નથી કે યોગિક જીવનશૈલી રોગમુક્ત જીવન માટેનું સોનેરી સૂત્ર છે. તેની ગેરહાજરીમાં રોગનો જન્મ અવશ્ય થાય છે. આસન, પ્રાણાયામ, મુદ્રા અને યોગિક ક્રિયાઓ સરળતાથી પ્રાણના પ્રવાહમાં અવરોધો દૂર કરે છે અને સ્વસ્થ જીવન બનાવે છે.

યોગ ઉપચારમાં જીવનનો યોગિક દૃષ્ટિકોણ સૌથી વધુ મહત્ત્વ ધરાવે છે. અત્યારે સમગ્ર વિશ્વના વૈજ્ઞાનિકો એકસૂરે સ્વીકારે છે કે માનવજાતના મોટા ભાગના રોગો મૂળે માનસિક છે. જીવન પ્રત્યે યોગ્ય દૃષ્ટિકોણના અભાવે માનસિક વિકારો જન્મે છે. જો આપણી માન્યતાઓ, જીવનના લક્ષ્યાંકો યોગ્ય હોય અને આપણે સંતુલિત જીવન જીવીએ, તો આપણા જીવનની ઊર્જાનો યોગ્ય ઉપયોગ થઈ શકશે અને પરિણામે માનસિક ચિંતાઓમાંથી મુક્તિ મળશે. તનાવસંબંધિત સમસ્યાઓના કારણે પ્રાણનો બગાડ જીવનનો યોગિક દૃષ્ટિકોણ સ્વીકારીને અટકાવી શકાશે.

એટલે સંપૂર્ણ જીવનના વિજ્ઞાન તરીકે નિદાન પછી જીવનની ગુણવત્તા સુધારી શકે છે તેમજ તેનો ઉપયોગ સર્જરી, વિકરણ અને કિમોથેરાપીની આડઅસરો ઘટાડવા વૈકલ્પિક પદ્ધતિ તરીકે પણ થાય છે. આસન, શ્વાસોશ્વાસની ધીમી પ્રક્રિયા, ધ્યાન સહિત યોગની ઘણી પદ્ધતિઓ તમામ સ્તરે કામગીરીમાં સંવાદિતા જન્માવે છે અને સંતુલિત જીવન તરફ દોરી જાય છે.

ભારત અને અમેરિકામાં યોગ સાથે સંબંધિત અનેક અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યાં છે. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં જ પીઠના દુઃખાવા, મલ્ટિપલ સ્કલેરોસિસ, અનિદ્રા, કેન્સર, હૃદયરોગ અને ક્ષય રોગ જેવી

સ્થિતિઓ માટે યોગની કાર્યદક્ષતાના સંશોધનનું દસ્તાવેજીકરણ થયું છે. યોગ કેવી રીતે ઉપયોગી છે તેના પર અભ્યાસો વધી રહ્યાં છે. તેની ઘણી લાભદાયક અસરોમાં યોગથી મજબૂતી, અનુકૂળતા અને સંતુલન વધે છે, તે રોગપ્રતિકારકક્ષમતા વધારે છે, લોહીમાં શર્કરા અને કોલેસ્ટેરોલનું પ્રમાણ ઘટાડે છે, તથા માનસિક સુખાકારી વધારે છે. યોગની સૌથી અસરકારક અસર હોય તો તે તનાવ કે ટેન્શનમાં ચોક્કસ ઘટાડો કરે છે.

લેખક એસ-વ્યાસા (S-VYASA)
ડીમ્ડ યુનિવર્સિટીના વાઈસ ચાન્સેલર પદે કાર્યરત છે. તેઓને રાષ્ટ્રીય તથા આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે અનેક એવોર્ડ મળેલા છે. ચાલુ વર્ષમાં તેઓને પદ્મશ્રી એવોર્ડ એનાયત થયો છે. એન્જિનિયરિંગ ક્ષેત્રે તેઓએ ૩૦ સંશોધન પેપર્સ પ્રકાશિત કરેલ છે.

આગામી આકર્ષણ

જુલાઈ-૨૦૧૬

જળ : એક મૂલ્યવાન સંસાધન (Water : A Precious Resource)

ઘરઆંગણે સમાવેશક વિકાસ અને વૈશ્વિક સ્તરે ભારતનો ઉદય

અચલ મલ્હોત્રા

નવી સરકારે મે ૨૦૧૪માં સત્તા ગ્રહણ કર્યા બાદ ટૂંક સમયમાં જ લાંબાગાળાના હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખતાં શ્રેણીબદ્ધ નવીન પહેલોની જાહેરાત કરી હતી. સ્થાનિક એજન્ડાના ભાગરૂપે મેક ઈન ઈન્ડિયા, સ્કિલ્સ ઈન્ડિયા, સ્માર્ટ સિટીસ, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ડેવલપમેન્ટ, ડિજિટલ ઈન્ડિયા, ક્લિન ઈન્ડિયા જેવા કેટલાક કાર્યક્રમો પ્રાથમિક સ્તરે ઉભરી આવ્યા છે. પરંતુ હકીકતમાં આ કાર્યક્રમોને સફળ બનાવવા હોય તો વિદેશી ભાગીદારી, સીધું વિદેશી રોકાણ, નાણાકીય સહાય અને ટેકનોલોજીની ટ્રાન્સફર ખૂબ જ જરૂરી છે. ભારતીય રાજનીતિએ આ પડકાર ઉઠાવ્યો અને ટૂંક સમયમાં જ જરૂરી નવનિર્ધારણ કર્યો. વિદેશ નીતિ તેના નવા અવતારમાં હવે વધુ સક્રિય, વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવનાર, રાજકીય, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક રાજદ્વારીના ઉત્કૃષ્ટ સંયોજન તથા વિકાસલક્ષી છે.

નવી સરકારે મે ૨૦૧૪માં સત્તા ગ્રહણ કર્યા બાદ ટૂંક સમયમાં જ લાંબાગાળાના હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખતાં શ્રેણીબદ્ધ નવીન પહેલોની જાહેરાત કરી હતી. સ્થાનિક એજન્ડાના ભાગરૂપે મેક ઈન ઈન્ડિયા, સ્કિલ્સ ઈન્ડિયા, સ્માર્ટ સિટીસ, ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ડેવલપમેન્ટ, ડિજિટલ ઈન્ડિયા, ક્લિન ઈન્ડિયા જેવા કેટલાક કાર્યક્રમો પ્રાથમિક સ્તરે ઉભરી આવ્યા છે. પરંતુ હકીકતમાં આ કાર્યક્રમોને સફળ બનાવવા હોય તો વિદેશી ભાગીદારી, સીધું વિદેશી રોકાણ, નાણાકીય સહાય અને ટેકનોલોજીની ટ્રાન્સફર ખૂબ જ જરૂરી છે. ભારતીય રાજનીતિએ આ પડકાર ઉઠાવ્યો અને ટૂંક સમયમાં જ જરૂરી નવનિર્ધારણ કર્યો. વિદેશ નીતિ તેના નવા અવતારમાં હવે વધુ સક્રિય, વ્યવહારુ દૃષ્ટિએ સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવનાર, રાજકીય, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક રાજદ્વારીના ઉત્કૃષ્ટ સંયોજન તથા વિકાસલક્ષી છે. તેણે દેશમાં સમાવેશક આંતરિક વૃદ્ધિ માટે સમાનશીલ તથા પરિણામલક્ષી બાહ્ય વાતાવરણ ઊભું કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે. આમ કરવા પાછળનું કારણ સ્થાનિક એજન્ડાને અગ્રતા આપવા સાથે રાજદ્વારી પહેલોનું સંકલન સાધવાનું છે. વધારામાં આ પહેલોનો આશય પડોશી દેશોમાં વિશ્વાસ, મૈત્રીપૂર્ણ વાતાવરણ ઊભું કરવાનો, સમગ્ર વિશ્વમાં પારસ્પરિક લાભદાયક સહકાર

માટે સમજૂતિ સાધવાનો અને અંતે વૈશ્વિક સ્તરે ભારતનું મહત્ત્વ વધારવાનો છે. ભારતના લાંબાગાળાના વિઝનને મૂર્તિ સ્વરૂપ આપવા માટે આંતરરાષ્ટ્રીય ભાગીદારીનો ઉપયોગ કરવા ભારતની રાજકીય-આર્થિક રાજદ્વારી પહેલને સારો પ્રતિસાદ મળ્યો છે. અહીં હકારાત્મક પરિણામના માત્ર સંકેતો આપ્યા છે અને તે નિશ્ચિતપણે વિસ્તૃત સ્થિતિ દર્શાવતા નથી.

ઘરઆંગણે સમાવેશક વિકાસ

ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર અને ફાઈનાન્સ : ગયા વર્ષે ઓગસ્ટમાં વડાપ્રધાનની દુબઈ મુલાકાત દરમિયાન યુએઈ-ઈન્ડિયા ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ઈન્વેસ્ટમેન્ટ ફંડની જાહેરાત કરાઈ હતી. આ ફંડ હેઠળ ભારતમાં આગામી પેઢીના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરના ઝડપી વિસ્તરણ માટે ભારતની યોજનાઓમાં રોકાણને સહાયરૂપ થવા ૭૫ અબજ ડોલર એકત્ર કરવાનો લક્ષ્યાંક છે. ભારતના નેશનલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર ઈન્વેસ્ટમેન્ટ ફંડ હેઠળ યુકે અને ભારતે પાર્ટનરશીપ ફંડની રચના કરી છે. વિદેશી જોડાણોથી ખાસ કરીને ભારતીય રેલવે અને રોડ્સને લાભ થશે. જાપાન ઉત્તર-પૂર્વમાં માર્ગ નેટવર્ક કનેક્ટિવિટી સુધારવા માટે લોન પૂરી પાડવા તૈયાર છે. ભારત અને જાપાન હાઈસ્પીડ બુલેટ ટ્રેનની સુવિધા માટે સંમત થયા છે, જેનાથી મુંબઈ-અમદાવાદ રૂટ પર પ્રવાસનો સમય

સાત ક્લાકથી ઘટાડીને બે ક્લાકનો થઈ જશે. જાપાન ચેન્નઈ અને અમદાવાદ મેટ્રો પ્રોજેક્ટ્સ માટે ૧૦૦ અબજ ચેનની ઓડીઆઈ લોન પણ આપશે. ફ્રાન્સ બેંગલુરુ અને કોચી મેટ્રો પ્રોજેક્ટ્સના બીજા તબક્કા તથા નાગપુર મેટ્રો પ્રોજેક્ટ માટે પણ ભંડોળ ફાળવશે. બેંગલુરુ અને નાગપુર મેટ્રો પ્રોજેક્ટ્સ માટે જર્મની પણ પ્રત્યેક પ્રોજેક્ટ માટે ૫૦૦ મિલિયન યુરોની લોન આપશે. ભારત અને ચીન રેલવે સેક્ટરમાં સહકાર વધારવા સંમત થયા છે. સૂચિત પ્રોજેક્ટ્સમાં પ્રવર્તમાન ચેન્નઈ-બેંગલુરુ-મૈસૂર સેક્ટર પર ઝડપ વધારવાનો સમાવેશ થાય છે. કેન્ય અલસ્ટોમ ૩.૨ અબજ યુરોના રોકાણથી બિહારના માધેપુરમાં ઈલેક્ટ્રિક લોકોમોટિવ પ્લાન્ટની સ્થાપના કરશે. ભારતમાં રેલવે ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરમાં ધિરાણ માટે લંડનમાં સૌપ્રથમ વખત રુપીના બોન્ડ રજૂ કરવા માટેનું કામ ચાલી રહ્યું છે.

મેક ઈન ઈન્ડિયા : ભારતના આક્રમક વિદેશી અભિયાનોને અસરકારક પ્રતિભાવ મળ્યો છે. રશિયા ભારતમાં કેએ ૨૨૬ હેલિકોપ્ટર્સના સંયુક્ત ઉત્પાદન માટે તૈયાર થયું છે. રશિયા મેક ઈન ઈન્ડિયા હેઠળ ભારતમાં ઉત્પાદનના સ્થાનિકરણ માટે અને શ્રેણીબદ્ધ પરમાણુ વીજ એકમોના બાંધકામ અંગે પણ સંમત થયું છે. રશિયાની રોસએટમ અને ભારતનો આણ્વિક ઊર્જા વિભાગ સ્થાનિકરણ માટેના પ્રોગ્રામને અંતિમ ઓપ આપશે. એલએન્ડટી તથા કેન્ય અરેવા જેવા પરમાણુ વીજ એકમમાં સ્વદેશીકરણ વધારવા અને ટેકનોલોજી ટ્રાન્સફરની સુવિધા માટે સંમત થયા છે. એરબસ અને ટાટા ભારતમાં સી-૨૮૫ હેલિકોપ્ટર્સના ઉત્પાદન માટે સંયુક્ત સાહસ ખેડશે. એરબસે પણ હેલિકોપ્ટર્સના ઉત્પાદન માટે મહિન્દ્રા સાથે પ્રસ્તાવિક

કરાર કર્યા છે. બોઈંગ એએચ-૬૪ અપાયે હેલિકોપ્ટર માટે એરો સ્ટ્રક્ચર્સનું ઉત્પાદન કરશે. ૧૨ અબજ ડોલરની જાપાન-ભારત મેક ઈન ઈન્ડિયા સ્પેશિયલ ફાઈનાન્સ ફેસિલિટીની રચના કરાઈ છે. મારુતિ જાપાનમાં નિકાસ માટે ભારતમાં મોટરકારોનું ઉત્પાદન કરશે.

વિદેશી રોકાણો : ભારતીય અર્થતંત્રના વિકાસના રાજકીય પ્રચારના પગલે વિદેશી કંપનીઓનો ભારતમાં વિશ્વાસ વધ્યો છે, જે ભારતમાં થતા સીધા વિદેશી મૂડીરોકાણ પરથી પ્રતિબિંબિત થાય છે. ભારતની મહત્વાકાંક્ષી યોજનાઓને વાસ્તવિક બનાવવા માટે અત્યંત જરૂરી સીધું વિદેશી રોકાણ વર્ષ ૨૦૧૫માં અગાઉના વર્ષની સરખામણીમાં ૪૦ ટકા વધ્યું હતું. ભારતીય અને ચીનની કંપનીઓ વચ્ચે થયેલા સમજૂતિ કરારનું કુલ મૂલ્ય ૨૨ અબજ ડોલર છે. ભારત અને યુકેના ખાનગી સેક્ટર વચ્ચે ૯.૨ અબજ બ્રિટિશ પાઉન્ડના મૂલ્યના સોદા થયા છે, જેમાં ૧.૩ અબજ બ્રિટિશ પાઉન્ડ વોડાફોન દ્વારા રોકવામાં આવશે. જાપાને ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર પ્રોજેક્ટ્સ અને સ્માર્ટ સિટીસ ઊભા કરવા ધિરાણ માટે ભારતમાં આગામી પાંચ વર્ષમાં ૩૫ અબજ ડોલર્સથી વધુના રોકાણની ખાતરી આપી છે. દક્ષિણ કોરિયા ૧૦ અબજ ડોલરનું રોકાણ કરશે, જેમાં એક અબજ ડોલર ઈકોનોમિક ડેવલપમેન્ટ કોર્પોરેશન ફંડ તરીકે અને ૯ અબજ ડોલર રેલવે, વીજ ઉત્પાદન અને ટ્રાન્સમિશન જેવા મહત્વના ક્ષેત્રો માટે નિકાસ કેડિટ સ્વરૂપે હશે. જર્મન ઓટોમોટિવ એન્જિનિયરિંગ જાચન્ટ બોશે ભારતમાં ત્રણ નવા ઉત્પાદન એકમો સ્થાપવાની અને ૧૦૦ અબજ બ્રિટિશ પાઉન્ડના રોકાણની જાહેરાત કરી છે.

સ્માર્ટ સિટી : કેટલાક આંતરરાષ્ટ્રીય

ભાગીદારો ભારતમાં સ્માર્ટ સિટીસ વિકસાવવામાં મદદરૂપ થવા આગળ આવ્યા છે : અમેરિકા વિશાખાપટ્ટનમ્, અમદાવાદ, અલ્લાબાદ વિકસાવવા સંમત થયું છે. જ્યારે ફ્રાન્સે સ્માર્ટ સિટી પ્રોજેક્ટમાં ૨ અબજથી વધુ યુરોના રોકાણની કટીબદ્ધતા વ્યક્ત કરી છે. તેણે ચંડીગઢ, નાગપુર અને પુંડુચેરી પર વિશેષ ભાર મૂક્યો છે.

ડિજિટલ અને સ્કિલ ઈન્ડિયા : માઈક્રોસોફ્ટ અને ગૂગલ સહિતની બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓએ ડિજિટલ ઈન્ડિયાના અમલીકરણમાં નોંધપાત્ર યોગદાન આપવાની કટીબદ્ધતા વ્યક્ત કરી છે. યુએસએ, જર્મની, યુકે, કેનેડા, જાપાન, સિંગાપોર અને મલેશિયા જેવા દેશો પણ ભારતમાં સ્કિલ ઈન્ડિયા કાર્યક્રમના અમલમાં મદદરૂપ થવા સંમત થયા છે.

કિલન ગંગા : જાપાન અને જર્મનીએ ગંગા નદીને સ્વચ્છ કરી તેના પુનરુત્થાન માટે નાણાકીય મદદ, નિપુણતા અને ટેકનોલોજીની ઓફર કરી છે.

ઊર્જા સલામતિ : આ સેક્ટરમાં રાજકીય પહેલો ખાસ કરીને સ્વચ્છ ઊર્જા માટે ભાગીદારીઓ બનાવવા પર કેન્દ્રીત હતી. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગયા વર્ષે ડિસેમ્બરમાં પેરિસ ક્લાઈમેટ ચેન્જ દરમિયાન ભારતની પહેલમાં ૧૦૦થી વધુ દેશોનું ઈન્ટરનેશનલ સોલાર અલાયન્સ શરૂ કરાયું હતું. ભારતે સેક્ટરિયલ (ગુરુગાંવ, એનસીઆર દિલ્હી) માટે જમીન ફાળવી છે અને સેક્ટરિયલ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર માટે ૩૦ મિલિયન ડોલરનું યોગદાન આપવા કટિબદ્ધતા વ્યક્ત કરી છે. ભારતમાં પરમાણુ એકમો સ્થાપવા માટે નાગરિક પરમાણુ સહકારના કરારો સમાપનની નજીક છે અને આપણી મિશ્ર ઊર્જામાં સ્વચ્છ ઊર્જાનો હિસ્સો વધારવાના હેતુ

સાથે વિદેશમાંથી કુદરતી યુરેનિયમ ખરીદવાની નજીક છે.

પડોશી દેશો સાથે વિશ્વાસની ઊણપ દૂર કરવા, સંબંધો સુધારવા અને વૈશ્વિક ક્ષેત્રે વધુ વ્યાપક ભૂમિકા માટેની રાજનીતિ

દક્ષિણ એશિયા, દક્ષિણ પૂર્વ એશિયા, મધ્ય એશિયા, પશ્ચિમ એશિયા, અખાત, આફ્રિકા, એશિયા પેસિફિક સહિત સમગ્ર વિશ્વના બધા જ મહત્વપૂર્ણ પ્રદેશો સુધી ભારતે વૈશ્વિક રાજકીય પહોંચ લંબાવી છે. ભારત યુએન ઉપરાંત આસિઆન, ઈએએસ, નામ, જી-૨૦, બ્રિક્સ, એસસીઓ જેવા મહત્વપૂર્ણ પ્રાદેશિક જૂથો સાથે પણ સંકળાયેલું છે.

‘પહેલા પાડોશી’ એક મહત્વપૂર્ણ રાજકીય પહેલ છે અને નવા વડાપ્રધાન સત્તાવાર રીતે હોદ્દો સંભાળે તે પહેલાથી જ આ પહેલ હાથ ધરાઈ હતી. મે ૨૦૧૪માં શ્રી નરેન્દ્ર મોદીના વડાપ્રધાન તરીકેના શપથગ્રહણ સમારંભમાં બધા જ સાર્ક દેશોના વડાપ્રધાનો/પ્રમુખોની હાજરી આ બાબતના મહત્વને ખૂબ જ સારી રીતે રજૂ કરે છે. આ સાથે ભારતમાં એક નવી રાજકીય પહેલ શરૂ થઈ, જે પડોશી દેશો સાથે સાનુકૂળ સંબંધોનો ભારતનો આશય દર્શાવે છે. આ પહેલે પ્રાથમિક સંપર્ક સ્થાપવામાં મદદ પણ કરી, જેને પગલે પ્રાદેશિક અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિષદો દરમિયાન શ્રેણીબદ્ધ મુલાકાતો અને બેઠકો શરૂ થઈ હતી. પાકિસ્તાનના કિસ્સામાં વડાપ્રધાનનો શપથગ્રહણ સમારંભ બંને દેશો વચ્ચે લાંબા સમયથી અટકી ગયેલી ચર્ચા ફરી શરૂ કરવા માટે ખૂબ જ ઉપયોગી સાબિત થયો હતો. ભારતની ‘પહેલા પાડોશી’ની પહેલ ખૂબ જ સંતોષજનક ગણાવાઈ હતી. ભૂતાન અને બાંગ્લાદેશ સાથે આપણા સંબંધો સ્થિર અને સંતોષજનક છે. ભારત અને બાંગ્લાદેશ વચ્ચે માત્ર ૪,૦૯૬ કિ.મી.નો

જમીન સરહદ વિવાદ ઉકલ્યો નથી, પરંતુ તેનાથી સરહદનું વધુ અસરકારક સંચાલન કરી શકાશે. ૧૬૧ વસાહતોમાં વસતા ૫૦ હજારથી વધુ દેશવિહિન લોકોને કાયદેસર રીતે રાષ્ટ્રની ઓળખ મળી. નેપાળ સાથે પણ વિશ્વાસની ઊણપમાં ઘટાડો થયો છે. શ્રીલંકા અને માલદીવ્સ સાથે પણ આપણા સંબંધો સુધારવાનું શક્ય બન્યું છે. અફઘાનિસ્તાન સાથે વ્યૂહાત્મક ભાગીદારીને પુનઃ ઊર્જા મળી છે. કમનસીબે ભારતે અનેક લવચિકતા દર્શાવવા છતાં ભારત અને પાકિસ્તાનના સંબંધોમાં અત્યાર સુધી સ્પષ્ટપણે જોઈ શકાય તેવો કોઈ વિકાસ જોઈ શકાયો નથી. જોકે, એટલો સંતોષ માનવો પડે કે બંને દેશો વચ્ચે વાટાઘાટોના દરવાજા સંપૂર્ણપણે બંધ થયા નથી અને નજીકના ભવિષ્યમાં સંબંધો સુધારવાની આશા જીવંત રહી શકી છે.

પી-૫ : વડાપ્રધાન મોદીની યુએસએ, ચીન, યુકે, રશિયા અને ફ્રાન્સની મુલાકાતો બધા જ પી-૫ દેશો સાથે સંબંધોમાં પુનઃ શક્તિસંચાર કરવામાં મહત્વપૂર્ણ રહી છે અને આ દેશો સાથે બહુસ્તરીય સહકાર માટે પાયો રચાયો છે. મે ૨૦૧૪માં નવી દિલ્હીમાં સરકારના પરિવર્તન બાદ ભારત તેના જૂના સાથી રશિયા સાથેથી છેડો ફાડીને પશ્ચિમ (અમેરિકા) તરફ ઢળી રહ્યા હોવાના સમાચારો વચ્ચે ડિસેમ્બર ૨૦૧૫માં મોસ્કોની મુલાકાત ખૂબ જ મહત્વની હતી. આ મુલાકાત માત્ર રશિયાની ચિંતાઓનો ઉકેલ લાવવામાં સફળ નહોતી રહી, પરંતુ તેનાથી પારસ્પરિક વિશ્વાસ પુનઃ પેદા કરવામાં, બહુસ્તરીય વિશ્વમાં કામ કરતાં એકબીજાની જરૂરિયાતો સમજવામાં પણ મદદ મળી હતી.

પૂર્વ તરફી નીતિ (એક્ટ ઈસ્ટ પોલિસી) : ૧૯૯૦ના દાયકામાં પૂર્વ

તરફ જૂઓની નીતિ જાહેર થઈ હતી, જેને નવી સરકારે એક્ટ ઈસ્ટ પોલિસી (પૂર્વ તરફ કામની નીતિ)માં પરિવર્તિત કરી હતી. ભારત સરકારે આસિઆન સાથે આર્થિક સંબંધો સુધારીને આ દિશામાં મહત્વપૂર્ણ પગલું ભર્યું છે. ભારતે આસિઆન-ભારત સાયન્સ અને ટેકનોલોજી ડેવલપમેન્ટ ફંડ માટે ૧ મિલિયન ડોલરથી ૫ મિલિયન ડોલર ફાળવવા કટિબદ્ધતા દર્શાવી છે.

ટાપુઓ : દરિયાઈ સલામતિ અને હિંદમહાસાગરના અર્થતંત્રના પરિપ્રેક્ષ્યમાં માલદિવ્સ, શ્રીલંકા, મોરેશિયસ, સેસેલ્સ જેવા ટાપુ દેશો સાથેની રાજકીય પહેલ ખૂબ જ મહત્વની છે. ચીનના સ્ટ્રીંગ ઓફ પર્લ્સ સામે આ પગલાંને વ્યૂહાત્મક માનવામાં આવે છે.

અખાત અને પશ્ચિમ એશિયા/મધ્યપૂર્વના દેશો ભારતની ઊર્જા સલામતિ અને જે-તે દેશમાં વસતા ભારતીયોના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ખૂબ જ મહત્વના છે તેમજ આઈએસઆઈએસ જેવા હિંસક દળો તથા કટ્ટરવાદી તત્ત્વોની વૃદ્ધિના પગલે સલામતિના કારણોસર પણ આ દેશો સાથેના સંબંધો ભારત માટે મહત્વના છે. વડાપ્રધાનની ઓગસ્ટ ૨૦૧૫માં સંયુક્ત આરબ અમિરાત તથા આ વર્ષે એપ્રિલના પ્રારંભમાં સાઉદી અરબની મુલાકાત દરમિયાન આ મુદ્દાઓ તરફ ધ્યાન આપવામાં આવ્યું હતું. યુએઈની મુલાકાતથી દ્વિપક્ષીય સંબંધોને વધુ ગતિ મળી હતી અને બંને દેશો વચ્ચે વ્યાપક વ્યૂહાત્મક ભાગીદારીઓ થઈ હતી. સાઉદી અરબની મુલાકાતથી બંને દેશો વચ્ચેની વ્યૂહાત્મક ભાગીદારી વધુ મજબૂત બની છે. આ મુલાકાતમાં બંને દેશો વચ્ચે સંરક્ષણ સહકાર, ત્રાસવાદ સામે અભિયાન ખાસ કરીને અખાત અને હિંદમહાસાગરમાં દરિયાઈ સલામતિ તેમજ ત્રાસવાદીઓ

દ્વારા ટેકનોલોજીના દુરુપયોગના જોખમો સામે સાઈબર સિક્યોરિટી પર નોંધપાત્ર ભાર મૂકાયો હતો. વધુમાં બંને દેશો ત્રાસવાદ, મની લોન્ડરિંગ અને ત્રાસવાદને ધિરાણ સંબંધિત ગુપ્તચર માહિતી શેર કરવા પણ સંમત થયા હતા.

ભારત-આફ્રિકા ફોરમ (ઓક્ટોબર ૨૦૧૫) હેઠળ સૌપ્રથમ વખત આફ્રિકાના અન્ય દેશો અને નવી દિલ્હીની સરકારોના ૪૧ વડાઓ એક જ છત્ર હેઠળ આવ્યા છે. તેણે ભૂતકાળને જોડવાની ખૂબ જ સારી તક પૂરી પાડી અને સદીઓ જૂના સંબંધોને પુનર્જિવિત કર્યા તથા 'ડાયનેમિક અને ટ્રાન્સફોર્મેટિવ એજન્ડા'નું અનાવરણ કર્યું, જે ભારત અને આફ્રિકાને વધુ નજીક લાવશે તેવી અપેક્ષા સેવાય છે. 'દિલ્હી ડેક્લેરેશન ૨૦૧૫' ભારત-આફ્રિકાની ભાગીદારીમાં વિકાસ સહકારનું મહત્વ રજૂ કરે છે. ભારતે વિકાસ પ્રોજેક્ટ્સ માટે આગામી પાંચ વર્ષમાં ૧૦ અબજ ડોલરની કેડિટ લાઈન્સ, ૬૦૦ મિલિયન ડોલરની સહાય તેમજ ૫૦,૦૦૦ સ્કોલરશિપ્સની જાહેરાત કરી હતી. આ પહેલો આફ્રિકામાં ભારતની હાજરી વિસ્તારશે ઉપરાંત ભારત માટે વ્યાપક પ્રમાણમાં ગુડવીલ વધારશે અને આફ્રિકામાં ચીનની વધતી હાજરીનો સામનો કરશે.

મલ્ટિલેટરલ ફોરા : ભારત યુએન, જી-૨૦, આસિયાન, ઈએએસ, નામ, બ્રિક્સ, એસસીઓ સહિત અનેક અગ્રણી સંસ્થાઓ સાથે જોડાયેલું છે, જે આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે ભારતનો દરજ્જો વિકસાવવામાં મદદરૂપ થશે. ભારતે અનેક દેશોમાં ફેલાયેલા ત્રાસવાદ, વૈશ્વિક શાસન વ્યવસ્થામાં સુધારા, ક્લાઈમેટ ચેન્જ, પાઈરસી, સાઈબર સિક્યોરિટી, વૈશ્વિક વેપારની વાટાઘાટો અંગે ભારતના સાતત્યપૂર્ણ પ્રચારથી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે તેનો પ્રભાવ વધ્યો છે. શાંઘાઈ ઓપરેશન

ઓર્ગનાઈઝેશન (એસસીઓ)માં ભારતનો દરજ્જો ઓબ્ઝર્વરથી વધીને ફુલ મેમ્બરનો થઈ ગયો છે. એશિયા પેસિફિકમાં ભારતને એક મહત્વના સાથી તરીકે ઓળખ મળી છે, જે એપીઈસીમાં ભારતના સભ્યપદ માટે મળેલા ટેકામાં સ્પષ્ટરૂપે પ્રતિપાદિત થાય છે. વૈશ્વિક સ્તરની પરમાણુ નિકાસ નિયંત્રણ સંસ્થાઓ જેમ કે મિસાઈલ ટેકનોલોજી કંટ્રોલ રિજિમ (એમટીસીઆર), ન્યુક્લિયર સપ્લાયર્સ ગ્રૂપ (એનએસજી), ઓસ્ટ્રેલિયા ગ્રૂપ અને વાસેનાર એરેન્જમેન્ટમાં સભ્યપદની ભારતની માગને વધુ વ્યાપક સ્તરે ટેકો મળી રહ્યો છે. યુએન સલામતિ સમિતિના વિસ્તરણમાં ભારતને કાયમી સભ્યપદની માગને પણ ટેકો મળી રહ્યો છે. ભારત દ્વારા વૈશ્વિક ત્રાસવાદ પર રજૂ કરવામાં આવેલા કોમ્પ્રીહેન્સિવ કન્વેન્શનને યુએનજીએ દ્વારા વહેલી તકે અપનાવવાની ભારતની માગને વ્યાપક ટેકો મળી રહ્યો છે. સીઓપીર૧ ફાઈનલ ડોક્યુમેન્ટમાં ભારતના યોગદાનને સમગ્ર વિશ્વમાં વખાણવામાં આવ્યું હતું. ક્લાઈમેટ જસ્ટિસની કલ્પનાને જાળવી રાખવામાં આવી છે ત્યારે ક્લાઈમેટ ફાઈનાન્સ, ટેકનોલોજી ટ્રાન્સફર અને સમાન પરંતુ અલગ જવાબદારીના સિદ્ધાંતો માટે ભારતની દરખાસ્તનો અંતિમ દસ્તાવેજમાં સમાવેશ કરાયો છે. ગયા વર્ષે જુલાઈમાં રશિયન શહેર ઉફામાં ૭મી બ્રિક્સ સમિટમાં વડાપ્રધાન શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ 'દસ કદમ' અથવા ૧૦-પોઈન્ટ પ્રોગ્રામ સૂચવ્યો છે, જેમાં ટ્રેડ ફેર્સ, સ્પોર્ટ્સ, ફિલ્મ ફેસ્ટિવલ્સ, એગ્રીકલ્ચર, ઓડિટ વગેરે ક્ષેત્રોમાં ઈન્ટ્રા-રિજયન કો-ઓપરેશન માટે શ્રેણીબદ્ધ દરખાસ્તોનો સમાવેશ થાય છે. ૭મી બ્રિક્સ સમીટમાં ભારતની દરખાસ્ત પર ૧૦૦ અબજ ડોલરની ન્યૂ ડેવલપમેન્ટ બેન્કની રચના કરાઈ હતી અને વધુ

૧૦૦ અબજ ડોલરના મૂલ્યની કરન્સી રિઝર્વ પૂલ રખાઈ છે.

કનેક્ટિવિટી : સબ-રિજયોનલ અને રિજયોનલ ઈન્ટેગ્રેશનને પ્રોત્સાહન આપવા કનેક્ટિવિટી વધારવા રાજકીય પહેલો હાથ ધરાઈ છે, જેમાં ચિત્તગોંગ અને મોંગલા બંદરોના ઉપયોગ માટે બાંગ્લાદેશ સાથે કરાર, કોલકતા-ઢાકા-અગરતલા બસ સેવાની શરૂઆત, ભારત, ભુતાન, બાંગ્લાદેશ અને નેપાળ વચ્ચે મોટર વ્હિકલ્સ કરારનો સમાવેશ થાય છે. ભારત કેટલાક પ્રોજેક્ટ્સ માટે ૧ અબજ ડોલરની કેડિટ લાઈન્સ પૂરી પાડશે, જે ભારત અને આસિયાન દેશો વચ્ચે ડિજિટલ અને પ્રત્યક્ષ કનેક્ટિવિટીને પ્રોત્સાહન આપશે. આંતર સરકારી કરારથી ઈરાનમાં ચબહર બંદર વિકસાવવા ભારત સક્ષમ બનશે. ભારત, ઈરાન અને મધ્ય એશિયાને જહાજ-રેલવે-રોડ માર્ગે જોડતા આંતરરાષ્ટ્રીય ઉત્તર દક્ષિણ કોરિડોરના ઝડપી અમલ પર ભારતે ભાર મૂક્યો છે. વધુમાં ભારત-મ્યાનમાર-થાઈલેન્ડ હાઈવેને પણ ભારતે પ્રોત્સાહન આપ્યું છે, તેનાથી ભારત ઉત્તર-પૂર્વના દેશો સાથે જોડાઈ શકશે.

ટૂંકમાં સક્રિય અને વ્યવહારુ રાજનીતિથી છેલ્લા ૨૨ મહિના દરમિયાન રાષ્ટ્રીય મહત્વના શ્રેણીબદ્ધ પ્રોજેક્ટ્સને પ્રોત્સાહન મળ્યું છે અને તેણે વૈશ્વિક ક્ષેત્રે ભારતનું મહત્વ વધાર્યું છે તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય બાબતોમાં હકારાત્મક નોંધપાત્ર યોગદાન આપનાર એક મહત્વપૂર્ણ દેશ તરીકે વિદેશમાં ભારતની પ્રતિષ્ઠા અને દરજ્જો વધ્યા છે.

લેખક આર્મેનિયા અને જ્યોર્જિયા ખાતે ભારતીય રાજદૂત તરીકે રહી ચૂક્યા છે. તેઓ વિયેતનામાં સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ અને આંતરરાષ્ટ્રીય સંગઠન ખાતે ડેપ્યુટી પરમેનેન્ટ પ્રતિનિધિ તરીકે હતા.

કૌશલ્ય વિકાસ અને ખાતગી ક્ષેત્ર

પ્રમોદ ભાસીન

વર્ષ ૨૦૨૫ સુધીમાં ભારતની વસતિ વિશ્વની કુલ શ્રમિકોમાં ૩૫ ટકા હિસ્સો ધરાવતી હોવાનું અનુમાન છે. આ એક વિશાળ આર્થિક સંપત્તિ છે જે આપણી સૌથી મોટી ક્ષમતા બતાવે છે. આપણે આપણી ક્ષમતા અને લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે આ માનવ શક્તિનો ભરપૂર ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જોકે વિશાળ માનવ શક્તિના લાભો મેળવવા માટે આપણે મોટાપાયે કૌશલ્ય વિકાસ અને રોજગારના કાર્યક્રમો ચલાવવા પડશે. ગયા વર્ષ જુલાઈ મહિનામાં પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ સ્કીલ ઈન્ડિયા કાર્યક્રમ રૂ. ૧૫૦૦ કરોડના ખર્ચે શરૂ કર્યો હતો જેનો હેતુ દેશમાં વર્ષ ૨૦૨૨ સુધીમાં ૪૦ કરોડ લોકોને તાલીમ આપવાનો છે. આ અભિયાન માટે નેશનલ સ્કીલ ડેવલપમેન્ટ મિશન, નેશનલ પોલિસી ફોર સ્કીલ ડેવલપમેન્ટ અને પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના અને સ્કીલ લોન સ્કીમ યોજનાનો સમાવેશ થાય છે.

ઓ છો શ્રમિક ખર્ચ અને પ્રતિભાશાળી યુવાનો હોવાને કારણે ભારતમાં વિશિષ્ટ ફાયદો મળી રહ્યો છે. જે તેને જ્ઞાન આધારિત સમાજ તરીકે સ્પર્ધાત્મક અને વૈશ્વિક સ્થાન મેળવવામાં મદદરૂપ થાય છે. વર્ષ ૨૦૩૦ સુધીમાં ભારત એક ખૂબ જ મજબૂત કુશળ કારીગરોનું સ્થાન બનવા તરફ આગળ ધપી રહ્યો છે ત્યારે તેની ભવિષ્યની વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસને વેગ આપવા શિક્ષણ અને તાલીમ ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ જરૂરિયાત બની શકે છે. આ ઉપરાંત ભારતને સેવાના અર્થતંત્ર તરીકે વધુ પ્રભાવશાળી બનાવવા માટે ઉપલબ્ધ માનવશક્તિને કૌશલ્ય અને તાલીમ પૂરી પાડવી ખૂબ જ જરૂરી બની રહે છે અને આપણે એ પણ સમજવું પડશે કે એક દેશ તરીકે આપણે તેનું ધ્યાન રાખીને તેમાં રોકાણ કરવું પડશે. કૌશલ્ય વિકાસ અને તાલીમ ક્ષેત્રે ખૂબ જ ભાર મૂકવા છતાં દેશમાં આજે પણ કૌશલ્ય પ્રાપ્ત માનવ શક્તિબળની અછત છે. આથી જ દેશના સર્વગ્રાહી વિકાસમાં માનવ સંસાધન વિકાસનું મહત્વ સતત વધી રહ્યું છે.

વર્ષ ૨૦૨૫ સુધીમાં ભારતની વસતિ વિશ્વની કુલ શ્રમિકોમાં ૩૫ ટકા હિસ્સો ધરાવતી હોવાનું અનુમાન છે. આ એક વિશાળ આર્થિક સંપત્તિ છે જે આપણી

સૌથી મોટી ક્ષમતા બતાવે છે. આપણે આપણી ક્ષમતા અને લક્ષ્યને પ્રાપ્ત કરવા માટે આ માનવ શક્તિનો ભરપૂર ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જોકે વિશાળ માનવ શક્તિના લાભો મેળવવા માટે આપણે મોટાપાયે કૌશલ્ય વિકાસ અને રોજગારના કાર્યક્રમો ચલાવવા પડશે. ગયા વર્ષ જુલાઈ મહિનામાં પ્રધાનમંત્રી શ્રી નરેન્દ્ર મોદીએ સ્કીલ ઈન્ડિયા કાર્યક્રમ રૂ. ૧૫૦૦ કરોડના ખર્ચે શરૂ કર્યો હતો જેનો હેતુ દેશમાં વર્ષ ૨૦૨૨ સુધીમાં ૪૦ કરોડ લોકોને તાલીમ આપવાનો છે. આ અભિયાન માટે નેશનલ સ્કીલ ડેવલપમેન્ટ મિશન, નેશનલ પોલિસી ફોર સ્કીલ ડેવલપમેન્ટ અને પ્રધાનમંત્રી કૌશલ્ય વિકાસ યોજના અને સ્કીલ લોન સ્કીમ યોજનાનો સમાવેશ થાય છે. દેશમાં કૌશલ્ય વિકાસ ઉપર ખૂબ જ ધ્યાન આપવામાં આવી રહ્યું છે તેમાં કોઈ શંકા નથી. આમ છતાં વર્ષ ૨૦૨૨ સુધીમાં ૫૦ કરોડ કુશળતા પ્રાપ્ત માનવ શક્તિ બળ તૈયાર કરવાનો લક્ષ્યાંક પ્રાપ્ત કરવાનું કાર્ય અત્યંત પડકારજનક છે.

ભારતે ૧૧મી પંચવર્ષીય યોજના પહેલાં ક્યારેય પણ કૌશલ્ય વિકાસ ઉપર ધ્યાન આપ્યું નહોતું. તેને કારણે દેશમાં કુશળ માનવ શક્તિ બળમાં ખોટ પડી રહી છે.

ભારતમાં આર્થિક વિકાસ વધવાને પગલે કુશળતા પ્રાપ્ત માનવશક્તિ બળની

માગમાં ૧૦ ગણો વધારો થયો છે ત્યારે બીજી તરફ આખા દેશમાં તમામ ક્ષેત્રમાં કુશળ શ્રમિકોની ખોટ વર્તાઈ રહી છે. આપણા દેશમાં આજના સમયમાં સૌથી મોટી સમસ્યા નોકરીઓની અછતની નથી, પરંતુ કામ કરવા યોગ્ય કુશળ કારીગીરીની ખામી છે જે ઝડપથી વિકસી રહેલા ઉદ્યોગો સાથે તાલીમથી સાધી શકે. ભારતના નોકરીના બજારમાં દર વર્ષે ૩૦ લાખ સ્નાતક ઉમેદવારો નોકરીની તલાશમાં આવે છે જેમાંથી માત્ર પાંચ લાખ લોકો જ નોકરી માટે યોગ્ય હોય છે. જ્યારે માહિતી ટેકનોલોજી, બીએફએસઆર હેલ્થકેર ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, રિટેઈલ, ઓટો અને કન્સ્યુમર ડ્યુરેબલ જેવા અનેક ક્ષેત્રોમાં માનવ શક્તિની મોટી ખોટ વર્તાઈ રહી છે.

તાજેતરના આંકડાઓ મુજબ દેશમાં ૧૦ પુખ્ત વ્યક્તિઓમાંથી માત્ર એક જ વ્યક્તિએ કોઈ વ્યાવસાયિક તાલીમ મેળવી હોય છે. નેશનલ સેમ્પલ સર્વેની કચેરી દ્વારા શિક્ષણ અને વ્યાવસાયિક તાલીમ અંગેના વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ના આંકડાઓ બહાર પડ્યા છે. તેમાં આ પ્રમાણે જણાવાયું છે. આ આંકડાઓ મુજબ ૧૫થી ૫૯ વર્ષની વય જૂથમાં માત્ર ૨.૨ ટકા લોકોએ સ્વીકાર્યું હતું કે તેમણે કોઈ વિધિસર વ્યાવસાયિક તાલીમ મેળવી છે. જ્યારે ૮.૬ ટકા લોકોએ એવું સ્વીકાર્યું હતું કે તેમણે કોઈ અવિધિસરની વ્યાવસાયિક તાલીમ મેળવી છે.

આ ઉપરાંત જ્યારે આંકડાઓ પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યા હતા તે વર્ષ ૨૦૦૪-૦૫ અને વર્ષ ૨૦૧૧-૧૨ સુધીમાં વ્યાવસાયિક-તાલીમના દરમાં ભાગ્યે જ કોઈ સુધારો નોંધાયો હતો. આ પહેલાં નેશનલ સ્કીલ ડેવલપમેન્ટ કો-ઓર્ડિનેશન બોર્ડની પણ રચના કરવામાં આવી હતી.

આજે ભારત વિશ્વમાં ૧૫થી ૫૯ વર્ષની વયજૂથમાં સૌથી વધુ કામકાજ વ્યક્તિઓ ધરાવતો દેશ બનવા છતાં દેશના વિકાસમાં વસતિના આ જૂથનું કૌશલ્ય ખૂબ જ મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. એ ખૂબ જ જરૂરી છે કે આ વયજૂથના લોકોને વધુ ઉત્પાદક બનાવવા માટે તેમને પૂરતી કૌશલ્ય તાલીમ પૂરી પાડવામાં આવે.

હાલનું વ્યાવસાયિક શિક્ષણ માગ આધારિત મોડેલ બની ગયું છે. સરકાર દ્વારા કેટલાક મહત્વાકાંક્ષી કૌશલ્ય વિકાસના કાર્યક્રમોને પગલે હવે ભારતમાં કૌશલ્યનું માળખું વિકસાવવામાં ખાનગી ક્ષેત્ર મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે. મોટાપાયે રોજગાર સર્જનાર અને નોકરીઓ પૂરી પાડનાર તરીકે ખાનગી ક્ષેત્રનાં મોટા પાયે ગુણવત્તાસભર, અને કાયમી કૌશલ્ય વિકાસ કાર્યક્રમ હાથ ધરીને તેને માત્ર સંગઠિત જ નહીં, પરંતુ અસંગઠિત ક્ષેત્રમાં પણ જીવન નિર્વાહની સમસ્યા સાથે જોડી શકે છે.

જોકે, ખાનગી ક્ષેત્રમાં કેટલાક ગણતરીના ઉદ્યોગગૃહોને બાદ કરતાં બાકીના ક્ષેત્રએ આપણા કાર્યબળને તાલીમબદ્ધ કરવા પાછળ ખાસ ઉલ્લેખનીય રોકાણ કર્યું નથી. જ્યાં વ્યાવસાયિક તાલીમની ખૂબ જ જરૂરિયાત છે તેથી વિશ્વના મોટા ભાગના દેશોમાં ખાનગી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોએ વ્યક્તિગત રીતે જ નહીં, પરંતુ સામૂહિક રીતે પણ કૌશલ્ય વિકાસમાં મહત્વપૂર્ણ યોગદાન પૂરું પાડ્યું છે.

આ ક્ષેત્રમાં ખાનગી ક્ષેત્રને ભજવવાની કેટલીક ખાસ ભૂમિકાઓ છે. જેમાં કૌશલ્ય પ્રાપ્ત માનવ શક્તિના ખરીદાર તરીકે ગુણવત્તા જ્ઞાનના બિનનફાકારક સુવિધા પૂરી પાડનાર તરીકે અને શિક્ષણ પૂરું પાડતાં નફાકારક ઉદ્યોગ

તરીકેનો સમાવેશ થાય છે.

ગ્રાહક તરીકેની તેની પ્રથમ ભૂમિકામાં ખાનગી ક્ષેત્ર પહેલાં ઉપલબ્ધ માનવ શક્તિની તાલીમ પૂરી પાડીને અને પછી તેને રોજગાર પૂરો પાડીને ઉલ્લેખનીય ફાયદો મેળવી શકે છે. બિનનફાકારક સુવિધા પૂરી પાડનાર તરીકે ખાનગી ક્ષેત્રની અને ઉદ્યોગ ભંડોળ અને રોકાણ પૂરું પાડીને સમાજને કંઈક પાછું આપી શકે છે. જ્યારે નફો કમાતા ઉદ્યોગ તરીકે તેઓ શાળા, કોલેજ, યુનિવર્સિટીઓ અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓને બાંધકામ અને માળખાકીય સુવિધા ખાસ શિક્ષા અને તાલીમ પૂરી પાડી શકે છે. ભારતને કૌશલ્ય સંપન્ન ભૂમિ બનાવવા માટે ખાનગી ક્ષેત્ર પાસે અનેક રસ્તાઓ છે.

ખાનગી ક્ષેત્ર અહીં વધુ સારા કૌશલ્યથી તાલીમબદ્ધ માનવબળ તૈયાર કરીને ઉદ્યોગોની કૌશલ્ય પ્રાપ્ત માનવબળની માગને પહોંચી વળવામાં મદદરૂપ થઈ શકે છે. ખાનગી ક્ષેત્રમાં પગારથી, કોન્ટ્રેક્ટથી, દૈનિક ભથ્થાંથી અને કંપનીમાં સમાવી લેવા જેવા વિવિધ પ્રકારની રોજગારી પૂરી પડતી હોવાથી તેમને રોજગારની માગણીનો ખ્યાલ હોવાથી તે પ્રમાણે તે માનવશક્તિને તાલીમબદ્ધ કરી શકે છે. જેથી તેમને તેની જરૂરિયાત મુજબનું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત-તાલીમબદ્ધ માનવબળ મળી રહે. વિવિધ કાર્ય માટે જરૂરી વિશેષ તાલીમ પગાર પ્રમાણેનું કામ અથવા કામની જગ્યાના પ્રમાણમાં માનવબળને ઉદ્યોગની જરૂરિયાત મુજબ તાલીમબદ્ધ ઉદ્યોગની માગને સંતોષવા- કુશળ, નિષ્ણાત અને પ્રતિભાસંપન્ન માનવ શક્તિ બળનું પુલ ઊભું કરી શકાય છે. તેનાથી કૌશલ્ય અને કામના પ્રકાર વચ્ચેની હાલની અસમાનતા પણ દૂર કરી શકાય છે.

ગુણવત્તા અને ઔદ્યોગિક માપદંડોની સ્થાપના કરવી

ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા વિવિધ નોકરીઓ કે કામ માટે જરૂરી કૌશલ્યના પ્રકારને ઓળખીને અને કામ માટે જરૂરી કૌશલ્ય અને તેમાં રહેલી ખામીને દૂર કરવા વિવિધ તાલીમ કાર્યક્રમો દ્વારા નિશ્ચિત માપદંડોની સ્થાપના કરી શકે છે. તેનાથી નેશનલ ઓક્યુપેશન સ્ટાન્ડર્ડ્સ (NDS) અને નવી નોકરીઓની ભૂમિકાઓ અંગે માપદંડોને પ્રસ્થાપિત કરી શકાય છે.

તાલીમ પૂરી પાડનારાઓ સાથે વ્યૂહાત્મક ભાગીદારી

ખાનગી ક્ષેત્રમાં દરેક કંપની કે ઉદ્યોગો પાસે જરૂરી પહોંચ, માહિતી કે નિષ્ણાતો હોતા નથી કે જેથી તેઓ પોતાના જ તાલીમ કાર્યક્રમોનું નિર્માણ કરી શકે. આવા ખાનગી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગોએ સામેથી પહેલ કરીને તાલીમ પૂરી પાડનારાઓ સાથે જોડાણ કરવું જોઈએ જેથી ભવિષ્યમાં તેમની કુશળ માનવ શક્તિની જરૂરિયાતને સંતોષી શકાય અને પોતાની જરૂરિયાત મુજબ પ્રતિભાઓ સતત મળતી રહે. રોજગાર તાલીમ અને એપ્રેન્ટિસશિપ પૂરી પાડતી ઔદ્યોગિક કંપનીઓ

કોઈ પણ પસંદગીના કૌશલ્યમાં વધુ ઉચ્ચ કક્ષાનું જ્ઞાન કે કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રેક્ટિકલ અનુભવ કે ઉદ્યોગોમાં કામ કરવું ખૂબ જ જરૂરી બની રહે છે. આ માટે ખાનગી ક્ષેત્રએ કાર્યની સાથે તાલીમ એપ્રેન્ટિસશિપની તકો દ્વારા મોટી સંખ્યામાં તાલીમ આપવા માટે પોતાના ઉદ્યોગોના દરવાજા ખુલ્લા રાખવા જોઈએ.

વ્યાવસાયિક શિક્ષણ અને તાલીમ માટે ખાનગી ક્ષેત્ર પાસે વિપુલ પ્રમાણમાં ભંડોળ ઉપલબ્ધ હોય છે. સામાજિક જવાબદારી માટેના ૨ ટકા ફરજિયાત ભંડોળનો ખાનગી ક્ષેત્ર દ્વારા કૌશલ્ય

વિકાસ તાલીમ કાર્યક્રમમાં સર્જનાત્મક રીતે ઉપયોગ કરી શકે છે.

તાલીમ માટેના માળખામાં રોકાણ

તાલીમ પૂરી પાડનાર સંસ્થાઓ સાથે ભાગીદારી કરીને કંપનીઓ કૌશલ્ય તાલીમ અને અન્ય માળખાકીય સુવિધાઓમાં પોતાના ભંડોળનું રોકાણ કરી શકે છે. આવી કંપનીઓ સામાન્ય રીતે ખૂબ જ મોંઘા કે ખર્ચાળ એવા સાધનો કે તાલીમ પ્રયોગશાળામાં પણ ભંડોળ રોકી શકે છે.

સેક્ટર્સ સ્કીલ્સ કાઉન્સિલ્સ (SSC), તાલીમ પૂરી પાડનારાઓ ઔદ્યોગિક તાલીમ સંસ્થાઓ અને સરકારી સંસ્થાઓ વ્યૂહાત્મક ભાગીદારીઓ દ્વારા ખાનગી ક્ષેત્ર કૌશલ્ય વિકાસની કોઈ પણ પહેલમાં મહત્વપૂર્ણ પ્રભાવ પાડી શકે છે.

સેવા આધારિત અર્થતંત્રની સાથે ગુણવત્તાયુક્ત માનવ મૂડીને આપણી સ્પર્ધાત્મકતાની મુખ્ય ધારા બનાવવા માટે કૌશલ્યયુક્ત માનવ શક્તિ હોવી એ આપણા માટે ખૂબ જ જરૂરી છે. કૌશલ્ય અને શિક્ષણ એ કોઈ પણ શીખનાર વ્યક્તિને રોજગાર પ્રાપ્તિની તકો વધારવા માટે ખૂબ જ મહત્વપૂર્ણ છે. ભારતની સ્પર્ધાત્મકતાને વધારવા માટે જ્ઞાન અને કૌશલ્ય પ્રાપ્ત શ્રમિકો રાષ્ટ્રીય કક્ષાએ ઉત્પાદકતા વધારવામાં યોગદાન આપે છે. અનેક પ્રકારના આર્થિક સુધારાઓ, નીતિઓમાં ફેરફારો અને ભંડોળની વધુ ફાળવણી સાથે સરકારના સ્પષ્ટ પ્રયાસોથી દેશ જ્ઞાનના સ્વર્ગમાં રૂપાંતરિત થાય તેવી પૂરી સંભાવના છે. બરાબર એ જ સમયે ખાનગી ક્ષેત્રની ભાગીદારી અને ભૂમિકા પણ આપણે નકારવી જોઈએ નહીં અને સરકારના આ મહત્વાકાંક્ષી કાર્યક્રમને ખાનગી ક્ષેત્રની કંપનીઓનો પણ ભરપૂર ટેકો મળવો જ જોઈએ.

હવે એ સમય આવી ગયો છે કે દેશની ખાનગી ક્ષેત્રની કંપનીઓ સાથે મળીને કામ કરે અને સરકારના મહત્વપૂર્ણ અભિયાનને વધુ આગળ ધપાવે, આપણા દેશની વસતિ વિશ્વને માનવશક્તિ બળ પૂરું પાડવામાં આપણને ખૂબ જ સશક્ત બનાવી શકે છે, પરંતુ તે ત્યારે જ શક્ય બનશે જ્યારે ખાનગી ક્ષેત્ર અને સરકાર વચ્ચે શ્રેષ્ઠ ભાગીદારી ઊભી કરવામાં આવે. હજુ આપણે આ દિશામાં લાંબી મજલ કાપવાની બાકી છે, પરંતુ સાથે મળીને આપણે આપણી આ નબળાઈને ભારતની મોટી સફળતા અને શક્તિમાં રૂપાંતરિત કરી શકીએ તેમ છીએ.

લેખક જેનપેક્ટના પૂર્વ સી.ઈ.ઓ. તથા અધ્યક્ષ છે. તેઓ નાણાકીય સેવામાં અને ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે બહોળો અનુભવ ધરાવે છે. શ્રી ભાસીન એન.ડી.ટીવી અને બેંક ઓફ ઈન્ડિયા અને નાસકોમમાં બોર્ડ મેમ્બર છે.

યોજના
વાંચો
યોજના
વંચાવો
યોજના
વસાવો

યુનિવર્સલ હેલ્થ કવરેજ : સક્ષમ વિકાસ તરફનું એક પગલું

ડૉ. શંકર પ્રિન્જા

જાહેર સ્વાસ્થ્ય સેવાના તંત્રને નવેસરથી ગોઠવવાની પણ જરૂર છે અને વર્ષો જૂના નિયમો તથા કાર્યપ્રણાલીમાં પણ સુધારો કરવો જોઈએ, જેમાં છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં કોઈ સુધારો કે તેની સમીક્ષા કરાઈ નથી. વસતિ, સામાજિક પરિવર્તનના પગલે વસતિની જરૂરિયાતો પણ બદલાઈ છે. સ્વાસ્થ્ય તંત્રમાં પણ આ જરૂરિયાતો અનુસાર પરિવર્તન જરૂરી છે.

૨૧ મી સદીની શરૂઆતમાં સમગ્ર વિશ્વે ૮ મિલિનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (એમડીજી) ૧ ની સિદ્ધિ હાંસલ કરવા માટેની કામગીરી હાથ પર લીધી હતી. સપ્ટેમ્બર ૨૦૦૦માં સંયુક્ત રાષ્ટ્રની મિલેનિયમ બેઠકમાં ૧૯૧ દેશોએ ૧૫ વર્ષની સૂચિત યોજના સાથે આ એમડીજીએસ અપનાવ્યા હતા. ૨૧ ટાર્ગેટ્સ અને ૬૦ સૂચકાંકો સાથે ૮ પાયાના, પરિણામલક્ષી અને નિશ્ચિત સમય આધારિત લક્ષ્યાંકોએ ગરીબી અને ભૂખમરા નાબૂદી, સાક્ષરતા દરમાં સુધારા, સ્વાસ્થ્ય સારવાર પર ધ્યાન કેન્દ્રીત કરવા અને પર્યાવરણીય ટકાઉ ક્ષમતા સાથે લૈંગિક સમાનતા પર ભાર આપવા મારફત માનવ વિકાસ બાબતે ધરમૂળથી પરિવર્તન લાવી દીધું છે.^૧

વર્ષ ૨૦૧૫માં એમડીજીએસના અંત સાથે પોસ્ટ - ૨૦૧૫ના ડેવલપમેન્ટ એજન્ડાનો નવો યુગ શરૂ થયો છે, જેમાં સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ (એસડીજી)ની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરાઈ છે.^૨ તેમાં અત્યંત મહત્વાકાંક્ષી ૧૭ ગોલ્સ અને ૧૬૯ ટાર્ગેટ્સ નિશ્ચિત કરાયા છે, જેમાં ત્રીજો ગોલ સ્વાસ્થ્ય સંબંધી છે. વિશેષરૂપે સ્વાસ્થ્ય પરનો ગોલ ૩ સ્વાસ્થ્યપૂર્ણ જીવન અને બધા જ બાળકો તથા બધી જ વયજૂથના લોકો માટે

સુખાકારીને પ્રોત્સાહન આપવા પર ભાર મૂકે છે. ગોલ ૩માં ૧૩ ટાર્ગેટ્સનો સમાવેશ કરાયો છે. આ લક્ષ્યાંકોના સૂચકાંકો તૈયાર કરવાની પ્રક્રિયા હાલ ચાલી રહી છે અને આગામી કેટલાક મહિનામાં તે પૂરા થઈ જાય તેવી સંભાવના છે. એસડીજીના ટાર્ગેટ ૩.૮માં બધા માટે નાણાકીય જોખમના સંરક્ષણ, ગુણવત્તાપૂર્ણ આવશ્યક સ્વાસ્થ્ય સારવારની સુવિધાઓ, દવાઓ અને રસીઓ સહિત યુનિવર્સલ સ્વાસ્થ્ય કવરેજનો સમાવેશ થાય છે. (જુઓ ચિત્ર-૧)

આ બધા જ વૈશ્વિક ડેવલપમેન્ટ્સના પગલે ભારત સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રમાં પગલાંના સંબંધમાં ખૂબ જ મહત્વના સ્થળે આવીને ઊભું છે. આ દસ્તાવેજમાં એસડીજીએસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં યુએચસી માટે તાજેતરના ડેવલપમેન્ટ્સ, ભારતમાં તાજેતરની નીતિઓમાં યુનિવર્સલ હેલ્થ કવરેજ (યુએચસી)ની સ્થિતિ તથા ભારત માટે આગાળાની સમીક્ષા કરાઈ છે.

યુનિવર્સલ હેલ્થ કવરેજ

વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા (ડબ્લ્યુએચઓ) દ્વારા કલ્પના કરવામાં આવેલ યુનિવર્સલ હેલ્થ કવરેજમાં નાણાકીય બાબતની ચિંતા કર્યા વિના બધા જ જરૂરિયાતમંદોને ગુણવત્તાપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સેવા પૂરી પાડવાની જોગવાઈનો ઉલ્લેખ કરાયો છે.^૩ યુએચસીની કલ્પના સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રની

ચિત્ર-૧ : સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ ૩ અને તેના ટાર્ગેટ્સ

SDG 3: Ensure healthy lives and promote well-being for all at all ages		
Target 3.8: Achieve universal health coverage, including financial risk protection, access to quality essential health-care services, medicines and vaccines for all		
MDG unfinished and expanded agenda	<p>3.1: Reduce maternal mortality</p> <p>3.2: End preventable newborn and child deaths</p> <p>3.3: End the epidemics of HIV, TB, malaria and NTD and combat hepatitis, waterborne and other communicable diseases</p> <p>3.7: Ensure universal access to sexual and reproductive health-care services</p>	<p>3.4: Reduce mortality from NCD and promote mental health</p> <p>3.5: Strengthen prevention and treatment of substance abuse</p> <p>3.6: Halve global deaths and injuries from road traffic accidents</p> <p>3.9: Reduce deaths and illnesses from hazardous chemicals and air, water and soil pollution and contamination</p>
	New SDG 3 targets	SDG3 means of Implementation targets
		<p>3.a: Strengthen implementation of framework convention on tobacco control</p> <p>3.b: Provide access to medicines and vaccines for all, support R&D of vaccines and medicines for all</p> <p>3.c: Increase health financing and health workforce in developing countries</p> <p>3.d: Strengthen capacity for early warning, risk reduction and management of health risks</p>
Interactions with economic, other social and environmental SDGs and SDG 17 on means of implementation		

નીતિઓ માટે નવી નથી ત્યારે વર્ષ ૧૯૪૬માં સર જોસેફ ભોરેના અધ્યક્ષપદે ‘હેલ્થ સર્વે એન્ડ ડેવલપમેન્ટ કમિટી’એ પણ બધા જ જરૂરિયાતમંદોને વ્યાજબી અને મફત સ્વાસ્થ્ય સુવિધા પૂરી પાડવાની જોગવાઈની જાહેરાત કરી હતી.^૪ એ જ રીતે વિવિધ નીતિઓ અને યોજનાઓનો યુએચસીના હેતુમાં સમાવેશ કરાયો હતો.^{૫-૬}

જોકે, તેમાં કેટલીક નવીનતાઓનો સમાવેશ કરાયો છે, જેમાં યુએચસીની કલ્પનાને સ્પષ્ટ રીતે પુનઃ વ્યાખ્યાયિત કરાઈ છે. તેના લક્ષ્યાંક પર નવું બળ પૂરું પાડવા ઉપરાંત તેણે સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓની ભૂમિકા અને તે રીતે તેની કાર્યક્ષમતા અંગેની આપણી માન્યતા બદલી નાંખી છે. સૌપ્રથમ તેના અભિગમની દૃષ્ટિએ સ્વાસ્થ્ય તંત્ર પ્રજોત્પાદન, માતૃત્વ અને નીઓનેટલ સ્વાસ્થ્ય સુવિધાઓ પૂરી પાડવાની જોગવાઈ અંગે વધુ પડતી તૈયારી કરી છે. છેલ્લા ૧૧ ડેવલપમેન્ટ પ્લાન્સની સમીક્ષા આ નિવેદનની જુબાની સમાન છે. સ્વાસ્થ્ય તંત્રની કામગીરીની સમીક્ષા હંમેશા પ્રસૂતિ

પહેલાંની સારવાર અને રસીકરણની જોગવાઈને આવરી લેવાના સંદર્ભમાં કરાતી હતી. તેનાથી વિપરિત પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્ર અથવા જિલ્લા હોસ્પિટલમાં ક્લિનિકલ ડોક્ટરની કામગીરીનું ક્યારેય મૂલ્યાંકન થતું નહોતું. અગાઉનો અભિગમ સંપૂર્ણપણે અયોગ્ય હતો ત્યારે પાંચ વર્ષથી ઓછી વય જૂથના બાળકો અને બાળકને જન્મ આપનારી મહિલાઓના ઊંચા મૃત્યુ દરે આ સમસ્યા પ્રત્યે ધ્યાન ખેંચ્યું છે. જોકે, યુએચસી પર નવેસરથી અપાયેલા બળથી સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત સામાન્ય સારવારની જોગવાઈને પણ સમાન મહત્વ આપ્યું છે. આ સારવાર ઉચ્ચ ગુણવત્તાવાળી હોય છે તેમજ તેને મેળવવામાં નાણાકીય સમસ્યા પણ નડતી નથી. તાજેતરની ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં તે બાબતનું સ્પષ્ટપણે પ્રતિબિંબ પડે છે, જે રાજ્યોને જિલ્લા સ્તરે વિવિધ વ્યૂહરચનાઓનો અમલ કરવા અને સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ પૂરી પાડવા પાઈલોટ પ્રોજેક્ટ્સ હાથ ધરવા વિનંતી કરે છે.^૬

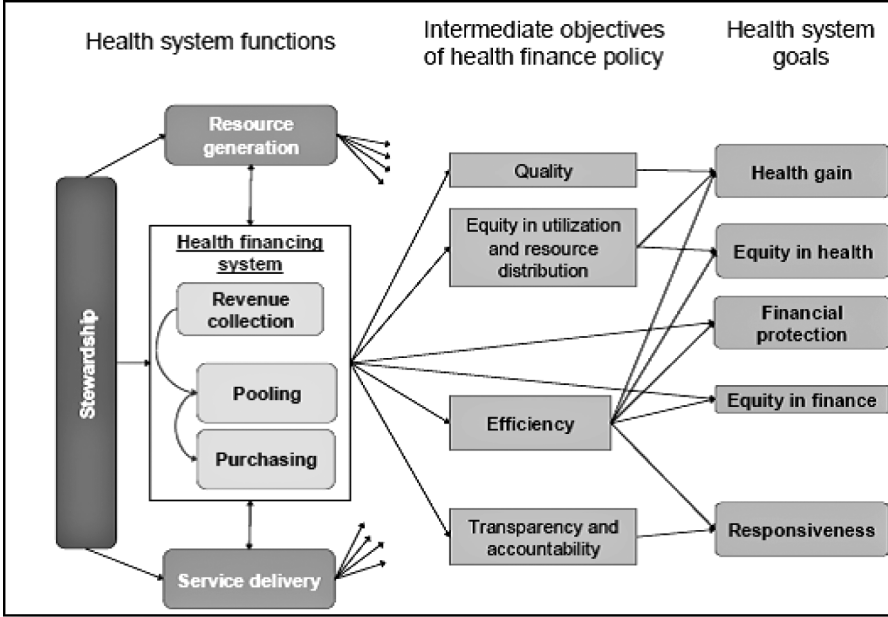
બીજું, સ્વાસ્થ્ય સેવાઓના ઈચ્છિત

કવરેજને હાંસલ કરવાના સંદર્ભમાં સ્વાસ્થ્ય સંબંધિત તંત્રની કામગીરીની હંમેશા પરંપરાગત રીતે સમીક્ષા હાથ ધરવામાં આવે છે. સૌપ્રથમ વખત ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજનામાં ભ્રષ્ટાચારમાં નોંધપાત્ર ઘટાડાના સંકેત જોવા મળ્યા છે.

ત્રીજું, યુએચસી વિવરણ સ્વાસ્થ્ય તંત્રના સંચાલન અને તેની કામગીરી માટે નિશ્ચયાત્મક બાબત એવા ધિરાણના મહત્વ પર ધ્યાન ખેંચે છે. સ્વાસ્થ્ય તંત્ર માટેના સંશોધનો જે રીતે એકત્ર કરવામાં આવે છે અને અંતે ખરીદી કરવામાં આવે છે તેની આ સેવાઓનો ઉપયોગ કરનાર વ્યક્તિઓ અને જાહેર સબસિડીનો નોંધપાત્ર હિસ્સો મેળવનારા પર નોંધપાત્ર રીતે બોજારૂપ બને છે.^૭ વધુમાં સ્વાસ્થ્ય તંત્રની કાર્યક્ષમતા સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રના ધિરાણની પ્રકૃતિ પર નિશ્ચિત છે. ઉદાહરણરૂપે, સ્વાસ્થ્ય સુવિધા પૂરી પાડનાર તેમના ઈન્સેન્ટિવ્સના કામ પર ચૂકવણી કરે છે. (જુઓ ચિત્ર-૨)

યુએચસીની કલ્પના આપણા માટે નવી નથી ત્યારે તે સ્વાસ્થ્ય તંત્રમાં તેના અમલ માટે કેટલીક નવીનતા અને લાભો લઈ આવી છે. તેથી એ બાબત આશ્ચર્યજનક નથી કે યુએચસી હાંસલ કરવામાં એસડીજીએસનું વિશેષ મહત્વ છે. કેટલાક લોકો પોસ્ટ ૨૦૧૫ - મિલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ ફેમવર્કના નિરીક્ષણ માટે ઓવરઆર્થિંગ ગોલ તરીકે યુનિવર્સલ હેલ્થ કવરેજના સમાવેશની ભલામણ કરે છે.^૮ અંતે ‘બધા લોકો માટે સલામત, અસરકારક, ગુણવત્તાપૂર્ણ અને પરવડે તેવી આવશ્યક દવાઓ અને રસીઓની ઉપલબ્ધતા, નાણાકીય જોખમ સામે રક્ષણ સહિતના યુનિવર્સલ હેલ્થ કવરેજની સિદ્ધિને’ સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ કહે છે. તેમાં સિંગલ ઓવર આર્થિંગ

ચિત્ર-૨ : સ્વાસ્થ્ય તંત્રની કામગીરી અને લક્ષ્યાંકો

સ્ત્રોત : (કુટિંગન ૨૦૦૮)

મોનિટરિંગ હેલ્થ ઈન્ડિકેટર તરીકે યુનિવર્સલ હેલ્થ કવરેજના લક્ષ્યાંકની સિદ્ધિનો સમાવેશ થતો નથી ત્યારે તે હાંસલ કરવા પર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરવું જોઈએ. પરિણામે કેવી રીતે તે હાંસલ કરી શકાશે તે અંગે ચર્ચા કરવી ખૂબ જ મહત્વની છે.

ભારતમાં યુનિવર્સલ હેલ્થ કવરેજ હાંસલ કરવા કેટલીક નીતિઓ બનાવાઈ છે. તાજેતરમાં ૨૦૧૧માં હાઈ લેવલ એક્સપર્ટ ગ્રૂપની રચના કરવામાં આવી હતી, જેના અહેવાલને ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજનાનો મુસદ્દો બનાવતી વખતે ધ્યાનમાં લેવાયો હતો. આ પહેલાં પણ ભારત સરકારે જાહેર ધિરાણ સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજનાઓની રજૂઆત મારફત સ્વાસ્થ્ય સેવાઓ માટેનું કવરેજ વિસ્તારવાનું શરૂ કર્યું છે.^૯ આંધ્ર પ્રદેશમાં રાજ્ય આરોગ્યશ્રી સ્કીમ (આરએસએસ) આવી જ એક પ્રારંભિક યોજના હતી, જે હાઈ-એન્ડ ટેરીટરી કેરની જોગવાઈઓ પર પ્રારંભિક

રીતે કામગીરી હાથ ધરે છે. તેને પગલે ભારત સરકારની રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજના (આરએસબીવાય) હાથ ધરાઈ હતી. એ જ રીતે અન્ય રાજ્ય સરકારોએ પણ તેમની પોતાની કેટલીક યોજનાઓ શરૂ કરી છે અથવા વર્તમાન આરએસબીવાય યોજનાના કવરેજમાં કેટલાક લાભ વધાર્યા છે. જરૂરિયાતમંદોને ગુણવત્તાપૂર્ણ સ્વાસ્થ્ય સેવા પૂરી પાડવાની દૃષ્ટિએ પ્રવર્તમાન પુરવઠા આધારિત ભંડોળની જાહેર સ્વાસ્થ્ય સેવા પૂરી પાડતા તંત્રની નિષ્ફળતાના પગલે માગ આધારિત ધિરાણ તંત્રની રજૂઆત માટેની પ્રેરણા મળી છે. આ સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજનાઓ સાથે સામાન્ય વસતિમાં સ્વાસ્થ્ય વીમાનું કવરેજ ૩ ટકાથી વધારીને વર્તમાન ૧૫ ટકા જેટલું કરવામાં આવ્યું છે.^{૯-૧૦}

બીજું, ભારત સરકારે પણ ૨૦૦૫માં રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ સ્વાસ્થ્ય મિશન (એનઆરએચએમ)ની રચનામાં જાહેર સ્વાસ્થ્ય સેવામાં માળખાગત સુધારાનો

કાર્યક્રમ પણ શરૂ કર્યો છે, જે હવે રાષ્ટ્રીય સ્વાસ્થ્ય મિશન તરીકે ઓળખાય છે. અગાઉના ગ્રામ્ય આધારિત કાર્યક્રમમાં શહેરી ઘટકના સમાવેશ બાદ તેનું નામ બદલાયું છે.^{૧૧} એનએચએમ સ્વાસ્થ્ય સેવાની સંસ્થાઓ, તેની ધિરાણ અને સંચાલન વ્યવસ્થામાં અનેક મહત્વપૂર્ણ ફેરફાર મારફત પદ્ધતિસર પબ્લિક હેલ્થ ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર, માનવ સ્ત્રોત અને પુરવઠાની ક્ષમતા વધારશે. ઉપરાંત મેનેજમેન્ટ ઈન્ફર્મેશન અને પુરવઠા મેનેજમેન્ટ સિસ્ટમ્સ પણ મજબૂત બનાવશે.

એસડીજીએસના પરિપ્રેક્ષ્યમાં યુએચસી તરફ આગળ વધવા માટે દેશને યોજનાની જરૂર છે તેવા સંજોગોમાં જાહેર ધિરાણ સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજના અથવા પુરવઠા આધારિત મજબૂત પબ્લિક સેક્ટરના માર્ગે આગળ વધવું તે ચર્ચા અનિવાર્ય છે. પરિણામે આ પ્રત્યેક વ્યૂહરચનાઓના અમલને સમજવું ખૂબ જ મહત્વનું છે.

આ અસરોને સમજવા માટે ભૂતકાળમાં આ લક્ષ્યાંકો હાંસલ કરવામાં આ બંને અભિગમોની ક્ષમતાના પુરાવાઓની સમીક્ષા કરી શકાય છે. તાજેતરમાં હિમાચલ પ્રદેશમાં નીતિઓની માહિતી પૂરી પાડવા જાહેર ધિરાણ સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજનાઓની પદ્ધતિસરની સમીક્ષા હાથ ધરાઈ હતી.^{૧૨} ભારતમાંથી નિયંત્રિત ગ્રૂપ સાથે અસરોના કુલ ૧૪ મૂલ્યાંકન અભ્યાસ હાથ ધરાયા હતા, જેમાં રાષ્ટ્રીય અથવા રાજ્ય સ્તરે જાહેર ભંડોળથી ચાલતી વીમા યોજનાઓનું મૂલ્યાંકન કરાયું હતું. આ સમીક્ષાઓનું તારણ એ હતું કે આ યોજનાઓ બાદ સ્વાસ્થ્ય સેવાઓના ઉપયોગમાં વધારો થયો છે. જોકે, આ વધારો અગાઉના નાણાકીય અવરોધો દૂર

કરવાના પરિણામે વાસ્તવિક અર્થમાં થયો છે કે ડોક્ટર્સ (પુરવઠા આધારિત માગ) દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી બિનજરૂરી સારવારના પરિણામે થયો છે અથવા વીમાધારકો દ્વારા નજીવા કારણોસર વધુ પડતા ઉપયોગનું પરિણામ છે તે કહેવું મુશ્કેલ છે. પરંતુ મહત્વની બાબત એ છે કે ત્રણ ચતુર્થાંશથી વધુ અભ્યાસોની સમીક્ષામાં વીમો નહીં મેળવનારાની સરખામણીમાં વીમો મેળવનારા દ્વારા અચાનક ઊભા થયેલા સ્વાસ્થ્ય ખર્ચ અથવા ભ્રષ્ટાચારમાં કોઈ ઘટાડો જોવા મળ્યો નથી. વધુમાં ગરીબોના અસરકારક ટાર્ગેટ તેમજ વધી રહેલી બિનઅસરકારકતા માટે યોજનાઓની નિષ્ફળતાના પુરાવા મળ્યા છે. આ મુદ્દે જાહેર સ્વાસ્થ્ય સેવાને મજબૂત બનાવવા માટે જાહેર ભંડોળથી ચાલતી આ સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજનાઓ પર આપણે મોટાપાયે રોકાણ કરવું જોઈએ કે નહીં તેના આત્મનિરીક્ષણનો સમય આવી ગયો છે. આ સમીક્ષા સ્વાસ્થ્ય વીમામાં રોકાણ માર્ગે આગળ વધવા સામે ચેતવણી આપે છે. તાજેતરના અંદાજપત્રમાં નવા સ્વાસ્થ્ય સંરક્ષણ ભંડોળની જાહેરાત કરાઈ છે તેવા સમયે આ બાબત ખૂબ જ મહત્વની બની જાય છે.^{૧૩}

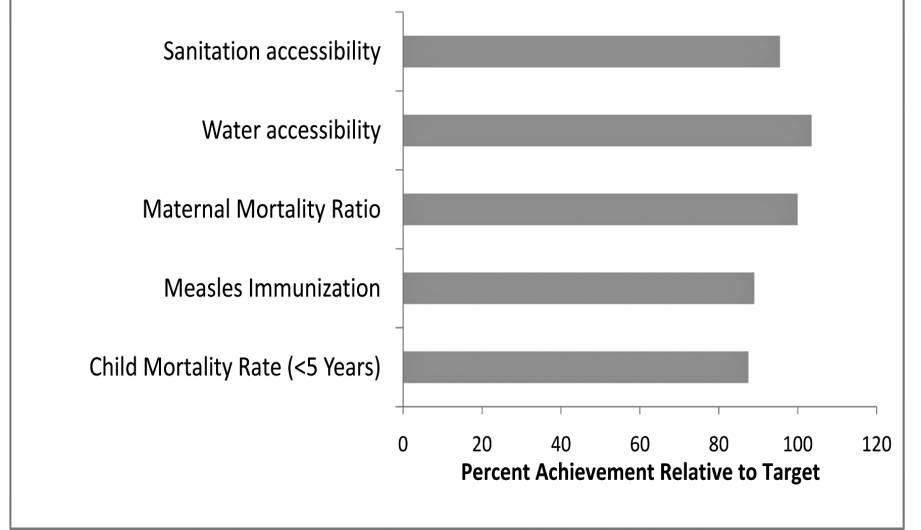
એનએચએમની કામગીરીની સમીક્ષા એમડીજીની સિદ્ધિ હાંસલ કરવાના સંદર્ભમાં કરી શકાય છે, કારણ કે તે મુખ્યત્વે આ જ બાબતે આગળ વધે છે. રાષ્ટ્રીય સ્તર પર કેટલીક મહત્વપૂર્ણ સિદ્ધિઓ નોંધી શકાશે.^{૧૪} વધુમાં, ભારતમાં સુધારાનો દર વૈશ્વિક સુધારા કરતાં નોંધપાત્ર રીતે ઊંચો છે. બીજું, એનઆરએચએમ પહેલાની સરખામણીમાં એનઆરએચએમ પછીના સમય દરમિયાન સુધારાની ગતિ ખૂબ જ વધુ છે, જે ફરી એક વખત

યોજના જૂન-૨૦૧૬

સરકારની પહેલોની સફળતાના સંકેત આપે છે.^{૧૫} સંસ્થાગત ડિલિવરી અને અન્ય માતૃત્વ તથા બાળ સ્વાસ્થ્ય સારવાર સેવામાં વધારો અન્ય કેટલાક નોંધપાત્ર

સુધારાઓ દર્શાવે છે.^{૧૬} તેમ છતાં રાજ્યો અને રાજ્યોની અંદરના ભાગ વચ્ચે અન્યાયપૂર્ણ વિકાસ જેવી નિષ્ફળતા જોવા મળી છે.

ચિત્ર-૩ : ભારતમાં મિલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સની સિદ્ધિ

અત્યાર સુધીના વિશ્લેષણો સૂચવે છે કે ભારતમાં યુએચસીની સિદ્ધિઓ માટે પ્રાથમિક સારવાર કેન્દ્રોના ઈન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચરનો મજબૂત પાયો બની શકે છે. પર્યાપ્ત રોકાણ વિના અસરકારક પ્રાથમિક સારવાર પૂરી પાડવા જાહેર તંત્રની ક્ષમતા મજબૂત કરવા માગ આધારિત ધિરાણ સફળ થઈ શકે નહીં. તેના માટે સ્વાસ્થ્ય માટે નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં સંશાધનો વધારવાની જરૂર છે. ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજનામાં સ્વાસ્થ્ય ક્ષેત્રે કરથી ચાલતા ભંડોળમાં જીડીપીના ૨.૫ ટકા સુધીનો વધારો કરવાની ભલામણ કરવામાં આવી છે, જે હાલમાં ૧.૨ ટકા જેટલો જ છે. નાણાકીય ફાળવણીની દૃષ્ટિએ સ્વાસ્થ્ય માટે આ બાબત રાજકીય કટીબદ્ધતા સ્વરૂપે પ્રતિબિંબિત થાય છે.

બીજું, જાહેર સ્વાસ્થ્ય સેવાના તંત્રને નવેસરથી ગોઠવવાની પણ જરૂર છે અને વર્ષો જૂના નિયમો તથા કાર્યપ્રણાલીમાં

પણ સુધારો કરવો જોઈએ, જેમાં છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓમાં કોઈ સુધારો કે તેની સમીક્ષા કરાઈ નથી. વસતિ, સામાજિક પરિવર્તનના પગલે વસતિની જરૂરિયાતો પણ બદલાઈ છે. સ્વાસ્થ્ય તંત્રમાં પણ આ જરૂરિયાતો અનુસાર પરિવર્તન જરૂરી છે. પેટા કેન્દ્રો અને પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો કે જેમને લાંબા સમયથી બીમારી મુક્ત અને માતૃત્વની સારવારની જોગવાઈઓ માટેના કેન્દ્રો તરીકે ઓળખાતા હતા તેને સ્વાસ્થ્ય સારવાર કેન્દ્રો તરીકે ઓળખવા જરૂરી છે, જ્યાં એકંદરે સારવાર અને પુનર્વસન પૂરું પાડવામાં આવે.

ત્રીજું, ધિરાણ બાદના બીજા સૌથી મોટા સ્વાસ્થ્ય સારવાર પૂરી પાડવાના પડકારને ઓળખવો પણ ખૂબ જ મહત્વનો છે, જેનું મુખ્ય કારણ અપૂરતા માનવ સંશાધન અને યોગ્ય કુશળ માનવ સ્ત્રોતનો અભાવ છે. ડોક્ટર્સ અને નર્સોની અપૂરતી સંખ્યા પ્રેક્ટિશનર્સ નર્સોની જરૂરિયાત

વધારે છે. આ કેડર યોગ્ય ટેકનોલોજીની જોગવાઈ મારફત સહાયરૂપ બની શકે છે. તેની સાથે તાલીમનો અભ્યાસક્રમ તથા તેમની ભૂમિકા અને જવાબદારીઓનું પુનઃ નિર્ધારણ કરી શકાય છે. આ બાબતને નિયમનકારી તેમજ નીતિવિષયક પગલાંની જરૂર છે.

ચોથું, વધુ સારા નિરીક્ષણ અને મૂલ્યાંકન તંત્રની જરૂરિયાત પર વધુ પડતો ભાર મૂકી શકાય નહીં. નીતિ-સુસંગત પુરાવા પર હાલ ઓછો ભાર મૂકાયો છે. આ બાબતને ઉલટાવવી જરૂરી છે. પ્રોગ્રામના આયોજન સમયે જ પુરાવા પેદા કરવાની જરૂરિયાત માટે પર્યાપ્ત ભંડોળ જરૂરી છે. સૂચકાંકોની સંખ્યા વધારીને કામગીરીના મૂલ્યાંકન માટે માપદંડોના માળખાના વિસ્તરણ માટે યુએચસી અને એસડીજીના માળખાનું સંયોજન જરૂરી છે.

અંતે, એસડીજી અને યુએચસીના લક્ષ્યાંકો હાંસલ કરવા તે કેટલાક વિભાગો અને મંત્રાલયોની સંયુક્ત કામગીરી છે. પરિણામે આંતર-સેક્ટોરિયલ સંકલન માટે વધુ સારું તંત્ર ગોઠવવાની જરૂર છે. સ્વાસ્થ્ય, સામાજિક કલ્યાણ, શિક્ષણ, માર્ગ પરિવહન અને ધોરીમાર્ગ તથા પર્યાવરણ વચ્ચે વધુ સારા સંકલનથી શરૂઆત કરી શકાય છે. છેવટનો આશય 'હેલ્થ-ઈન-ઓલ પોલિસીસ'ની સ્થિતિ તરફનો હોવો જોઈએ.

સંદર્ભ :

૧. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર. મિલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ડીપી/૨૧૬૩. સંયુક્ત રાષ્ટ્ર, ન્યૂ યોર્ક ૨૦૦૦.
૨. સાશ જેડી. મિલેનિયમ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સથી સસ્ટેનેબલ ડેવલપમેન્ટ ગોલ્સ. લેન્સેટ. ૨૦૧૨, ૩૭૯ (૯૮૩૨) : ૨૨૦૬-૨૧૧.

૩. ડબ્લ્યુએચઓ (હુ). વિશ્વ આરોગ્ય અહેવાલ ૨૦૧૩ : યુનિવર્સલ હેલ્થ કવરેજ માટે સંશોધન. વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા. ૨૦૧૩.

૪. ભોરે જે. સ્વાસ્થ્ય સર્વે અને વિકાસ સમિતિનો અહેવાલ. વોલ્યુમ-૨. ભલામણો. સ્વાસ્થ્ય સર્વે અને વિકાસ સમિતિનો અહેવાલ. વોલ્યુમ-૨. ભલામણો.

૫. ભારત સરકાર. સોશિયલ સેક્ટર્સ પ્લાન. વોલ્યુમ-૨. નવી દિલ્હી : ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી પ્રેસ : ૨૦૦૮. ૧૧મી પંચવર્ષીય યોજના ૨૦૦૭-૨૦૧૨. પીપી. ૫૭-૧૦૭.

૬. ભારત સરકાર. ૧૨મી પંચવર્ષીય યોજના (૨૦૧૨-૨૦૧૭) સોશિયલ સેક્ટર્સ. નવી દિલ્હી : ભારતીય આયોજન પંચ, ભારત સરકાર, ૨૦૧૨.

૭. કુલ્જિન જે. સ્વાસ્થ્ય ધિરાણ નીતિ : નીતિ ઘડનારાઓ માટે માર્ગદર્શન. કોપનહેગન : વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા, ૨૦૦૮.

૮. વેગા જે. યુનિવર્સલ હેલ્થ કવરેજ : ધ પોસ્ટ -૨૦૧૫ ડેવલપમેન્ટ એજન્ડા. લેન્સેટ. ૨૦૧૩ : ૩૮૧ (૯૮૬૨) : ૧૭૯-૮૦

૯. પીએચએફઆઈ. ભારતમાં પ્રવર્તમાન સ્વાસ્થ્ય વીમા મોડેલ્સનું મહત્વપૂર્ણ મૂલ્યાંકન. ૨૦૧૧. નવી દિલ્હી.

૧૦. એનએસએસઓ. નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ૭૧મો રાઉન્ડ રીપોર્ટ. નેશનલ સેમ્પલ સર્વે ઓર્ગેનાઈઝેશન, નવી દિલ્હી. ૨૦૧૫.

૧૧. એનઆરએચએમ : રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ સ્વાસ્થ્ય મિશન ૨૦૦૫-૨૦૧૨. મિશનના દસ્તાવેજો. hkkp://

www.nird.org.in/brgf/doc/Rural%20HealthMission_Documenk.pdf પરથી ઉપલબ્ધ છે.

૧૨. પ્રિન્જા એસ. ચૌહાણ એએસ, કરણ એ, કૌર જી, કુમાર આર. ભારતમાં સ્વાસ્થ્ય સેવાના ઉપયોગ અને ધિરાણ જોખમના રક્ષણ પર જાહેર ધિરાણ સ્વાસ્થ્ય વીમા યોજનાઓની અસર : એક પદ્ધતિસરની સમિક્ષા. પીજીઆઈએમઈઆર. ચંડીગઢ. ૨૦૧૬.

૧૩. ભારત સરકાર. કેન્દ્રીય અંદાજપત્ર ૨૦૧૬-૧૭. નવી દિલ્હી. ૨૦૧૬

૧૪. યુએનઈએસસીએપી. ભારત અને એમડીજીએસ. નવી દિલ્હી ૨૦૧૫.

૧૫. નાગરાજન એસ. પૌલ વીકે, યાદવ એન, ગુપ્તા એસ. ભારતમાં રાષ્ટ્રીય ગ્રામીણ સ્વાસ્થ્ય મિશન : માતૃત્વ, નવજાત અને બાળમૃત્યુ પર તેની અસર. સેમિન ફેટલ નીઓનટલ મેડ. ૨૦૧૫ ઓક્ટો, ૨૦ (૫) : ૩૧૫-૨૦.

૧૬. પ્રિન્જા એસ., બહુગુણા પી., ગુપ્તા આર. શર્મા એ. રાણા એસકે, કુમાર આર. સંસ્થાગત ડિલિવરી માટે કવરેજ અને નાણાકીય જોખમનું સંરક્ષણ

લેખક ચંદીગઢ ખાતેની પી.જી.આઈ.એમ.ઈ.આર. સ્કૂલ ઓફ પબ્લિક હેલ્થ ખાતે આરોગ્ય અર્થતંત્રના એસિસોએટ પ્રોફેસર છે. તેઓ આરોગ્ય સંભાળ સેવાઓના ભારત સરકારના ટાસ્ક ફોર્સના સભ્ય તથા વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા દક્ષિણ પૂર્વ એશિયા રિજીયન ઓફિસના પ્રાદેશિક નિયામકના હંગામી સલાહકાર તરીકે કાર્ય કરે છે.

ભારતમાં માહિતી ટેકનોલોજી ક્રાંતિ : પ્રગતિ, નવા પડકારો અને નવી તકો

પ્રો. હસ્તીમલ સાગરા

માહિતી ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે ભારતે છેલ્લા ૧૫ વર્ષોમાં અકલ્પનીય સિદ્ધિઓ મેળવી છે. ભારત IT ક્ષેત્રે એક મહાસત્તા છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે. કર્ણાટક, તામિલનાડુ અને મહારાષ્ટ્ર IT ક્ષેત્રે અગ્રણી રાજ્યો છે. બેંગલુરુ, હૈદરાબાદ, મુંબઈ અને ચેન્નઈ જેવા શહેરો ભારતમાં વિકાસના નવા કેન્દ્રો બની ગયા છે. અમેરિકા, યુરોપ અને જાપાનની બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓને ભારતથી અનેક લાભ મળે છે. વિકસિત દેશોની મંદીના કારણે ભારતીય IT ઉદ્યોગને નુકસાન થાય છે. ફિલીપિન્સ, ચીન જેવા દેશો પણ ભારતની IT નિકાસને અસર કરે છે. IT ક્ષેત્રે નવી ટેકનોલોજી આવવાથી નવા પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે. પરંતુ એની સાથે સાથે નવી તકો પણ સર્જાય છે. IT ક્ષેત્ર ભારત માટે અમૂલ્ય છે.

ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી એટલે ભારત અને ભારત એટલે ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી. આ બન્ને એક બીજાના પર્યાય બની ગયા છે. આપણો દેશ આઈ.ટી. ક્ષેત્રે એક મહાસત્તા ગણાય છે. ભારતમાં IT ક્ષેત્રની અગ્રણી સંસ્થા નાસકોમના રિપોર્ટ, “IT-BPM સેક્ટર ઈન ઈન્ડિયા : સ્ટ્રેટીજીક રિવ્યુ ૨૦૧૫” મુજબ આ ઉદ્યોગની કુલ આવક યુ.એસ. ડોલર ૧૪૬ બિલીયન, નિકાસની આવક યુ.એસ. ડોલર ૮૮ બિલીયન હતી તથા ૩૫ લાખ વ્યવસાયિકોને પ્રત્યક્ષ અને ૧ કરોડ અન્ય લોકોને અપ્રત્યક્ષ રીતે રોજગારી મળે છે, અને આ ક્ષેત્રે દેશની રાષ્ટ્રીય આવક (GDP)માં ૮.૫ ટકા ફાળો આપી રહ્યો છે. IT ઉદ્યોગ ભારતના ખાનગી ક્ષેત્રમાં સૌથી વધુ રોજગારી સર્જન કરે છે. વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી પણ IT ક્ષેત્રમાંથી મહત્તમ થઈ રહી છે. ભારતનું આર્થિક વિકાસ IT ઉદ્યોગ વગર સંભવ નથી અને દેશના તમામ ઉદ્યોગને IT ના ઉદ્યોગથી લાભ થઈ રહ્યું છે.

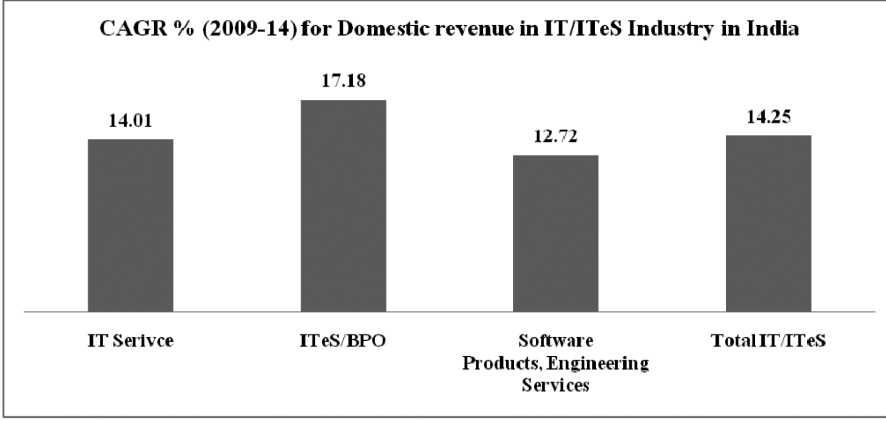
ભારતમાં આઈ.ટી. ક્રાંતિ

ભારતની આઈ.ટી. ક્રાંતિ જગ જાહેર છે, પરંતુ IT ઉદ્યોગની શરૂઆત તો ૧૯૬૦થી જ થઈ હતી. પૂર્વ પ્રધાનમંત્રી શ્રી રાજીવ ગાંધી અને સુપ્રસિદ્ધ IT સાહસિક શ્રી સામ પિત્રોડાના અથાક પ્રયત્નો વડે અને દૂરદર્શી વિચારો દ્વારા આ ઉદ્યોગનો પાયો નખાયો હતો. ૧૯૯૦ના દાયકા પહેલા, ભારતનું IT

ઉદ્યોગ અમેરિકા, રશિયા અને યુ.કે. જેવા દેશોથી થતા કમ્પ્યુટરના આયાત પર આધારિત હતો. પરંતુ વર્ષ ૧૯૯૧ પછીની નવી આર્થિક નીતિ હેઠળ સરકાર દ્વારા લેવાયેલા પગલાથી IT ક્ષેત્રને પ્રબળ વેગ મળ્યું અને ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે ક્રાંતિની શરૂઆત થઈ. સૌથી મહત્વપૂર્ણ ઘટના જેથી IT ઉદ્યોગને વિકાસ માટે તક મળી, એ હતું, ડોટ કોમ બબલ ડોટ કોટ બબલ અથવા વાઈ ટુ કે (Y2K) દ્વારા કમ્પ્યુટર જગતમાં કટોકટી સર્જઈ અને આ જગતના મહાપ્રલયનો સામનો કરવા માટે વિકસિત દેશોની બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓએ ભારતમાં એમના અમુક બિઝનેસને આઉટસોર્સ કર્યા. ભારતે વૈશ્વિક IT બજારમાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાનું કમ્પ્યુટર પ્રોગ્રામિંગ અને સસ્તા કૌશલ્યની યુ.એસ.માં માંગ સાથે શરૂઆત કરી હતી. (પાર્થસારથી, ૨૦૦૫) ત્યાર પછી ભારતની IT પેઢીઓએ આ સ્વર્ણમ તક ઝડપી, IT ક્રાંતિને હકીકતમાં બદલી હતી.

એને ક્રાંતિ એના કારણે કહેવાય છે, કારણ કે ટૂંક સમયમાં IT ઉદ્યોગ આજે દેશનું સૌથી વધારે રોજગારી સર્જન કરનાર, દેશની G.D.P.માં સૌથી વધારે યોગદાન કરનાર તથા નિકાસની દૃષ્ટિએ સર્વશ્રેષ્ઠ કમાઈ કરનાર ઉદ્યોગ બની ગયો છે. બેંગલોર, ચેન્નાઈ, હૈદરાબાદ અને મુંબઈ જેવા શહેરો દેશના આર્થિક વિકાસના નવા કેન્દ્રો બની ગયા છે. ભારતનું IT ઉદ્યોગ એક આંતરાષ્ટ્રીય બ્રાંડ બની ગયું છે.

Domestic Revenue from ITES Sector

Source: <http://deity.gov.in/content/performance-contribution-towards-exports-it-ites-industry>

નાસકોમ (૨૦૧૫)ના રિપોર્ટ અનુસાર ‘ભારત વિશ્વની ચૌથા ક્રમની સૌથી વિશાળ અને ઝડપથી વિકસિત ડિજિટલ સ્ટાર્ટ-અપ ઈકો-સિસ્ટમ છે, અને નવીનતમ IT સોલ્યુશન્સ આપનાર અને ફોર્ચ્યુન ૫૦૦ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ સાથે સહભાગી બની આ સોલ્યુશન્સનું બિઝનેસ માટે ઉપયોગ કરનાર અર્થતંત્ર એ ભારતનું છે. વિશ્વના બિઝનેસ પ્રોસેસ મેનેજમેન્ટ (BPM) ઉદ્યોગમાં ૫૫ ટકા જેટલો હિસ્સો ભારતનો છે. અમેરિકા, યુકે અને જાપાનની બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ તેમના અમુક બિઝનેસ પ્રોસેસને જો ભારતમાં આઉટસોર્સના કરે તો બજારમાં ના ટકી શકે એમ છે.

થોલોંગ (૨૦૧૪)ની ટોપ ૧૦૦ આઉટ સોર્સિંગ ડેસ્ટીનેશન શહેરોની રેકિંગમાં ભારતના ૧૩ શહેરો, ચીનના ૮ શહેરો અને ફિલીપિન્સના ૭ શહેરોનો સમાવેશ થાય છે. વધુમાં કહીએ તો, ‘ટોપ ૫’ શહેરોમાં ભારતના ૪ શહેરોને સ્થાન મળે છે. આ રેકિંગના આધારે કહી શકીએ કે ભારતની આઉટ સોર્સિંગમાં સ્થિત અત્યંત પ્રબળ છે. પરંતુ ફિલીપિન્સ ભારતને સારી એવી ટક્કર આપી રહ્યો છે, જેનું કારણ છે : ત્યાંની સંસ્કૃતિ, ભાષા અને સમજ અમેરિકા જેવી જ છે. તેમ છતાં આપણે એક નિષ્કર્ષ કાઢી શકીએ કે, વિશ્વનું કોઈ પણ દેશ આઉટ સોર્સિંગમાં ભારતનું પૂરક બની શકે છે.

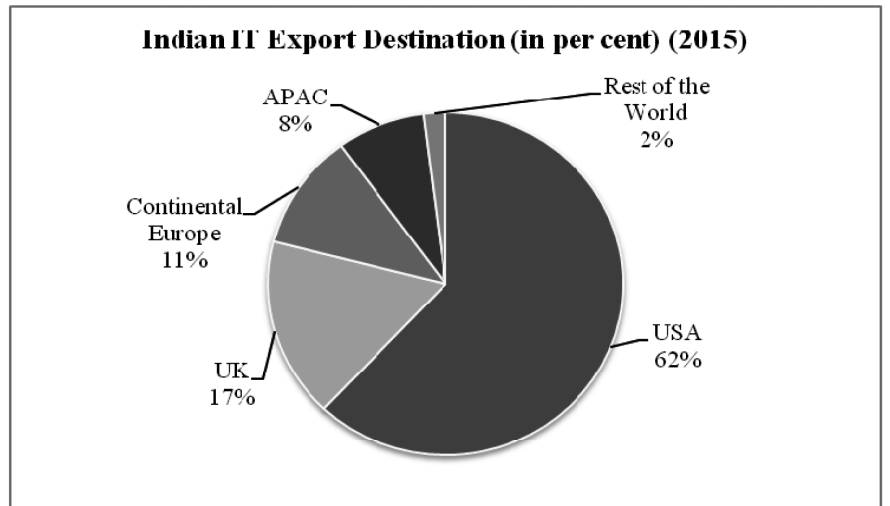
ભારતનું IT ઉદ્યોગ દિવસે-ને-દિવસે વધી રહ્યું છે. IT ક્ષેત્રે સાચા અર્થમાં ભારતમાં ક્રાંતિ આવી છે. ભારતનું IT વ્યવસાય માત્ર કોલ સેન્ટરો સુધી જ સીમિત રહ્યો નથી પરંતુ મોબાઇલ એપ્લિકેશન, બિગડેટા, ક્લાઉડ, કમ્પ્યુટિંગ, ઈ-કોમર્સ અને ઓનલાઇન બેંકિંગ જેવા તકનિકી ફેરફારના કારણે બિઝનેસ મોડેલ્સ બદલી રહ્યા છે જેમાં પણ ભારતનું સ્થાન અગ્રિમ છે. ભારતનું IT ઉદ્યોગ અફ્રિકા અને એશિયાની બજારો તરફ ડાયવર્સીફાઈ થઈ રહ્યું છે. IT ઉદ્યોગ દરેક ક્ષેત્રોમાં ડગલે અને પગલે વધી રહ્યો છે.

IT ઉદ્યોગે ભારતમાં શિક્ષિત બેકારીના પ્રશ્નને અમુક અંશે હળવો

કર્યો છે. અંગ્રેજી ભાષામાં નિષ્ણાત, કોનવેન્ટ શિક્ષિત કોલેજિયન જવાનો માટે IT ઉદ્યોગ આકર્ષણનું કેન્દ્ર બની ગયેલ છે. આ ઉદ્યોગમાં પગાર ધોરણ અને પ્રમોશન બીજા વ્યવસાય અને ઉદ્યોગો કરતા બહેતર છે. દરેક સ્તર પર IT ક્ષેત્રમાં પારદર્શતા જોવા મળે છે. બાળ મજૂરી તદ્દન જોવા મળતી નથી. મહિલાઓ માટે તો IT ઉદ્યોગ ટ્રીમ જોબ છે. આ વ્યવસાય એકદમ સુરક્ષિત, યોગ્ય અને સારું પગાર આપનાર સાબિત થયેલ છે. IT ઉદ્યોગમાં હજારો યુવાન ઈજનેરો અને IT એક્સપર્ટ્સ કરોડપતિઓની યાદીમાં સામેલ થઈ ગયા છે.

ભારત IT ક્ષેત્રે અવિવાદિત પ્રથમ ક્રમે છે. દુનિયામાં બેંગલોરને ‘ન્યૂ સિલિકોન વેલી’ અને હૈદરાબાદ ‘સાઈબરાબાદ’ તરીકે ઓળખાય છે. જો કમ્પ્યુટર હાર્ડવેરમાં ચીન એક મહાસત્તા છે તો એજ સ્થાન ભારત કમ્પ્યુટર સોફ્ટવેર ક્ષેત્રે ધરાવે છે. ઉલ્લેખનીય છે કે, અમેરિકાના રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાં ‘આઉટ સોર્સિંગ’ એક અહમ મુદ્દો બની ગયો છે.

આઈ.ટી. ઉદ્યોગ અને સરકારની ભૂમિકા રિચાર્ડ ફિક્સ (૨૦૦૪) અનુસાર ‘ભારત, બ્રાઝિલ, ચીન અને દક્ષિણ

Source: Prepared by the author based on information obtained from, <http://www.nasscom.in/Indian-itbpo-industry>

કોરિયા જેવા વિકસતા દેશોમાં સરકારની સુરક્ષાત્મક અને પ્રોત્સાહનાત્મક નીતિઓએ IT જેવા ઉદ્યોગોમાં ટેકનોલોજીકલ કાર્યક્ષમતા વધારવામાં આધારભૂત સહાય કરેલ. ભારતમાં પણ IT ઉદ્યોગને વિકસાવવામાં સરકારશ્રીની ભૂમિકા વિશેષ રહેલ છે. સરકારે ઠેર-ઠેર ઉત્તમ કક્ષાના સંશોધન કેન્દ્રો અને શૈક્ષણિક સંસ્થાઓની સ્થાપના કરી હતી. વિશ્વવિખ્યાત ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ટેકનોલોજી (IITs), ટાટા ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ ફન્ડામેન્ટલ રિસર્ચ (TIFR) ઈન્ડિયન ઈન્સ્ટિટ્યૂટ ઓફ સાયન્સ (IISc) અને ઈન્ડિયન સ્ટેટીસ્ટીકલ ઈન્સ્ટિટ્યૂટ (ISI) જેવી ઉચ્ચસ્તરની રિસર્ચ એન્ડ ડેવલોપમેન્ટ (R and D) માટે સંસ્થાઓ સ્થાપી. આ વિવિધ સંસ્થાઓમાં ઉત્તમ શિક્ષણ મેળવી

૧૯૬૦થી ૧૯૮૦ સુધી દર વર્ષે હજારોની સંખ્યામાં ઈજનેરો અને ટેકનોક્રેટસે અમેરિકાની સિલિકોન વેલીમાં સારા ભવિષ્ય માટે કૂચ કરેલી. નવી આર્થિક નીતિ (૧૯૯૧) પછીના સમયગાળામાં આ વ્યાવસાયિકો અમેરિકાની બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓમાંથી ઉચ્ચતમ અનુભવ મેળવી ભારત દેશમાં પરત આવ્યા હતા. આ IT નિષ્ણાતોએ સરકારની સહાય અને સહયોગ વડે નાની મોટી IT કંપનીઓ સ્થાપી હતી.

IT ક્ષેત્રના વિકાસ માટે કેન્દ્ર

કેન્દ્ર સરકારનું સૌથી મહત્વપૂર્ણ પગલું હતું STPIની સ્થાપના કરવી. STPI એટલે 'સોફ્ટવેર ટેકનોલોજી પાર્ક ઓફ ઈન્ડિયા'. દરેક રાજ્યના STPI સેન્ટરોમાં સરકારે આંતરરાષ્ટ્રીય કક્ષાની દૂરસંચાર અને ઈન્ટરનેટની માળખાકીય

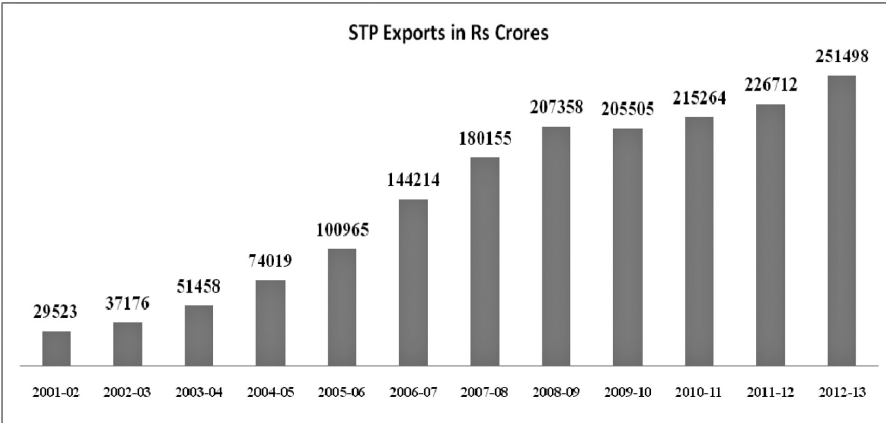
સુવિધાઓ ઉપલબ્ધ કરી છે. જેમકે, IT પેઢીઓ માટે ૨૪ x ૭ અવિરત વીજ પુરવઠો. STPI પાર્કો ભારતમાં IT હબ્સ બની ગયા છે. STPI પાર્કોમાં રજિસ્ટર્ડ કંપનીઓની સંખ્યામાં ૨૦૦૧-૨૦૦૮ દરમિયાન સતત વધારો જોવા મળ્યો છે, પરંતુ ત્યાર પછી તેમના રજિસ્ટ્રેશનની ગતિમાં ધીમી ગતિ નોંધાઈ છે.

આના બે કારણો છે, પ્રથમ અમેરિકા અને યુરોપની આર્થિક મંદીની ભારતીય IT બિઝનેસ પર માઠી અસર થઈ છે અને બીજું કારણ છે STPIની અંદર બિઝનેસ સંતૃપ્તિમાં ઘટાડો. આ બંને કારણોસર STPIના નફામાં ઘટાડો થયો છે. જોકે STPI, સમગ્ર દેશમાં લગભગ દરેક રાજ્યમાં સ્થાપેલા છે, પરંતુ એમનો પરફોર્મન્સ એક સમાન રહ્યો નથી. દક્ષિણના રાજ્યોમાં સ્થિત STPIનું કાર્ય ઉત્તર અને ઉત્તર-પૂર્વના રાજ્યો કરતા ઘણું સારું છે. દાખલા તરીકે, કર્ણાટક રાજ્યના STPIનું યોગદાન ૧૫ ટકા સાથે પ્રથમસ્થાને છે.

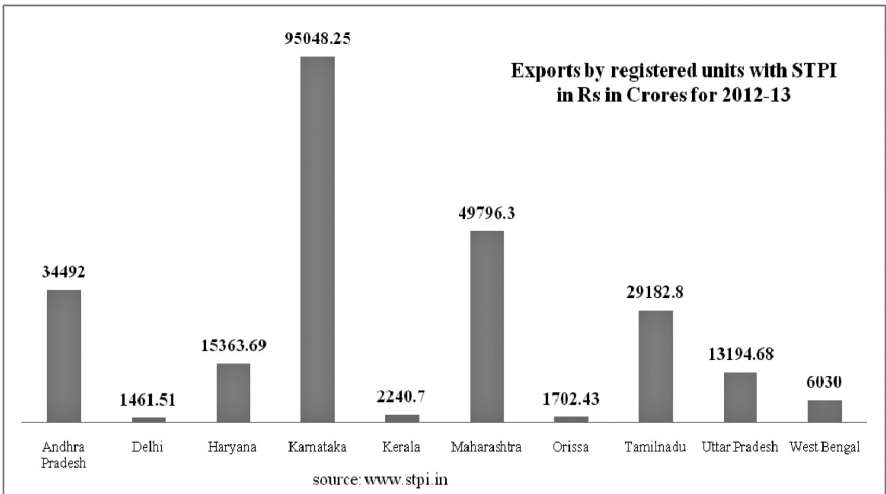
નિકાસ વધારવા માટે

ભારત સરકારે STPIને સહિત, સ્પેશિયલ ઈકોનોમિક ઝોન (SEZ), એક્સપોર્ટ પ્રમોશન કોર્પોરેશન (EPC), એક્સપોર્ટ પ્રમોશન કેપિટલ ગુડ્સ (EPCG) અને હાર્ડવેર ટેકનોલોજી પાર્ક (CTPI) વગેરેની પણ સ્થાપના કરી છે. રાજ્ય સરકારોએ પણ પોતપોતાના રાજ્યમાં IT ઉદ્યોગને આકર્ષવા વિશેષ સુવિધાઓ અને ટેક્સ બેનીફિટ્સ ઉપલબ્ધ કરાયા છે. સરકારના ઈ-ગવર્નન્સ પ્રોગ્રામ પણ IT ક્ષેત્રને વેગ આપે છે.

કમ્પ્યુટર પોલિસી ઓફ ઈન્ડિયા (૧૯૮૪ અને ૧૯૮૬), નેશનલ પોલિસી ઓન ઈન્ફોર્મેશન ટેકનોલોજી (૨૦૧૨), ઈલેક્ટ્રોનિક્સ મેન્યુફેક્ચરિંગ કલસ્ટર (૨૦૧૩), નેશનલ સાબર સિક્યુરિટી પોલીસી (૨૦૧૩) ડિજિટલ ઈન્ડિયા (૨૦૧૪) અને ૧૦૦ સ્માર્ટ

Source: Calculated using data obtained from official website of STPI

source: www.stpi.in

સિટી મિશન (૨૦૧૫) વગેરે ભારત સરકારના IT ક્ષેત્રના વિકાસ માટેના હકારાત્મક વલણ દર્શાવે છે.

પરંતુ ચૌધરી (૨૦૦૨) માને છે કે 'સારું થયું ભારતમાં IT ઉદ્યોગનો જન્મ ૧૯૯૨ પછી થયો. જો એ ૧૯૬૦ અને ૧૯૭૦ના દાયકામાં થયો હોત તો IT ક્ષેત્રનું રાષ્ટ્રીયકરણ થઈ ગયું હોત અને બીજા જાહેર ક્ષેત્રની જેમ IT ઉદ્યોગ પણ બરબાદ થઈ ગયો હોત અને અત્યારે એટલી પ્રગતિ ક્યારેય થઈ નહીં હોત.

IT ક્ષેત્ર સામે પડકારો

IT ક્ષેત્રની સામે નીચે મુજબ મુખ્ય પડકારો છે :

૧. સાર્થબર સિક્યુરિટી અને ઓનલાઈન, ફોડ
૨. ચીન અને ફિલિપિન્સ જેવા દેશોથી પ્રતિસ્પર્ધા
૩. ટેકનોલોજીકલ ડિસરપ્શન્સ
૪. પ્રાઈવેસીના પ્રશ્નો
૫. અમેરિકાની 'એન્ટી આઉટ સોર્સિંગ પોલિસી'
૬. વિઝા ફીમાં વધારો
૭. ભારતમાં ઈજનેરો અને ટેકનિશિયન્સની અછત
૮. IT નિકાસ સંપૂર્ણ રીતે અમેરિકી બજાર પર નિર્ભર
૯. IT કર્મચારીઓ માટે રોજગાર અને સામાજિક સુરક્ષા
૧૦. IT ઉદ્યોગ માત્ર દક્ષિણના અમુક રાજ્યોમાં જ વધારે વિકસિત થયેલ છે.

૧૧. ઘરેલું માંગમાં ઘટાડો

છેલ્લા ૪૫ વર્ષોમાં IT ઉદ્યોગમાં એટલી બધી પ્રગતિ મેળવ્યા છતાં, આજ સુધી ભારત દ્વારા કમ્પ્યુટર હાર્ડવેરના ઉત્પાદનમાં કોઈ ખાસ સફળતા મળી નથી. આજે પણ ભારત પાસે કોઈ ગુગલ, યાહુ અને ફેસબુક જેવી કોઈ વિશાળ IT કંપની નથી. ભારતની પોતાની વોટ્સ-અપ, માર્કેટફોર્સ જેવી

IT પ્રોડક્ટ કંપની ક્યારે બનશે એ પણ એક મોટો પ્રશ્ન છે.

ટેકનોલોજીકલ રિસરપ્શન્સ

IT ઉદ્યોગમાં છેલ્લા ૧૦ વર્ષમાં ધરખમ સંશોધનો થયા છે. જેને ટેકનોલોજીકલ ડિસરપ્શન કહી શકાય. દાખલા તરીકે, મોબાઈલ એપ્લિકેશન, ક્લાઉડ કમ્પ્યૂટિંગ, બીગ ડેટા, ઈ-કોમર્સ અને ઓનલાઈન બેંકિંગ, સ્માર્ટ ફોનનું IT ક્ષેત્રમાં નવીનતમ ક્રાંતિના પ્રેરક છે. ક્લાઉડ કમ્પ્યૂટિંગ બિઝનેસ પેઢીઓ માટે માળખાકીયના કારણે રોકાણમાં મૂડી ખર્ચ ઘટી ગયું છે. સોશિયલ મીડિયા જેમકે ફેસબુક, ટ્વીટર, યુ-ટ્યૂબ અને વોટ્સઅપના માધ્યમથી લોકો, સંસ્થાઓ અને સરકારો વચ્ચે માહિતીની આપ-લે વિજળીની ગતિએ થઈ રહી છે. જેથી લાખો જીબીનું ડેટા દર મિનિટે જનરેટ થઈ રહ્યું છે. જેને બીગડેટા કહેવાય છે. આ બિગડેટા બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓને ગ્રાહકની પસંદગી અને ખરીદી વિષે અમૂલ્ય માહિતી આપે છે. ટેકનોલોજીકલ ડિસરપ્શનના કારણે IT બિઝનેસ મોડેલ બદલાઈ રહ્યા છે. જેથી ભારતની સામે નવા પડકારો ઊભા થઈ રહ્યા છે. એની સાથે સાથે ભારતીય IT પેઢીઓને નવી બિઝનેસ તકો પણ ઉત્પન્ન થઈ રહી છે. ભારતનું IT ઉદ્યોગ ટેકનોલોજીકલ ડિસરપ્શનની દિનિયામાં પણ અગ્રણી સ્થાન ધરાવે છે.

ઉપસંહાર

માહિતી ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે ભારતે છેલ્લા ૧૫ વર્ષોમાં અકલ્પનીય સિદ્ધિઓ મેળવી છે. ભારત IT ક્ષેત્રે એક મહાસત્તા છે અને ભવિષ્યમાં પણ રહેશે. કર્ણાટક, તામિલનાડુ અને મહારાષ્ટ્ર IT ક્ષેત્રે અગ્રણી રાજ્યો છે. બેંગલુરુ, હૈદરાબાદ, મુંબઈ અને ચૈન્નઈ જેવા શહેરો ભારતમાં વિકાસના નવા કેન્દ્રો બની ગયા છે. અમેરિકા, યુરોપ અને જાપાનની બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓને ભારતથી અનેક લાભ મળે છે. વિકસિત દેશોની મંદીના

કારણે ભારતીય IT ઉદ્યોગને નુકસાન થાય છે. ફિલિપિન્સ, ચીન જેવા દેશો પણ ભારતની IT નિકાસને અસર કરે છે. IT ક્ષેત્રે નવી ટેકનોલોજી આવવાથી નવા પડકારોનો સામનો કરવો પડે છે. પરંતુ એની સાથે સાથે નવી તકો પણ સર્જાય છે. IT ક્ષેત્ર ભારત માટે અમૂલ્ય છે.

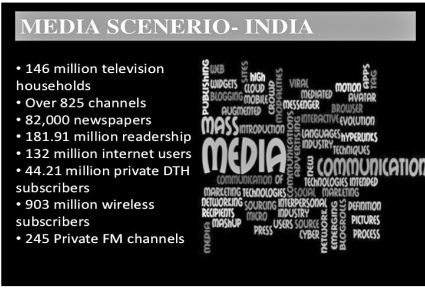
References :

- A Report (૨૦૧૪) : Tholons Top ૧૦૦ Outsourcing Destinations : January ૨૦૧૪ Regional Overview
- A Study by ASSOCHAM Eco Puls entitled, 'Sustaining India's IT/Tes Leadership Published in 'The Economic Times, on Jan ૧૦, ૨૦૧૨. Accessible at <http://articles.economictimes.indiatimes.com/૨૦૧૨-૦૧-૧૦/news/૩૦૬૧૧૬૨૭> | ites-sector-ites-companies-philippines.
- NASSCOM's 'The IT-BPM Sector in India: Strategic Review ૨૦૧૫'
- National Policy on IT(NPIT, ૨૦૧૨) : Government of India
- Foreign Trade Policy ૨૭th August ૨૦૦૯-૩૧st March ૨૦૧૪, w.e.f. ૦૫.૦૬.૨૦૧૨, Department of Commerce, Ministry of Commerce and Industry, Government of India accessible at <https://www.stpi.in/writeraddata/links/૫૨૧૮૬૪૫૮૯૫fttplcontentE૧૨૧૩.pdf>

લેખક જી.એલ.એસ. યુનિવર્સિટી અમદાવાદમાં અર્થશાસ્ત્રના પ્રોફેસર છે.

ભારતમાં મીડિયા ઉદ્યોગનો વિકાસ

ડૉ. સોનલ પંડ્યા

ટેલિકમ્યુનિકેશન ક્ષેત્રે ખાનગી ક્ષેત્રનો પ્રવેશ થવાથી ૨૦મી સદીના અંતિમ દસકામાં ટેલિકમ્યુનિકેશન ક્ષેત્રે અસાધારણ પ્રગતિ થઈ. વિશ્વના જાણીતા મીડિયા વિશ્લેષક રોબીન જેફરી પોતાના પુસ્તક “Cellphone Nation”માં જણાવે છે કે “માણસજાતની સૌથી વધુ મહત્વની પાંચ શોધમાંની એક શોધ સસ્તાદરના આ નાનકડા મોબાઈલની છે.” સ્માર્ટ ફોનના આવિષ્કાર પછીથી ફેસબુક, વોટ્સઅપ, મેઈલ અને યુટ્યુબ, ટ્વીટર જેવા નેટવર્ક થકી ભારતીયોએ ખરેખર દુનિયા મુઠ્ઠીમાં કરી લીધી છે. ટેલિકમ્યુનિકેશન મંત્રાલયના પ્રધાન શ્રી રવિશંકર પ્રસાદના જણાવ્યા અનુસાર હાલમાં ભારતમાં ૫૦ કરોડ લોકો પાસે સ્માર્ટફોન છે.

ભારતનું મીડિયા જગત અનેક રીતે શક્તિશાળી છે. મીડિયાની ત્રણ મહત્વની

ભૂમિકા :

૧. માહિતી આપવી.
૨. જ્ઞાન આપવું.
૩. મનોરંજન પૂરું પાડવું.

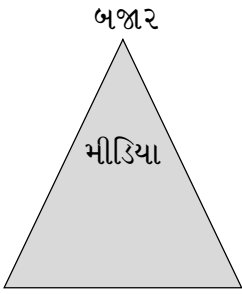
આ ત્રણેય ક્ષેત્રે મીડિયાએ અસાધારણ પ્રગતિ કરી છે. સમૂહ માધ્યમોની પહોંચ નિરંતર વધતી ગઈ છે, એટલું જ નહીં માહિતી મનોરંજન અને જ્ઞાન આ ત્રણેયની ગુણવત્તામાં પણ બદલાવ આવ્યો છે. દેશ-વિદેશમાં બનતી અનેક ઘટનાઓની જાણકારી ગણતરીની ક્ષણોમાં જ દેશના ખૂણે-ખૂણે પહોંચી જાય છે. આ પરિવર્તનને ક્રાંતિ કહી શકાય. મીડિયાક્ષેત્રે આવેલા આ બદલાવે સામાજિક અને શૈક્ષણિક દૃષ્ટિએ લોકોના જીવન પર ઊંડી અને વ્યાપક અસરો પડી છે. ભારત જેવા લોકશાહી દેશમાં મીડિયા ઉદ્યોગનું સ્વાતંત્ર્ય અને જવાબદારી અત્યંત મહત્વના હોય છે. ભારત વસ્તી દૃષ્ટિએ વિશ્વનો સૌથી મોટો લોકશાહી દેશ છે. લોકશાહી મૂલ્યોના શિક્ષણ માટે સમૂહ માધ્યમોએ લોક શિક્ષકની જવાબદારી પણ નિભાવવાની હોય છે. છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં વિવિધ ચૂંટણીઓમાં મતદાનની ટકાવારી વધી છે. જેમાં મતદાન જાગૃતિ અંગેના મીડિયાના પ્રયાસો પણ સરાહનીય છે.

આ ઉપરાંત લોકશાહી રાષ્ટ્રમાં મીડિયાની બીજી મહત્વની ભૂમિકા લોકપ્રહરી (Watch Dog) તરીકેની છે. આથી જ મીડિયા એ લોકશાહીનો ચોથો આધારસ્તંભ છે. અન્ય ત્રણ આધારસ્તંભો અનુક્રમે (૧) લોકસભા (૨) ન્યાયતંત્ર અને (૩) વહીવટી તંત્ર હોય છે.

બાકીના ત્રણેય આધારસ્તંભો જવાબદારીપૂર્વક અને તટસ્થતાપૂર્વક વર્તે તે જોવાની જવાબદારી સમૂહ માધ્યમોની હોય છે. એટલા જ માટે કહેવાય છે કે, “Media has a power without authority” મીડિયા પાસે સત્તા વગરની શક્તિ છે, પરંતુ આ શક્તિની મદદ થકી તે સત્તાધારી પક્ષ અને વહીવટી તંત્રને જવાબદાર બનાવી શકે છે. વિશ્વના અનેક વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોની સરખામણીએ ભારતના મીડિયા વિશ્વને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત થયું છે. આ સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ ભારતના માધ્યમોએ લોકકેન્દ્રીય અને લોકભોગ્ય વહીવટ છેવાડાના લોકોને મળી રહે તે માટે કરવાનો છે. આમ મીડિયાની બીજી મહત્વની ભૂમિકા રાષ્ટ્રહિતને ધ્યાનમાં લઈ પ્રજાલક્ષી નિર્ણયો સરકાર લે અને તેનો અમલ કરે તે માટે દબાણજૂથ (Pressure group) ઊભું કરવાની છે. ભારતના મીડિયા ઉદ્યોગ પણ પોતાની આ સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ લોકપ્રશ્નોને વાચા આપવા માટે અને લોકતંત્રને

જવાબદાર બનાવવા માટે કર્યો છે.

ભારતના મીડિયા ઉદ્યોગની વિવિધ ચર્ચાઓમાં એક ચર્ચા 'મીડિયા મેનેજમેન્ટ'ના આર્થિક પાસાંની ભારતમાં પણ છે. અનેક નિષ્ણાતોના મતે માસ મીડિયા 'માર્કેટ મીડિયા' બની ગયા છે. આ વાત સાથે સંપૂર્ણ સહમત ન થઈએ તો પણ માધ્યમમાં પ્રકાશિત પ્રસારિત સામગ્રીને ત્રણ મહત્વના પરિબળો અસર કરે છે અથવા નિયંત્રિત કરે છે.

સમાજ નીતિઓ

- રાજ્યની/સંસ્થાની નીતિઓ : જે તે દેશના કાયદાઓ અને જે-તે મીડિયા હાઉસના કાયદાઓ કે નીતિઓને આધારે મીડિયા સામગ્રી પ્રકાશિત થાય છે.
- સમાજ : સમાજ અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્યો ધાર્મિક માન્યતાએ વગેરેને ધ્યાનમાં રાખીને મીડિયાએ શું આપવું કે છાપવું તે નક્કી કરવાનું હોય છે. સામાજિક અને ધાર્મિક માન્યતાઓને ઠેસ પહોંચાડતી વિચાર સામગ્રી મીડિયામાં કેટલીક વાર પ્રકાશિત થઈ શકતી નથી.
- બજાર : જાહેરબજાર વગર માધ્યમોનું સંચાલન શક્ય નથી. આથી સામાન્ય રીતે પોતાના આર્થિક હિતોને નુકશાન પહોંચાડીને મીડિયા કોઈ સામગ્રી પ્રકાશિત કે પ્રસારિત ન કરી શકે.

આમ, ભારતમાં સમૂહ માધ્યમો સ્વતંત્ર છે, પરંતુ આ સ્વાતંત્ર્ય નિરંકુશ

નથી. ઉપરાંત આ સ્વાતંત્ર્યને તેણે જવાબદારીપૂર્વક નિભાવવાનું હોય છે.

ભારતની આઝાદીના સાત દાયકા પૂર્ણ થવાના આરે છે ત્યારે આપણે કહી શકીએ કે ભારતીય માધ્યમો મુક્ત પણ છે અને પુખ્ત પણ છે.

ભારતનો મીડિયા ઉદ્યોગ વિશ્વમાં બીજા નંબરે વિકાસ પામી રહેલો ઉદ્યોગ છે. બહુવિધ ભાષા તેમજ બહુવિધ માધ્યમોને કારણે ભારતનો માધ્યમ જગત કેટલીક વિશેષ લાક્ષણિકતાઓ ધરાવે છે. છેલ્લા બે દાયકામાં આવેલી સોશિયલ મીડિયા ટેકનોલોજીએ ભારતમાં આર્થિક જ નહીં સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક જીવન પર પુષ્કળ પ્રભાવ પાડ્યો છે. સાયબર કમ્યુનિકેશનના ઉદ્ભવ પૂર્વે કેનેડા સ્થિત જાણીતા માધ્યમવિદ્ માર્શલ મેકલુહાને પોતાના પુસ્તક "understanding media : the extension of man" માં ઈ.સ. ૧૯૬૪માં જ જણાવેલું કે, "કમ્યુનિકેશન ટેકનોલોજી સમય અને સ્થળની દૃષ્ટિએ પાયાનું પરિવર્તન લાવશે. જે વિશ્વના સામાજિક માળખાને ધરમૂળથી બદલી નાખશે." આજથી પર વર્ષ પૂર્વે માર્શલ મેકલુહાને કરેલી અવધારણા ભારત જેવા વિકાસશીલ દેશ માટે સંપૂર્ણ સાચી ઠરી છે.

ભારતનું પ્રથમ અખબાર ઈ.સ. ૧૭૮૦માં કલકત્તામાં આઈરિશ પત્રકાર જેન્સ ઓગસ્ટ હીક્કી દ્વારા પ્રકાશિત થયું. એકવીસમી સદીના પ્રથમ દાયકા બાદ વર્ષ ૨૦૧૦-૧૧ રજિસ્ટ્રાર ઓફ ન્યૂઝ પેપરર્સ ઓફ ઈન્ડિયાના (RNI) અહેવાલ મુજબ ૮૨,૨૩૭ અખબારો પ્રકાશિત થતાં હતા. ભારતના મીડિયા ઉદ્યોગોનો વાર્ષિક વૃદ્ધિદર કમ્પાઉન્ડ એન્યુઅલ ગ્રોથ રેટ (CAGR) ૧૩.૮% છે. આ ઉદ્યોગ ટૂંક સમયમાં ૧૯૯,૪૦૦ કરોડનો થઈ જશે.

વર્ષ ૨૦૧૯ સુધી ભારતનો મીડિયા ઉદ્યોગ વધીને ૨૮.૮૨ બિલિયન અમેરિકન ડોલર થઈ જવાની અપેક્ષા છે. આટલા ઝડપભેર વૃદ્ધિ પામતા મીડિયા ઉદ્યોગની કેટલીક વિશેષતાઓ જોઈએ.

૧. બહુભાષી માધ્યમોનો વિકાસ :

આઝાદી પછીથી ભારતમાં અંગ્રેજી અખબારોનો વ્યાપ બહુ નહીં વધે તેવી ધારણા અનેક નિષ્ણાતોએ કરેલી, કારણ કે ભારતમાં અંગ્રેજી જાણતા નાગરિકોની સંખ્યા લઘુમતિમાં હતી. આજે ભારતમાં એક પણ રાજ્યની માતૃભાષા અંગ્રેજી ન હોવા છતાં દુનિયામાં અંગ્રેજી ભાષામાં સૌથી વધુ ફેલાવો ધરાવતું અંગ્રેજી દૈનિક ભારતમાંથી પ્રકાશિત થાય છે. આમ છતાં, દેશના સૌથી વધુ ફેલાવો ધરાવતા પ્રથમ પાંચ અખબારોમાં એક પણ અંગ્રેજી છાપું નથી. આમ પ્રાદેશિક ભાષા અને રાષ્ટ્રભાષા હિન્દીનું પ્રભુત્વ ભારતના માધ્યમ જગત પર અકબંધ છે. ન્યૂઝ પેપર રિડરશીપના સર્વે મુજબ વધુ ફેલાવો ધરાવતા પાંચ અખબારોમાં ત્રણ હિન્દી અને અન્ય મલયાલમ, તામીલ ભાષામાં પ્રકાશિત થાય છે. તમામ ભાષાઓ મળીને ભારતના અખબારોની રોજની ૨૬ કરોડ નકલો વેચાય છે.

વિશ્વના વિકાસશીલ દેશોની તુલનામાં ભારતમાં સાક્ષરતા દર વધતાં લોકોની વાંચનભૂખ ઉઘડી છે. વિશ્વના ચાર દેશોમાં દૈનિકપત્રોનું માર્કેટ ઘણું મોટું છે. જેમાં ચીન સૌથી આગળ છે. ચીનમાં દૈનિક અખબારોનો ફેલાવો લગભગ ૧૧૮૦ લાખ નકલોનો છે. જ્યારે જાપાન અને અમેરિકા પછી લગભગ રોજની ૩૦ લાખ કોપીના ફેલાવા સાથે દૈનિકોનો સૌથી વધુ ફેલાવો ધરાવતા દેશમાં ભારત ચોથા ક્રમે આવે છે.

૨. બહુવિધ માધ્યમોનો વિકાસ :

મુદ્રિત માધ્યમો ઉપરાંત ભારતમાં રેડિયો અને ટેલિવિઝન જેવા વિજ્ઞાણ માધ્યમોનો વિકાસ પણ વ્યાપક અને ઝડપી થયો છે. ભારતમાં ઓલ ઇન્ડિયા રેડિયો “બહુજન હિતાય - બહુજન સુખાય”ના ધ્યેય મંત્ર સાથે દેશના ૯૯.૧૯% ભૌગોલિક વિસ્તારને આવરી લે છે. જ્યાં ૨૩ ભાષાઓ ૧૪૬ બોલીઓમાં કુલ ૪૧૫ આકાશવાણી કેન્દ્રો દુનિયામાં આકાશવાણી કાર્યક્રમોનું પ્રસારણ કરે છે. ભાષાકીય વૈવિધ્ય ધરાવતું અનોખું રેડિયો નેટવર્ક ભારત પાસે છે. આ દૃષ્ટિએ રેડિયો ભારતનું સૌથી વધુ પહોંચ ધરાવતું માધ્યમ છે.

ખાનગી પ્રસારણ ચેનલો દ્વારા શહેરના નાગરિકોને મનોરંજન પીરસવાનું કામ પ્રાઈવેટ એફ.એમ. દ્વારા થાય છે. ખાનગી પ્રસારણ ચેનલના ત્રીજા તબક્કામાં ૭૫% વસ્તી સુધી પહોંચી જવાનો અંદાજ છે. “vision 2020 Document on Media & Entertenment”ના અહેવાલ મુજબ વર્ષ ૨૦૨૦માં રેડિયો ઉદ્યોગની રેવન્યુ ક્ષમતા રૂ. ૫,૦૦૦ થી રૂ. ૬,૦૦૦ કરોડ જેટલી થશે.

આ ઉપરાંત ગ્રામીણ ભારતની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને ૨૦૦ જેટલા કમ્યુનિટી રેડિયો પણ વિવિધ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા ચાલે છે. “By the people & with the People”ના ધ્યેય સાથે ચાલતા કમ્યુનિટી રેડિયો સ્ટેશનો મીડિયાના આકાશમાં ટમટમતા તારલા સમાન છે. જ્યાં સ્થાનિક લોકો દ્વારા સ્થાનિક પ્રશ્નોને વાચા આપવામાં આવે છે.

ટેલિવિઝન જેવા જીવંત અને સબળ માધ્યમના આગમન પછી પણ ભારતમાં શ્રમ પ્રધાન સંસ્કૃતિમાં કોઈ કામની કે

પ્રવૃત્તિની સાથે ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવું માધ્યમ રેડિયો છે. આથી રેડિયોનું મહત્વ અકબંધ રહ્યું છે.

ટેલિવિઝનનું આગમન ફિલ્મની સરખામણીએ મોડું થયું, પરંતુ છેલ્લા બે દાયકામાં ટેલિવિઝન ઉદ્યોગે હરણફાળ ભરી છે. ૧૫ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૫૯ રોજ વિધિવત્ રીતે ભારતમાં ટેલિવિઝનનું આગમન થયું. છેક વર્ષ ૧૯૭૫ સુધી ભારતના માત્ર સાત શહેરો સુધી જ તેનું પ્રસારણ મર્યાદિત હતું. છેક વર્ષ ૧૯૯૦ સુધી એક ચેનલ દૂરદર્શન પૂરતું મર્યાદિત પ્રસારણ થતું હતું, પરંતુ ૧૯૯૧ની ઉદારીકરણની નીતિ પછીથી ખાનગી ચેનલોનો વિકાસ અત્યંત ઝડપી થયો.

બ્રોડકાસ્ટ ઓડિયન્સ રિસર્ચ કાઉન્સિલ ઇન્ડિયાના જણાવ્યા અનુસાર ભારતમાં ઈ.સ. ૨૦૧૫માં ૧૫૩૫ લાખ ઘરોમાં ટેલિવિઝન છે જે પૈકી ૧૧૮૦ લાખ ઘરોમાં ડિજિટલ ટી.વી. નેટવર્ક કાર્યરત છે. શહેરની ૮૫% અને ગ્રામીણ વિસ્તારની ૭૫% વસ્તી સુધી ટેલિવિઝનની પહોંચ છે. અંદાજે વર્ષ ૨૦૨૦ સુધીમાં વિશ્વના ૨૭% ટેલિવિઝન સેટ ભારત પાસે હશે. ભારતમાં આજે દેશ વિદેશની આઠસો જેટલી ટેલિવિઝન ચેનલો જોઈ શકાય છે. જેમાંથી ચારસો જેટલી સમાચાર ચેનલો ચોવીસ કલાક સમાચાર આપતી ચેનલો છે. હિન્દી, અંગ્રેજી અને અનેક પ્રાદેશિક ભાષામાં ટેલિવિઝનની વિવિધ ચેનલો પ્રસારિત થાય છે. જે આજે ટેલિવિઝન ભારતીય ઘરોમાં રહેલી એક એવી બારી સમાન છે જેમાંથી તમે આખી દુનિયાના દર્શન કરી શકો છો. ભારતમાં તમામ ભાષાઓમાં મળીને પ્રતિ વર્ષ ૧૦૦૦ જેટલી ફિલ્મો બને છે.

આમ, અખબાર, રેડિયો અને ટેલિવિઝન અને ફિલ્મ ઉદ્યોગના

અસાધારણ વૃદ્ધિ દર છતાં આ તમામ માધ્યમો એકબીજાના પરસ્પર હરીફ નહીં પૂરક સાબિત થયા છે.

૩. ન્યૂ મીડિયા ટેકનોલોજી ક્ષેત્રે ક્રાંતિ :

વર્ષ ૧૯૯૫માં ભારત સરકારે ટેલિવિઝન રેગ્યુલેટરી ઓથોરિટીની સ્થાપના કરી જેને કારણે સરકારના વિશેષ હસ્તક્ષેપ વગર ટેલિકમ્યુનિકેશન ક્ષેત્રે પ્રગતિ સાધી શકાય. ઈ.સ. ૧૯૯૭માં સરકારે TRAI (Telecom Regulatory Authority of India)ની સ્થાપના કરી. ત્યાર પછી ૧ ઓક્ટોબર વર્ષ ૨૦૦૦માં ભારત સંચાર નિગમ લિમિટેડની સ્થાપના થઈ.

ટેલિકમ્યુનિકેશન ક્ષેત્રે ખાનગી ક્ષેત્રનો પ્રવેશ થવાથી ૨૦મી સદીના અંતિમ દસકામાં ટેલિકમ્યુનિકેશન ક્ષેત્રે અસાધારણ પ્રગતિ થઈ. વિશ્વના જાણીતા મીડિયા વિશ્લેષક રોબીન જેફરી પોતાના પુસ્તક “Cellphone Nation”માં જણાવે છે કે “માણસજાતની સૌથી વધુ મહત્વની પાંચ શોધમાંની એક શોધ સસ્તાદરના આ નાનકડા મોબાઈલની છે.” સ્માર્ટ ફોનના આવિષ્કાર પછીથી ફેસબુક, વોટ્સઅપ, મેઈલ અને યુટ્યુબ, ટ્વીટર જેવા નેટવર્ક થકી ભારતીયોએ ખરેખર દુનિયા મુઠ્ઠીમાં કરી લીધી છે. ટેલિકમ્યુનિકેશન મંત્રી શ્રી રવિશંકર પ્રસાદના જણાવ્યા અનુસાર હાલમાં ભારતમાં ૫૦ કરોડ લોકો પાસે સ્માર્ટફોન છે. ભારતમાં મોબાઈલ નેટવર્ક હેઠળ દેશની ૭૫% વસ્તી આવરી લઈ શકાઈ છે. વર્ષ ૨૦૧૪-૧૫ના વર્ષમાં ગ્રામીણ ભારતનો સોશિયલ નેટવર્ક મીડિયાના વૃદ્ધિદર ૧૦૦% છે. પ્રતિ વર્ષ ૨૫ મિલિયન ગ્રામીણ નાગરિકો મોબાઈલ નેટવર્કનો હિસ્સો બને છે. અમેરિકા બાદ ભારતમાં સૌથી વધુ ફેસબુક નેટવર્કનો ઉપયોગ કરતો દેશ છે.

ન્યૂ મીડિયા ટેકનોલોજીના ફાયદા :

“ડિજિટલ ઈન્ડિયા” જેવી સરકારી યોજનાઓની આજના સમયમાં ઘણી જ પ્રસ્તુત છે, કારણ કે

૧. ટેકનોલોજી સસ્તી અને હાથવગી છે.

૨. શહેરી-ગ્રામીણ, શ્રીમંત કે ગરીબ આવી ભેદરેખાઓ ભૂસી નાંખે છે.

૩. દરેક નાગરિકને અભિવ્યક્તિનું પ્લેટફોર્મ પૂરું પાડે છે. આથી વિકેન્દ્રિત માધ્યમો દ્વારા અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યનું લોકશાહીકરણ કરે છે અને મીડિયા માલિકોની ઈજારાશાહીને પડકારે છે.

૪. નાગરિક માત્રને પોતાની વાત, મુદ્દા કે પ્રશ્નોને રજૂ કરવાની તક આ માધ્યમો આપે છે.

૫. વિશ્વની સાથે વ્યક્તિને જોડી આપે છે. વિશ્વ સાથેના સંવાદનું ભૌગોલિક અંતર ઘટાડે છે.

૬. જ્ઞાન, માહિતી અને મનોરંજન મેળવવા પર મર્યાદિત લોકોની ઈજારાશાહી રહેતી નથી.

૭. અભિવ્યક્તિના અનેક સ્વરૂપો (Multi media)નો વિકલ્પ છે. લેખન, શ્રવણ અને દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ત્રણેય પ્રકારની અભિવ્યક્તિને અવકાશ છે.

૮. ઝડપી અને જીવંત માધ્યમો છે.

બુદ્ધ ધર્મગુરુ દલાઈ-લામાએ કહેલું “વીસમી સદી યુદ્ધની સદી હતી, એકવીસમી સદી સંવાદની સદી બનવી જોઈએ.”

આ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો માહિતીયુગ થકી ભારતમાં શાંતિ, સમૃદ્ધિ અને સલામતિ લાવી શકાય તેમ છે. વિશ્વગ્રામની કલ્પના સાકાર થઈ ચૂકી છે. માહિતી સંચારના સાધનોએ દુનિયાને

નાની બનાવી દીધી છે. પરંતુ આ નાનકડી પૃથ્વીને આપણે સુંદર અને રહેવાલાયક બનાવવાનું બાકી છે.

માહિતી એ શક્તિ છે, પરંતુ આ શક્તિ થકી આપણે છેવાડાના માણસને સ્વ-શક્ત કરવાનો છે. ગ્રામીણ ગુજરાતમાં એક નિરક્ષર વૃદ્ધને સ્માર્ટ ફોન વાપરતા જોઈ આશ્ચર્ય થયેલું. કૃતુહલવશ પૂછ્યું “દાદા તમે વાંચી તો શક્તા નથી આટલા નંબર નામ કેવી રીતે યાદ રાખો છો.” વૃદ્ધે ઠાવકાયથી જવાબ વાળ્યો, “મારા -સબંધી-સગાના નામના ચિત્રો-ચિહ્નો રાખ્યા છે. જો રામજીભાઈને સારા બળદ છે. તો રામજીભાઈના નામની જગ્યાએ બળદનું ચિત્ર રાખ્યું છે. આમ મારું કામ ચાલ્યું જાય છે !” ત્યારે ખ્યાલ આવે છે કે સ્માર્ટ ફોન હોવાથી ન ચાલે, માણસો સ્માર્ટ હોવા જોઈએ !

સંચાર વિજ્ઞાનક્ષેત્રે આવેલા પરિવર્તન થકી સંચાર વિજ્ઞાનના દીવા થકી ગરીબના ઝૂંપડા સુધી માહિતી અને જ્ઞાનનો પ્રકાશ પાથરવો જોઈએ. માહિતીનું આદાન-પ્રદાન એ માનવવિકાસની પૂર્વશરત છે. પરંતુ “ડિજિટલ ઈન્ડિયા” થકી મૂળભૂત રીતે આપણે “ડિવાઈન ઈન્ડિયા” બનાવવાનું છે.

સંદર્ભસૂચિ :

1. Kumar Keval J. “Mass Communication in India” Jayco Publishing, Bombay, 2004
2. Sahay Uday (Edited) “Making News” Oxford University Press, New Delhi, 2004.
3. Singhal Arvind, Everett M Rogers, India’s Information Revolution Sage Publication New Delhi, 1989

4. Ghogh Avik, “Communication Technology and Human Development Sage Publication, New Delhi, 2006.

5. Kohli – Khandekar Vanita, The Indian media business Respose book – Sage Publication 2003.

6. Future of Print Media A Report Press Council of India 2001.

7. Reddy K.Y. Understanding Development Communication” Astha Publisher, New Delhi.

વેબ સંદર્ભસૂચિ :

1. Goldenbookko Frecords. Com. Retrieved march 2015. From [http:// goldenbook Frecord. Com.](http://goldenbookFrecord.Com)
2. Digital Social & Mobile in India in 2015. Special Report. [www. Wearsocial.com.](http://www.Wearsocial.com)

ડૉ. સોનલ પટેલ ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ કમ્યુનિકેશન એન્ડ જર્નાલિઝમ ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં પ્રોફેસર અને અધ્યક્ષ છે.

**સ્પર્ધાત્મક
પરીક્ષાની તૈયારી
કરો છો ? તો
‘યોજના’
જરૂર વાંચો.**

આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ

શું તમે જાણો છો ?

સંયુક્ત રાષ્ટ્રએ ૨૧મી જૂનને આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ જાહેર કર્યો છે, જેનાથી આંતરરાષ્ટ્રીય સ્તરે યોગને માન્યતા મળી છે. ભારત સરકારે આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ સ્થાપિત કરવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે અને તેને સંયુક્ત રાષ્ટ્રના ૧૭૫ સભ્યોએ માન્યતા આપી છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રની ૬૯મી સાધારણ સભાના પ્રારંભિક સત્ર દરમિયાન ભારતના વડાપ્રધાન દ્વારા સૌપ્રથમ વખત આ ઠરાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં તેમણે કહ્યું હતું કે : “યોગ આપણી પ્રાચીન પરંપરાનો અમૂલ્ય વારસો છે. યોગ તન અને મન, વિચારો અને કાર્ય વચ્ચે સુસંવાદિતા સ્થાપિત કરે છે. યોગ આપણા સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીનો સાર્વત્રિક અભિગમ છે. યોગ ફક્ત કસરત નથી, પણ તમારા જાત, વિશ્વ અને પ્રકૃતિ સાથે એકાકાર થવાની સમજણ આપતો માર્ગ છે.”

યોગ પ્રાચીન શારીરિક, માનસિક અને આધ્યાત્મિક કળા છે, જેનો જન્મ ભારતમાં થયો હતો. ‘યોગ’ શબ્દ મૂળે સંસ્કૃત છે અને તેનો અર્થ એક થવું, જોડાવું છે. તે તન અને મનની એકતાનું પ્રતીક છે. આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસનો ઉદ્દેશ યોગના અભ્યાસથી સમગ્ર દુનિયામાં લાખો લોકોને લાભ પહોંચાડવાનો છે. ૨૧ જૂન, ૨૦૧૫ના રોજ આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસ (આઈડીવાય)ને આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદાયે હકારાત્મક પ્રતિસાદ આપ્યો હતો અને જેમેન સિવાય સંયુક્ત રાષ્ટ્રના તમામ ૧૯૩ સભ્યોએ આ દિવસની ઉજવણીમાં ભાગ લીધો હતો. વિવિધ દેશોમાં લેક્ચર, પ્રદર્શન અને સામૂહિક યોગ અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો હતો. ઉપરાંત વિવિધ દેશોમાં યોગ ક્લબ અને સામુદાયિક સંસ્થાઓ, યોગ કોન્સર્ટ, યોગાથોન, યોગ વોકર, ફિલ્મ અને ડોક્યુમેન્ટરીનું સ્ક્રીનિંગ તથા ફોટોગ્રાફિક પ્રદર્શન યોજાયું છે. ભારત સરકારે પણ ૨૧મી જૂન, ૨૦૧૫ના રોજ આંતરરાષ્ટ્રીય દિવસની રંગારંગ ઉજવણી કરી હતી અને તે દિવસે સમગ્ર દેશમાં લોકોએ સામૂહિક યોગ અભ્યાસ કર્યો હતો. તેમાં બે વિશ્વવિક્રમ રચાયા હતા - સૌથી મોટા યોગ અભ્યાસનો, જેમાં ૩૫,૯૮૫ સહભાગીઓ સામેલ થયા હતા અને એક જ યોગ અભ્યાસમાં સૌથી વધુ રાષ્ટ્રીયતા ધરાવતા (૮૪) લોકો સહભાગી થયા હતા. આ બંને વિક્રમની ગિનીઝ બુક ઓફ વર્લ્ડ રેકોર્ડ્સ નોંધ લીધી હતી. ચાલુ

વર્ષે પણ યોગ દિવસની ઉજવણીની યોજના બની રહી છે.

આંતરરાષ્ટ્રીય યોગ દિવસનો લોગો નીચેની બાબતોનું પ્રતીક છે :

લોગોમાં બંને હાથ ભેગા થઈને પ્રણામની મુદ્રામાં છે, જે વ્યક્તિની ચેતનાનું સાર્વત્રિક ચેતના સાથે જોડાણ સૂચવે છે, તન અને મન વચ્ચે આદર્શ સંવાદિતાનું પ્રતીક છે, પુરુષ અને પ્રકૃતિના જોડાણનું પ્રતીક છે, સ્વાસ્થ્ય અને સુખાકારીના સાર્વત્રિક અભિગમનો સંકેત છે. કથ્થઈ પાન પૃથ્વીના તત્ત્વોનું, લીલા પાન પ્રકૃતિનું, વાદળી રંગ જળનું, પ્રકાશ અગ્નિ તત્ત્વનું અને સૂર્ય ઊર્જા તથા પ્રેરણાનું પ્રતીક છે. આ લોગો માનવતા માટે સંવાદિતા અને ઝડપનું પ્રતિબિંબ છે, જે યોગનું હાર્દ છે. ૨૧મી જૂનની તારીખ અને શબ્દ “સંવાદિતા અને શાંતિ માટે યોગ” લોગોમાં દેખાય છે.

ભારતીય યુનિવર્સિટીઓમાં યોગનો અભ્યાસ

ઓલ ઈન્ડિયા સર્વે ઓફ હાયર એજ્યુકેશન (એઆઈએસએચઈ)ના પ્રોવિઝનલ રિપોર્ટ ૨૦૧૪-૧૫ મુજબ ભારતમાં યોગમાં માસ્ટર ડિગ્રી ઓફર કરતી ૨૫ યુનિવર્સિટીઓ અને ૧૮ કોલેજ છે. નીચેની બે યોગ યુનિવર્સિટીઓ યુજીસીની યાદીમાં છે :

૧. લોકુલિશ યોગ યુનિવર્સિટી, અમદાવાદ

૨. સ્વામી વિવેકાનંદ યોગ અનુસંધાન સંસ્થાન (ડિમ્સ યુનિવર્સિટી), બેંગલોર

યુનિવર્સિટીઓમાં યોગના શિક્ષણ પર સરકારે એક સમિતિની રચના કરી છે. સમિતિ માટે ટર્મ ઓફ રેફરન્સમાં કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં યોગની ફેકલ્ટીની લાયકાત સૂચવવાનો છે તેમજ યુનિવર્સિટી ગ્રાન્ટ કમિશન દ્વારા અત્યારે માન્યતા પ્રાપ્ત કોલેજો અને યુનિવર્સિટીઓમાં ફેકલ્ટીની ભરતી માટેના ધારાધોરણોનું પાલન કરવામાં આવે છે કે કેમ તેની ચકાસણી કરવાનો છે.

સમિતિએ તેના રિપોર્ટમાં નીચેની ભલામણો કરી છે :

૧. એનઈટી અભ્યાસક્રમને અંતિમ સ્વરૂપ આપવા પેટા-સમિતિની નિમણૂક કરવી.

૨. યુનિવર્સિટીઓમાં સાત કાર્યક્રમોનો અમલ વગેરે

(૧) સર્ટિફિકેટ કોર્સ ઈન યોગ (સીસીવાય), સમયગાળો ૬થી ૧૨ મહિના, (૨) બેચલર ઓફ સાયન્સ (યોગ) - બી.એસસી (યોગ), સમયગાળો ૩થી ૬ વર્ષ, (૩) પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ ડિપ્લોમા ઈન યોગ (પીજીડીવાય), સમયગાળો ૧થી ૨ વર્ષ, (૪) પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ ડિપ્લોમા ઈન યોગ થેરપી (પીજીડીવાયટી), સમયગાળો ૧થી ૨ વર્ષ, (૫) માસ્ટર ઓફ સાયન્સ (એમ.એસસી) - યોગ, સમયગાળો ૨થી ૪ વર્ષ, (૬) ડોક્ટર ઓફ ફિલોસોફી (પીએચ.ડી) - યોગ, સમયગાળો ૩થી ૫ વર્ષ અને (૭) ડોક્ટર ઓફ ફિલોસોફી (પીએચ.ડી) - યોગ, સમયગાળો ૪થી ૬ વર્ષ.

સમિતિએ યોગની ફેકલ્ટી માટે લાયકાત પણ સૂચવી છે. સમિતિએ યુનિવર્સિટીઓમાં યોગના પ્રમોશન માટે અન્ય ભલામણો પણ કરી છે.

પ્રકાશન તા. ૨૫ મે, ૨૦૧૬
પોસ્ટિંગ તા. ૧ જૂન, ૨૦૧૬

YOJANA (GUJARATI), June 2016

O.I.G.S.

પ્રતિશ્રી,

પ્રેષક :
તંત્રીશ્રી,
'યોજના' કાર્યાલય
પ્રકાશન વિભાગ, ભારત સરકાર
અંબિકા કોમ્પ્લેક્ષ, યુ.કો. બેન્કની ઉપર, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૭

પ્રકાશન વિભાગનાં ગુજરાતી પુસ્તકો

ગાંધી - સચિત્ર જીવનકથા	૧૨૫.૦૦	ગુરુનાનક થી ગુરુગ્રંથ સાહેબ સુધી	૧૬૦.૦૦
સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ	૮૦.૦૦	તત્ત્વજ્ઞાનના આઘસ્થાપકો	૩૮.૦૦
લાલ બહાદુર શાસ્ત્રી	૭૦.૦૦	સંતો અને ભક્તકવિઓ (ભાગ-૧)	૪૫.૦૦
મૌલાના અબુલ કલામ આઝાદ	૭૫.૦૦	સંતો અને ભક્તકવિઓ (ભાગ-૨)	૫૬.૦૦
માદામ ભિખાઈજી કામા	૬૦.૦૦	દાર્શનિક અને ધાર્મિક અગ્રેસરો	૨૮.૦૦
મહાત્મા જ્યોતિબા કૂલે	૧૫૦.૦૦	વૈજ્ઞાનિકો	૪૫.૦૦
સી. એફ. એન્ડ્ર્યુઝ	૧૫૦.૦૦	સૌંદર્ય મીમાંસકો	૫૦.૦૦
કાલિદાસ કહાની	૩૨.૦૦	વાલ્મીકિ અને વ્યાસ	૨૨.૦૦
કાકા સાહેબ કાલેલકર	૨૧૦.૦૦	રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતના લેખકો	૮૫.૦૦
સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી	૮૦.૦૦	દંષ્ટાઓ અને ચિંતકો	૫૦.૦૦
ઠક્કરબાપા	૮૦.૦૦	સંગીતજ્ઞો	૪૫.૦૦
આપણો રાષ્ટ્રધ્વજ	૧૧૦.૦૦	કવિઓ, નાટ્યલેખકો અને આખ્યાનકારો	૭૫.૦૦
ભારતના ગૌરવ ગ્રંથ - ગુજરાતી	૭૦.૦૦	રાજકુમારી નિહાલદે	૧૨.૦૦
ભારતીય જનજાતિઓ અતીતના ઝરૂખેથી	૧૦૦.૦૦	સરકતા સર્પગૃહની વાર્તા	૪૮.૦૦
ભારતીય જનતાના ઇતિહાસની રૂપરેખા	૭૦.૦૦	આંગણબાગની માર્ગદર્શિકા	૧૧૫.૦૦
ગુજરાતમાં જાગૃતિની લહેરો	૭૨.૦૦		કુલ રૂ. ૨૪૭૮.૦૦
ગુજરાતના આદિવાસી નૃત્યો	૭૦.૦૦		